

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 67 | 2013 | št. 1-2 (147) | str. 1–272

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Tina Bahovec, dr. Bojan Balkovec (tehnični urednik),
dr. Borut Batagelj, dr. Rajko Bratož, dr. Ernst Bruckmüller, dr. Ivo Goldstein,
dr. Žarko Lazarevič, dr. Dušan Mlacovič (namestnik odgovornega urednika),
dr. Božo Repe, dr. Franc Rozman, Janez Stergar, dr. Peter Štih (odgovorni
urednik), dr. Marta Verginella, dr. Peter Vodopivec, dr. Marija Wakounig

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo
vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 28. marca 2013.

Prevodi: Nives Sulič Dular (angleščina), Amy Patton (angleščina),
Niko Hudelja (nemščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2012: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE,
AŠKERČEVA CESTA 2, 1000 LJUBLJANA
Nova Ljubljanska banka, d.d., Ljubljana, Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

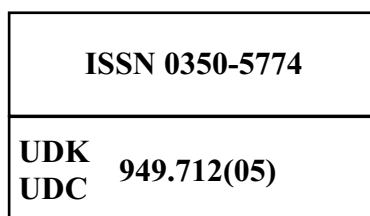
Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Republike Slovenije

Prelom in tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, junij 2013

Naklada: 1250 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: International Bibliography of the Social Sciences, Historical
Abstracts, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the
History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences
Bibliographies,
European Reference Index for the Humanities (ERIH)

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International editorial Board: dr. Tina Bahovec, dr. Bojan Balkovec (Technical Editor),
dr. Borut Batagelj, dr. Rajko Bratož, dr. Ernst Bruckmüller, dr. Ivo Goldstein,
dr. Žarko Lazarević, dr. Dušan Mlacović (Deputy Editor-in-Charge),
dr. Božo Repe, dr. Franc Rozman, Janez Stergar, dr. Peter Štih (Editor-in-Charge),
dr. Marta Verginella, dr. Peter Vodopivec, dr. Marija Wakounig

Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on March 28th 2013.

Translated by: Nives Sulič Dular (English), Amy Patton (English),
Niko Hudelja (German)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, phone: +386 1 241-1200,
e-mail: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2011): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €

Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE,

AŠKERČEVA CESTA 2, 1000 LJUBLJANA

Nova Ljubljanska banka, d.d., Ljubljana, Trg Republike 2,

1520 Ljubljana LJBASI2X

Co-Financed by: The Republic of Slovenia

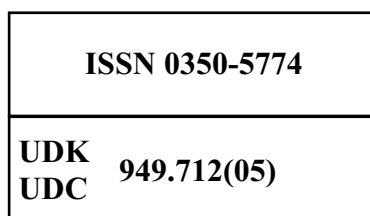
Printed by: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, June 2013

Print Run: 1250 copies

Historical Review is included in the following international databases:
International Bibliography of the Social Sciences, Historical Abstracts,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies,
European Reference Index for the Humanities (ERIH)

<http://www.zgodovinskicasopis.si>

info@zgodovinskicasopis.si

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Monique **O’Connell**, Individuals, Families, and the State in Early Modern Empires: the case of the Venetian *Stato da Mar* 8–27
Posamezniki, družine in država v imperijih zgodnjega novega veka.
Primer beneškega *Stato da Mar*
- Mitja **Potočnik**, Valvasorjeva navezanost na nekatere svoje knjige ob koncu njegovega življenja 28–58
Valvasor’s Attachment toward the End of His Life to Some of His Books
- Alojz **Cindrič**, Študentke s Kranjske na dunajski univerzi 1897–1918 60–85
Female Students from Carniola at the University of Vienna between 1897 and 1918
- Irena **Selišnik**, Zborovanja na Kranjskem v letih 1900–1913 in razmerja moči: »Ako hočemo biti zmagovalci moramo poučevati ljudstvo po shodih ...« 86–109
Political Rallies in Carniola between 1900 and 1913 and Power Relations: “If We Want to Win We Have to Instruct People in Political Rallies ...”
- Žarko **Lazarevič**, Družba in gospodarstvo med obema vojnama (Vprašanja ravni modernizacij) 110–134
Society and Economy in the Period between WWI and WWII: The Level of Modernization
- Nevenka **Hacin**, Vpliv družbenih razmer in bivalnega okolja na življenje zasavskih otrok do srede 20. stoletja 136–151
The Impact of Social and Dwelling Conditions on the Lives of Children from Zasavje in the First Half of the 20th Century
- Bojan **Godeša**, O političnem delovanju ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana v prvih mesecih okupacije 152–170
Political Activities of Dr. Grigorij Rožman, Bishop of Ljubljana, during the First Months of the Fascist Occupation

Staša **Ivanec**, Otroci in mladostniki z motnjami v telesnem in duševnem razvoju v pravnih dokumentih v Sloveniji (1958–1980) 172–200
 Children and Adolescents with Physical and Mental Disabilities in Slovene Legal Documents (1958–1980)

Peter **Pirker**, SOE Agents in Austria: Persecution, Post-War Integration and Memory..... 202–227
 Agenti SOE v Avstriji. Preganjanje, povojna integracija in spomin

Problemi in diskusija – Problems and Discussion

Boris **Golec**, K prikazu novejšje zgodovine v *Slovenskem zgodovinskem atlasu* (Ljubljana, Nova revija, 2011) 230–238
 The Concept of Contemporary History in the Slovenian Historical Atlas /Slovenski zgodovinski atlas/ (Ljubljana, Nova revija, 2011)

Kongresi in simpoziji – Congresses, Symposia

36. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Rogla, 18.–20. oktober 2012 (Jurij Hadalin) 240–242
 36th Conference of the Historical Association of Slovenia, Rogla, 18.–20. oktober 2012

Mednarodni posvet Prebivalstvo v Sloveniji in sosednjih deželah v zgodovinski perspektivi: raziskovalni izzivi historične demografije, Koper, 13. in 14. december 2012 (Aleksaj Kalc)..... 243–247
 The Population of Slovenia and Its Neighboring Countries from a Historical Perspective: Research Challenges of Historical Demography (International Conference). Koper, December 13 – 14, 2012

Ocene in poročila – Review and Reports

Herwig Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum – Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien mit Zusätzen und Ergänzungen*. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert und um die Epistola Theotmari wie um Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt (Kajetan Gantar) 250–255

Esad Kurtović, Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosaća (Ignacij Voje).....	256–257
Claudio Povoło, Zanzanù: Il bandito del lago (1576–1617) (Erik Toth).....	258–259
Matthias Krüger in Isabella Woldt (ur.), Im Dienst der Nation, Identitätsstiftungen und Identitätsbrüche in Werken der bildenden Kunst (Željko Oset).....	260–264
Aleksander Lorenčič, Prelom s starim in začetek novega, Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004) (Bojan Balkovec).....	265–267

Razprave

Monique O'Connell

Individuals, Families, and the State in Early Modern Empires: the case of the Venetian *Stato da Mar*

UDC 94+316.3(450.341)"14/15"

O'CONNELL, Monique, PhD., Associate Professor, Wake Forest University, Department of History, USA NC 27106 Winston- Salem, 1834 Wake Forest Road, oconneme@wfu.edu.

Individuals, Families, and the State in Early Modern Empires: the case of the Venetian *Stato da Mar*

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 67/2013 (147), No. 1-2, pp. 8–27, 45 notes

Language: En. (Sn., En., Sn.)

This article takes a Carpaccio painting as an entry point to the functioning of the Venetian maritime state in the late medieval and early modern period and offers an introduction to the historiographical issues surrounding Venice's Renaissance empire. The article demonstrates how ties of kinship and clientage were used to construct and maintain Venetian governance in its maritime territories. While earlier historiography conceptualized these territories within a colonialist or a nationalist framework, this article contends that empire is a useful framework of analysis for Venice, looking at how the Venetian case fits within definitions of early modern empires.

Key words: Venice, Empire, Family, Administration, Networks

Author's Abstract

UDK 94+316.3(450.341)"14/15"

O'CONNELL, Monique, dr., izr. profesorica, Wake Forest University, Department of History, USA NC 27106 Winston- Salem, 1834 Wake Forest Road, oconneme@wfu.edu.

Posamezniki, družine in država v imperijih zgodnjega novega veka. Primer beneškega *Stato da Mar*

Zgodovinski časopis, Ljubljana 67/2013 (147), št. 1-2, str. 8–27, cit. 45

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik En. (Sn., En., Sn.)

Pričujoča razprava o delovanju beneške pomorske države v poznem srednjem veku in v začetku novega veka, ki je za svoje izhodišče uporabila sliko Vittoreja Carpaccia, predstavlja uvod v obravnavo historiografskih vprašanj, povezanih z beneškim novoveškim imperijem. Tekst razkriva, kako so beneški rektorji (upravitelji) v pomorskem delu beneškega imperija pri vzpostavljanju in vzdrževanju oblasti uporabljali sorodstvene vezi in koncept klientaže (pokroviteljstva). Medtem ko je starejše zgodovinske obravnave ta ozemlja v konceptualnem kontekstu kolonializma ali pa v kontekstu nacionalizma, pričujoča razprava zagovarja tezo, da je za Benetke bolj ustrezen kontekst imperija, in poskuša ugotoviti, v kolikšni meri primer Beneške republike ustreza definicijam imperijev v zgodnjem novem veku.

Ključne besede: Benetke, imperij, družina, upravljanje, omrežja

Avtorski izvleček

In 1517, the Renaissance artist Vittore Carpaccio completed a painting entitled *Entry of the Venetian podestà Sebastiano Contarini into Capodistria* (Koper). Carpaccio is most famous for painting scenes of Venice itself- the narrative cycles of the life of *St. Ursula* and the *Miracles of the True Cross*, depicting Renaissance Venice's cityscape and the collective civic rituals that enlivened it and that provided the state with legitimating narratives.¹ The *Entry* also focuses on a ritual, at first glance a much more individual moment than those seen in the Venetian cycles: a Venetian rector, or governor, during the ceremonies of his entry to the Venetian ruled city.² The rector, Sebastiano Contarini, in his gold robe and chain of office, is about to enter the Cathedral of Koper (it. Capodistria). The viewer stands at the door of the city's cathedral, where the bishop and his entourage would likely have been standing. The subject of the painting offers an entry point to the functioning of the Venetian maritime state in the late medieval and early modern period, while the more recent history of its travels offer an introduction to the historiographical issues surrounding Venice's Renaissance empire.

The figure at the center of the image, Sebastiano Contarini, dressed in his gold robes and chain of office, was one of a whole cadre of Venetian patricians elected in Venice for two year terms and sent to govern the various cities and towns subject to Venetian rule. Over the course of the fifteenth century, Venice had built on its series of trading posts and ports in the Adriatic and the Aegean and extended its direct rule over cities in both the Italian mainland and in Dalmatia and the Peloponnese. In these cities, Venetian patricians like Contarini were at the center of a three-way negotiation between the Venetian state and its imperial subjects. These men stood at the intersection of state policy and quotidian rule; Venetian councils determined the state's approach to religious difference, to economic development, and to military preparedness; Venetian governors negotiated with the diverse residents of the *stato da mar*, oversaw the sale and shipment of wheat, wine, cheese, and other com-

¹ This paper was delivered as a talk at the University of Ljubljana on May 25, 2012, and has been only slightly modified. An earlier version of the second part of the talk was given at the Renaissance Society of America conference in Montreal, 3 May 2011 and the paper was discussed at the workshop, "Trade, Colonies and Intercultural Contacts in the Venetian World, 1400–1797," Venice International University/Centro Tedesco, Venice, 27–28 May 2011. Thanks to all of the participants and audience members for their helpful comments and feedback.

See Fortini Brown, *Venetian Narrative Painting*, p. 163–191 on other ritual moments of entry or leave-taking in Carpaccio's work.

² For scholarship on the painting and further bibliography, see the catalog entry by Elisabetta Francescutti in *Histria*, p. 128–32.

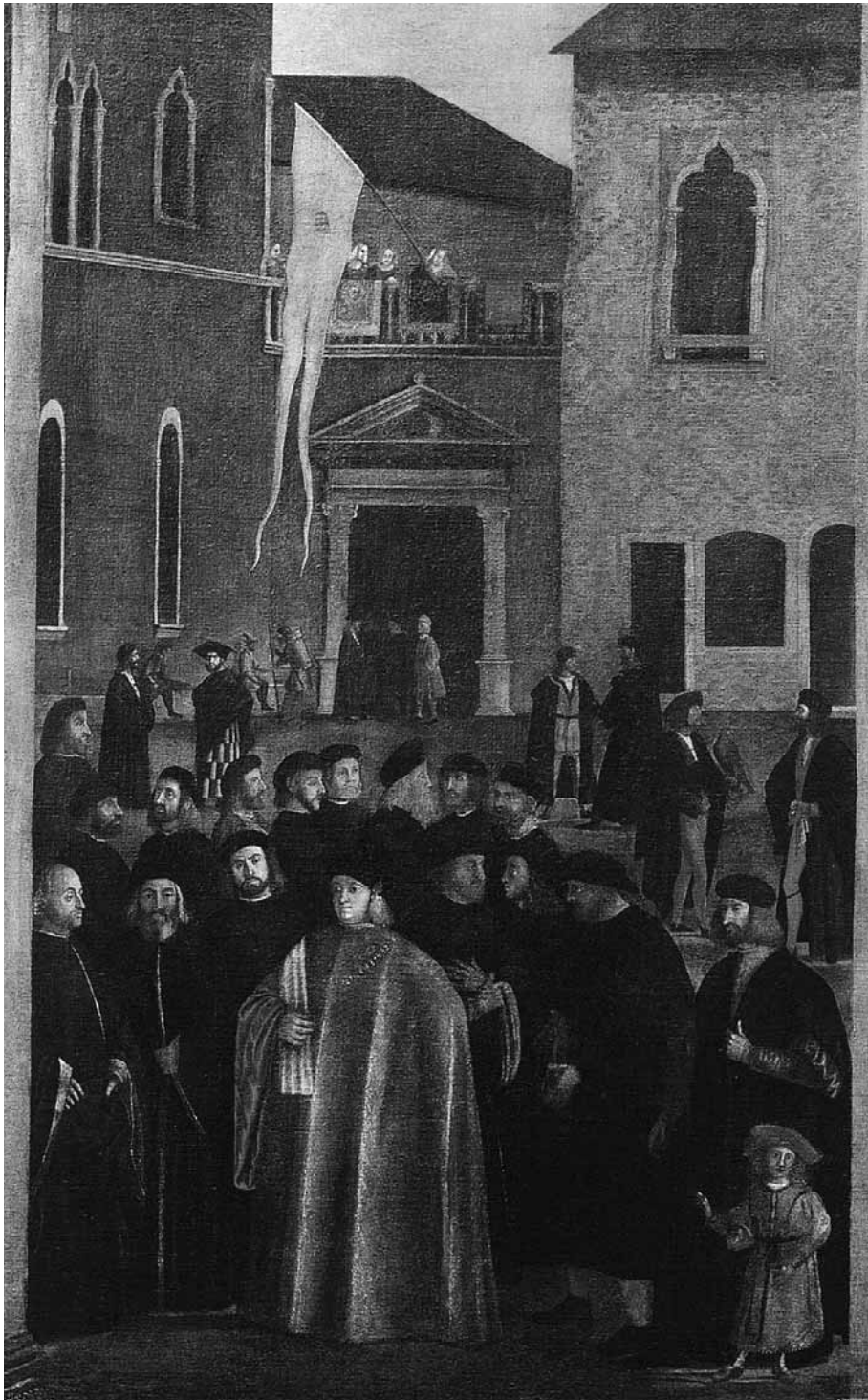

Figure 1: Vittore Carpaccio, Entry of the Venetian podestà Sebastiano Contarini into Capodistria (Koper), 1517.

modities, chased smugglers, and organized local militias and defense works. The success or failure of imperial policy in practice depended on the ability of these officials, mediators between center and periphery, to advance Venetian interests during their term of office.

To the left of Contarini in the painting is a group of black robed men; among them was likely the Venetian treasurer of Koper, also a patrician elected in Venice for a two year term.³ The rest of the group is likely composed of prominent citizens of Koper, local elites. The connections between Venetian and local elites, here depicted standing together as single group, were essential to the functioning of Venetian empire. As a group, Venetian patrician officeholders like Contarini built wide-ranging networks of kinship and clientage while abroad, forming both temporary and more permanent alliances with residents of Venice's maritime domains.⁴ But while the ideal was for Venetian patrician governors and their local councilors to negotiate and collaborate with one another, in fact there was an impenetrable (if invisible) divide between the rulers and ruled, between central and local interests.

Sebastiano Contarini was part of one of the largest Venetian patrician families, with representatives in every branch of government. The particular way that officeholding worked for certain families to create a network that ran from Venice outward to its mainland and maritime domains can be seen more clearly in an example from a smaller clan, the Tron family of Venice. There were two main branches of this family active in politics in the fourteenth and fifteenth centuries (see figure 2). Of the twenty-five male members of the Tron represented here, seventeen held at least one office in the maritime state.⁵ For example, Donato di Marco Tron served as duke of Crete (1383) and bailo of Negroponte (Euboea) (1386) as well as holding a number of important ambassadorships. Donato's sons and grandsons also held multiple maritime offices. The significance of this pattern is not that certain families had a lock on office-holding. But by returning family members to the same locations repeatedly, the clan as a whole developed more permanent connections with residents of the territory. These officeholders could draw on the collective wisdom and connections accumulated by fathers, brothers, uncles, and cousins who had previously served in the territory, allowing them to better penetrate the local networks of affiliation.

Many Venetian territorial officials then served on Venetian councils upon their return, where they proposed legislation touching on the communities they had governed, sat on Venetian courts, heard judicial appeals from those territories, and supported petitions for special favors, called *grazie*. To return to the example of the Tron family, several members, including Michele, Luca, and Paolo, either proposed legislation or supported a *grazie* petition from abroad when they

³ Fantino di Pietro Marcello was elected to the post June 24, 1515, and Giovanni di Alvise Sagredo was elected as his replacement on February 8, 1517, *Rulers of Venice*, nos. 43951 and 43952.

⁴ I reconstruct many of these networks in my recent book *Men of Empire*; see also Schmitt, *Venezianische Albanien*, pp. 367–97; Mueller, “Venetian commercial enterprise,” pp. 82–3, and idem, “Pubblico e privato.”

⁵ For what follows on the Tron family, see O'Connell, *Men of Empire*, pp. 70–73, 92, 94–5, 136.

Tron Family of Venice

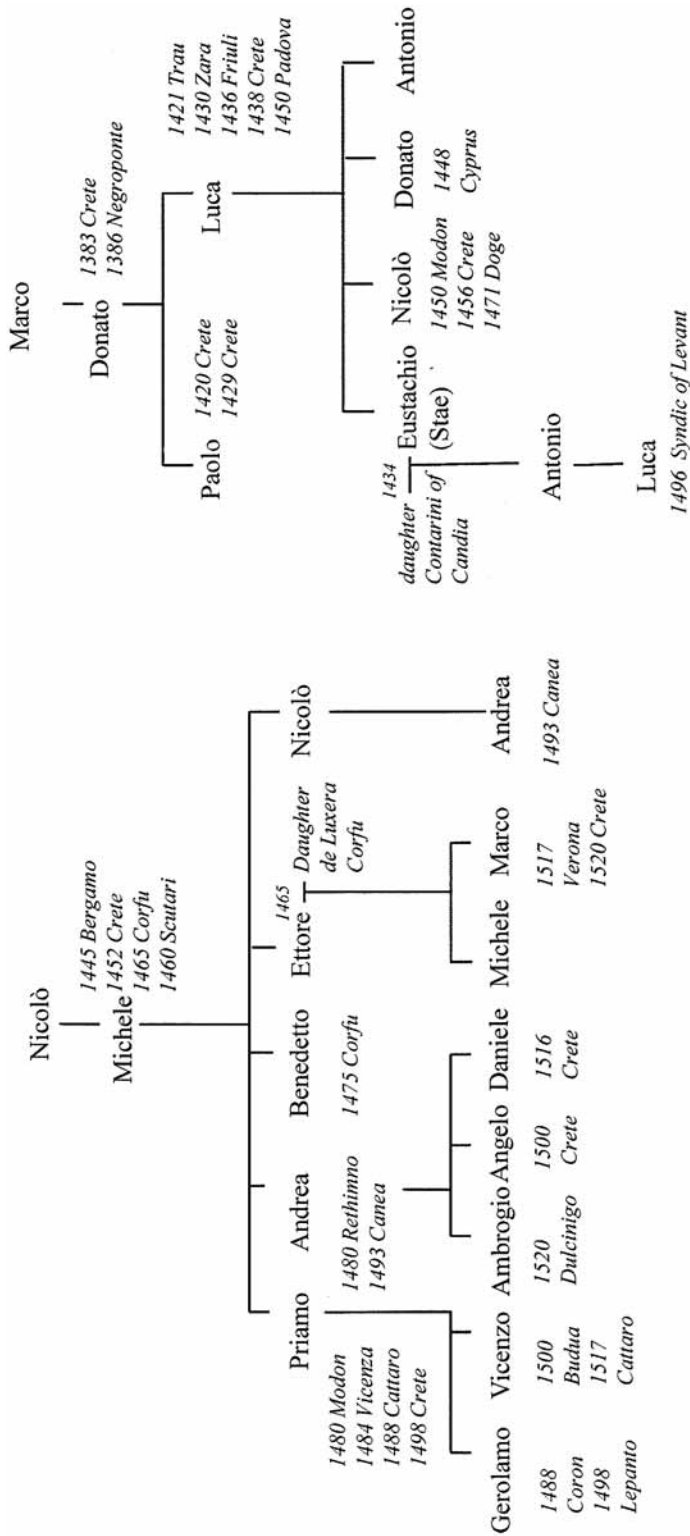

Figure 2: Tron Family of Venice.

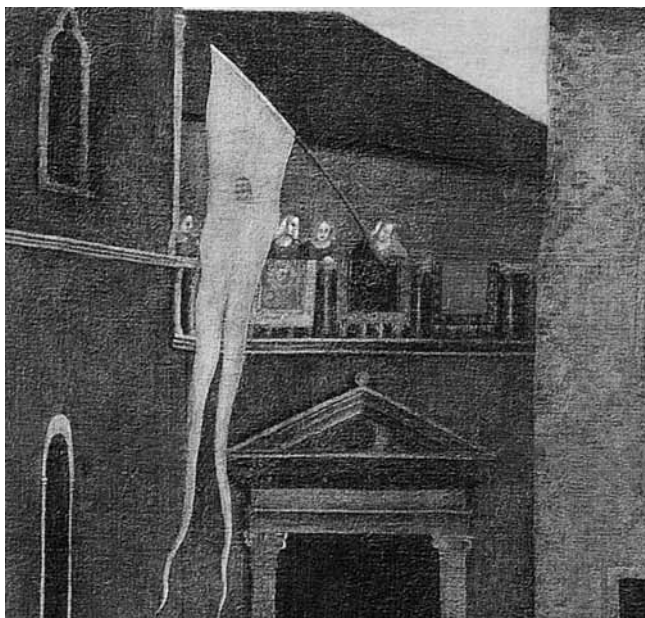

Figure 3: Vittore Carpaccio, *Entry of the Venetian podestà Sebastiano Contarini into Capodistria (Koper)*, 1517, detail: *Women on the balcony of Rector's palace in Koper*.

returned to Venice. After his return from Crete, for instance, Luca was also a ducal counselor several times and proposed acts benefiting specific residents of Crete; as an *avogador*, or state prosecutor, he presented cases pertaining to residents of the island. Luca's brother Paolo served on the commission sent to Crete to settle feudatories' outstanding debts (1420) and then returned to Crete as captain (1429). On his return, he played the role of local expert for the Venetian state. In 1454, in the wake of an uprising planned by a group of Greek nobles led by Sifi Vlastos, the *Dieci* convened a special committee to examine the problem, and Paolo Tron was among those elected. In fact, the commission was comprised of a number of former officials on Crete, including the former duke Bernardo Balbi (1450), two former captains, Bernardo Bragadin (1450) and Nicolò Bon (1448), and Marco Venier, two time rector in the Cretan city of Sitia (Setia) (1423, 1427) and treasurer in Candia (Heraklion) (1444). These men brought direct personal knowledge of local conditions to the government's deliberations, enabling the *Dieci* to craft a response appropriate to the situation. So the influence of these imperial officials was a two way process: while in office abroad they channeled and negotiated the Venetian state's demands to subject territories, and in Venetian councils on their return they acted as experts and advocates for subjects at the center.

In his painting, Carpaccio included a group of women in the background, looking at the ritual from a balcony. The presence of these women can be used to highlight the importance of marriage alliances in connecting Venetian and local elites. Marriages between Venetian patrician and elite families in subject territories offered benefits to both sides. Brides from subject populations brought cash and landed estates as

dowries to their Venetian husbands as well as connections into local society. For the elites who married sons or daughters into the Venetian patriciate, the marriage could serve as a gateway to the benefits and privileges distributed by the Venetian state. The Tron family again provides an excellent example of this pattern. Michele di Nicolò Tron was bailo in Corfu (1465), and during his term of office, his son, Ettore, married into the Corfiote baronial family of the de Luxera (1465); Ettore's son Michele inherited the barony and the family was involved in Corfiote political life through the sixteenth century.⁶ In the other branch of the Tron family, Luca arrived on Crete in 1439 already connected to Cretan society through marriage, as his son Eustachio (Stae) had married Antonio Contarini of Candia's daughter in 1434.⁷

Individual and family specialization in maritime offices brought benefits both to the Venetian state and to the individuals and families involved. The Venetian state was able to rely on office-holders' local expertise, administrative skills, and institutional knowledge of the territories where they served. Individuals and families, by returning repeatedly to the same territories, were able to build up networks of association and connection as well as local knowledge. These individual associations, however, were a double edged sword for Venice's administration of its empire. They increased Venice's imperial reach but at the same time conflicted with the republican ideal of a non-partisan and impartial territorial governor, as each governor entered office with a seething mass of the demands, obligations, and connections already in place. Venice's republican form of government created an unusual degree of tension between public and private in the governance of its empire. Venice was ruled not by a king but by councils; its ruling elite's loyalty was aimed not to a monarch or to a dynasty, but to the city itself and to the collective body of patricians and institutions that governed it. This ideology made the operation of these private networks of connections and influence problematic, to say the least. In the fifteenth century, legislation regularly forbade rectors from coming into close contact with their subjects or stepping outside their public role as a Venetian representative; governors just as regularly associated with those over whom they ruled.⁸ While the informal, personal connections that bound Venetian individuals and families to residents of the *stato da mar* smoothed the workings of the Venetian state's more impersonal institutions such as the judicial system and the application process for favors and privileges it also created a whole new set of difficulties. A well connected governor advanced the interests of those tied to him, but many subjects experienced the connections between rector and local elites as damaging to their own interests.

In Carpaccio's painting, there are a pair of men in the background of the image, both separate from the main group and clearly unhappy. In fact, subjects excluded from this privileged elite associated with the flow of favors and benefits that came from the Venetian state often viewed these connections not as a lubricant that made the gears of government grind, but as "suffocating collusions" that exploited the rest of the

⁶ Karapidakis, *Cives Fidelis*, pp. 185 and 281; *AvC, Cronaca*, reg. 107, f. 322r; *AvC, Balla d'Oro*, reg. 164, f. 295r; Barbaro, *Nozze*, f. 411v.

⁷ Barbaro, *Nozze*, f. 122r, with an incorrect date of 1490.

⁸ O'Connell, *Men of Empire*, pp. 56–57.

population even more effectively. There were deep resentments and bitter grievances against Venetian representatives, and in the early sixteenth century, Venice's traditional mechanisms of compromise and negotiation frayed and snapped in the maritime state in the wake of economic and political crisis. There were two popular uprisings in the first decades of the sixteenth century; the urban uprising at Lesina (Hvar) from 1510–1514, and the rural revolt on western Crete, from 1523–1529, both show the limits of the state's coercive power and a system based on negotiation with a few.⁹

The content of Carpaccio's painting offers a key to interpret the way the Venetian maritime state worked in practice. But a consideration of the painting's more recent adventures is also instructive for the way it illuminates the larger historiographical issues at stake. The *Entry* hung for centuries in the Municipal Council Hall in Koper, but while the painting itself did not move, the territory on which it sat passed from Venetian control to the Austrians, and then to the emerging nation state of Italy. In June 1940, at the outset of World War II, the Italian state shipped the *Entry*, together with a number of other artworks from threatened regions, to Friuli for safekeeping.¹⁰ Some of these artworks returned to their original homes in 1943, but several crates of artworks from Istria, including the *Entry*, remained in Friuli until 1948, when they were transferred first to the Museo Nazionale Romano and then, in 1972, to the Museo di Palazzo Venezia.¹¹ In 2002, the art historian and then Italian sub-minister of Culture (Sottosegretario di Stato per i Beni e le Attività Culturali) Vittorio Sgarbi allowed the crates to be opened and announced that the works would be publically exhibited for the first time in over half a century. The paintings, many of which were badly damaged, were meticulously restored and shown in the city of Trieste, on the border of Slovenia.¹²

The recent history of this painting highlights the way this region's past continues to be culturally contested and the way medieval and early modern history intersects with contemporary claims of national identity and political rights. The national boundaries that now divide what was once a unified space have had a strong effect on the historiography of Venice's rule outside of the lagoon. For the majority of the twentieth century, the different regions-Italian, Greek, and Yugoslav and then Croatian – were parceled out to scholars working within their own national historical traditions. For Greek historians working in the nineteenth and early twentieth century, the history of the “Venetocrazia,” or the Greek speaking lands under Latin rule, was tied up with emerging notions of Greek nation-hood and territorial and cultural unity.¹³ Along the eastern Adriatic, the nineteenth and

⁹ O'Connell, *Men of Empire*, pp. 140–60.

¹⁰ The history of the paintings is given in outline by Paolo Casadio and Francesca Castellani, “Per Introdurre,” *Histria*, p. 29–30.

¹¹ Before the paintings were reintroduced to public view, there was scholarly pressure to do so: see, for instance, Mueller, “Aspects of Venetian Sovereignty,” p. 35; and Morelli, “Cima disperso.” Sgarbi gives his view of the political significance of the artworks in “Arte dell'Istria.”

¹² The catalog of the show, *Histria*, documents the works' history and the restoration efforts; for an account of the show's opening, see Bertelli, “I capolavori veneti,” p. 27.

¹³ See the essays of Papadia-Lala, Karapidakis, and Kitromilides in *Italia-Grecia*.

early twentieth centuries saw two competing visions of Dalmatian history, one emphasizing connections with Italy and one placing the region in a Slavic context. Under Yugoslavian rule, it was the latter that dominated, along with an emphasis on Marxist lines of historical analysis.¹⁴ Italian language scholarship in the first part of the twentieth century was conditioned by the rise of fascism and renewed imperial claims to what Mussolini termed “Mare Nostra,” and the history of Venetian territorial domination in Dalmatia and the Aegean played an important role in the articulation of renewed Italian claims to domination in the Adriatic.¹⁵

In the second half of the twentieth century, struggles over colonization and economic exploitation became the primary lens of analysis for the Venetian maritime state. One of the most synthetic works on the region, Thiriet's 1954 study *La Romanie Vénitienne au Moyen Age*, focused on the way Venice benefited from its overseas colonies in the Greek-speaking parts of the empire. Meanwhile, Venice's terraferma cities were considered as part of Italian state building, examples of what scholars have variously termed as “regional states”, “composite states”, or relations between center and periphery.¹⁶ All of this has left scholars with, in the words of Dennis Romano and John Martin in the introduction to *Venice Reconsidered*, “no consensus about how to characterize Venice's rule over both the terraferma and the *stato da mar*.”¹⁷ The problem is highlighted as one follows the careers of Venetian administrators like Michele di Nicolò Tron. It seems improbable that the same official was part of a regional state when he served in Bergamo in the Italian terraferma, part of a Renaissance republic in councils at home, and part of a colonial administration when he served in Scutari (Skadar) and in Corfu in the maritime state. Looking more comparatively at the way Venetian administration worked throughout its dominions, it becomes clear that there are significant similarities between terraferma and maritime states, with the exception of Crete.

In much of the scholarship, particularly in Thiriet's work, Crete is seen as the model of Venetian rule overseas. In fact, Crete was an exception, in large part because it was a colonial society. Unlike its practice in Dalmatia and Corfu, Venice sent colonists to the island who established deep military, cultural, and economic roots there; this state sponsored colonization was augmented by individual migration. The descendants of these settlers, the Veneto-Cretan patriciate, intermarried with the indigenous population while at the same time retaining ties to Venetian society.¹⁸ In terms of administration, the presence of a colonial settler elite with one foot on Crete and the other in Venice influenced the Venetian officials' inter-

¹⁴ Ivetić, “Dalmazia e Slavi,” pp. 125–143.

¹⁵ A number of important studies of the Venetian maritime state were produced in this period, including works by Gino Damerini, Bruno Dudan, Eugenio Bacchion, and Roberto Cessi. For discussion and complete bibliography, see Paladini, “Storia di Venezia” pp. 253–298; idem, “Velleità e capitolazioni,” pp. 147–172; Ivetić, “Dalmazia e Slavi,” 125–144; Longo, *L'Istituto nazionale fascista*.

¹⁶ Viggiano, *Governanti*; Grubb, *Firstborn*; Muir, *Mad Blood*; Law, “Verona”; Knapton, “Istituzioni centrali”; idem, “Tribunali Veneziani.”

¹⁷ Romano and Martin, “Reconsidering Venice,” p. 12.

¹⁸ McKee, *Uncommon Dominion*.

actions with the island's inhabitants, as they could rely on a much more stable, dense and deeply rooted network of connections to create extra-institutional ties between island and metropole. Elsewhere, notably in Dalmatia, one is faced with the difficulty of a so called colonial administration without colonists. In the eastern Adriatic, as was the case in many of the Venetian mainland holdings, the Venetian government did not replace but ruled through local elites. Nevertheless, Venetian rule-particularly in Greece but also to a degree in Dalmatia-has been conceptualized within a framework of "colonial regimes." M.I. Finley's 1976 critique of the "semantics of colonial terminology" in general, and of Freddy Thiriet's label of 'colonial' for Venetian Romania in particular, has not been widely taken up in the scholarship.¹⁹ In fact, as several scholars have noted, the term colonization, particularly in a pre 19th century context, has not received the same critical debate that the term empire has, leading to a state of affairs that led Jürgen Osterhammel, in his *Colonialism: A Theoretical Overview* to declare that "colonization is thus a phenomenon of colossal vagueness."²⁰

On the other hand, discussions among theorists of empire have produced numerous historically inflected definitions of empire that share a number of characteristics.²¹ One of the best characterizations of early modern empires is Karen Barkey's hub and spoke model, which offers the following definition of empire:

"A large composite and differentiated polity linked to a central power by a variety of direct and indirect relations, where the center exercises political control through hierarchical and quasi-monopolistic relations over groups ethnically different from itself. These relations are, however, regularly subject to negotiations over the degree of autonomy of intermediaries in return for military and fiscal compliance. The central state negotiates and maintains more or less distinct compacts between itself and the various segments of this polity. Last, but not least, one can say that most of the different segments of the polity remain largely unconnected among themselves."²²

Three elements in this definition seem to be particularly appropriate for Venice's empire. First is its institutional structure. There was a permanent separation between Venice and its subject territories-and Venice did structure its relationships with its subject cities individually and separately, making compacts called privileges or concessions with each individual city that submitted to Venetian rule. Second is the emphasis on negotiation or bargaining between center and periphery. Venetian political structure was based on negotiation, contestation, collaboration and accommodation. This negotiation occurred on both an individual and institutional level, between rulers and ruled and between central and peripheral forms of control. The bargaining that took place between state and society, or between elites that directed state action and local political actors, was clearly asymmetrical, with the

¹⁹ Finlay, "Colonies – an attempt," pp. 167–88.

²⁰ Osterhammel, *Colonialism*, p. 4.

²¹ Doyle, *Empires*, pp. 12–19; Eisenstadt, *Political Systems*, pp. 10–29; Abernethy, *Dynamics*, pp. 18–22; Barkey, *Empire of Difference*, pp. 9–15; Motyl, *Imperial Ends*, pp. 4–5; Reynolds, "Empires: A Problem," pp. 151–165.

²² Barkey, *Empire of Difference*, p. 9.

balance of power firmly on the side of the state and its military force. The state's coercive abilities, however, were tempered by geographical reach. One of the reasons historians of a number of early modern empires—from the Spanish Americas to the Ottoman-Chinese frontier—have found the idea of negotiation a useful way to approach the dynamics of dominance in early modern empires is that it allows a discussion of the reach of empire's influence without overstating the degree of dominion states actually exercised over the territories they claimed to rule.²³

The third element that seems appropriate for the Venetian case is the way of thinking about imperial space that comes out of this definition of empire. On maps, land based empires in particular tend to color the whole area an undifferentiated red or blue, implying a continuity and uniformity of governance that one simply doesn't see in early modern empires. Instead, Barkey's hub and spoke model, or Lauren Benton's description of early imperial power as "control that was exercised mainly over narrow bands, or corridors, of territory and over enclaves of various sizes and situations,"²⁴ fits Venetian territory much better. Venetian power was centered in the cities and towns and faded as one moved into the countryside, and this fragmented geography and political differentiation led to a fragile and often interrupted institutional control over territories.

So Venice arguably fits the definition of an empire; why is empire rather than colony or colonialism a useful framework of analysis for the Venetian maritime state? Firstly, the framework of empire would help to overcome what remains a remarkably wide gulf in the scholarship between the Venetian *stato da mar* and *terraferma* realms—and Istria, on the archival as well as physical border between the two realms, often is lost in the gap.²⁵ Scholarly interest in the Venetian mainland state has resulted in a substantial number of high-quality monographs on the individual cities of the *terraferma*, and while many of these works do place their individual cases in a larger framework, that framework is most frequently Italian. Work on the mainland state thus reflects the important insights into the dynamics of territorial consolidation and state formation in north-central Italy put forth by Giorgio Chittolini and others.²⁶ Interestingly, Chittolini highlights the central role ties of kinship, faction, patronage, and clientage played in shaping political strategies and institutions, offering a model for thinking about power dynamics in the maritime state as well. But one of the effects of the historiographical division between *terraferma*

²³ Bushnell, "Gates, patterns, and peripheries," p. 17; Radding, *Landscapes of Power*, 162–95; Barkey, *Empire of Difference*, 83–93; Perdue, *China Marches West*, 555–58.

²⁴ Benton, "Legal Spaces," 700.

²⁵ Recent works on the *terraferma* and the maritime states have not followed the steps taken toward comparison of the two realms in Angelo Ventura's, Gaetano Cozzi's, and Michael Knapton's works. Ventura includes discussion of struggles between Dalmatian elites and popular factions in *Nobiltà e popolo*; Cozzi compares the legal regimes of maritime and mainland administrations in "La politica del diritto," and Cozzi and Knapton give equal weight to the maritime and mainland dominions in *La Repubblica di Venezia*, although their purpose there is not explicitly comparative.

²⁶ Chittolini's approach is spelled out concisely in "The 'Private,' the 'Public,'" pp. 34–61; see also "The Italian City State," pp. 589–602.

and maritime realms is that historians of the *stato da mar* have not given a great deal of attention to the scholarship on the building of the so-called Renaissance or regional state or the influence of negotiation, contestation, and accommodation between local and central magistracies. As Egidio Ivetić has demonstrated, from the 1920s to the 1960s, the history of Venice itself was increasingly studied by a “cosmopolitan community of specialists,” while the history of the *stato da mar* was left to Croatian and Greek scholars as part of their national history.²⁷ Thus, while the history of Vicenza or of Padua fits neatly within a Venetian or an Italian context, the history of Zadar becomes part of the history of Croatia, or the history of Crete is seen as part of Greek history. Using an imperial framework to think about Venetian domains would help scholars reunite the pieces in this fragmented scholarly geography of empire.

Secondly, an imperial frame would spark discussion about a fundamental question for all empires—what were the costs and benefits for both rulers and for subjects? One of the reasons “colonies/colonialism” has retained resonance in the scholarship is the term’s focus on economic exploitation via trade monopolies, extraction of natural resources, and tribute or taxes, which certainly characterizes Venetian policies in the maritime state.²⁸ However, the Venetian exploitation of resources was not limited to the *stato da mar*—Venetian policy in the terraferma was also aimed at extracting resources, and again it seems improbable that Venetian state was acting as a colonial power when it imposed a monopoly on saltworks in Dalmatia but acting as a regional or Renaissance state when it imposed a monopoly on forest resources in Brescia. As empires are also “effective mechanisms for channeling resources” to an imperial center,²⁹ using an imperial rather than a colonial framework of analysis would allow us to retain a focus on economic exploitation without imposing a conceptual division between colonial maritime and regional or composite mainland states.

Thirdly, the framework of empire allows us to place Venetian structures of government and practices of rule into a larger comparative context; and in the larger historiographical picture, the empire has been back for quite some time.³⁰ Contemporary concerns about globalization and US power overseas have driven a number of trade publications likening the US to ancient Rome, in both a positive and negative sense.³¹ Thus the question of Venetian empire fits into a larger public conversation about how to judge empires, and historians of empires ancient and modern have been struggling over how to interpret the costs and benefits of

²⁷ Ivetić, “Dalmazia e Slavi,” 125–143.

²⁸ Osterhammel, *Colonialism*, p. 11; for Venice as a colonial state, see Arbel, “Colonie d’Oltremare,”; Ashtor, “Venetian Supremacy,” and the articles collected in *Coloniser au moyen âge* and *Le partage du monde*; Georgopoulou, *Venice’s Mediterranean Colonies*.

²⁹ Moytl, *Imperial Ends*, 23.

³⁰ Ghosh, “Another Set.”

³¹ There are a wide range of such books; among those that pursue sustained comparisons between the US and ancient Rome are Johnson, *Sorrows of Empire*; Mann, *Incoherent Empire*; Madden, *Empires of Trust*; Murphy, *Are We Rome?*; Smil, *Why America Is Not*; Meier, *Among Empires*.

empires past.³² There is a wide range of views on this very large question; two recent authors, Timothy Parsons and Niall Ferguson, mark the opposite ends of this analytic spectrum. Ferguson's 2003 book *Empire*, didactically subtitled in the US edition *The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power*, emphasized the positive qualities and contributions of empire in general, and the British empire in particular. He points to the spread of British economic hegemony in the 18th and 19th centuries as leading to what he sees as the ultimately beneficial imposition of Western norms of law, order, and governance around the world.³³ Timothy Parsons' 2010 book *Rule of Empire: Those who Built Them, Those who Endured Them, and Why They Always Fall*, directly contradicts this rosy view of empire. A historian of 20th century Africa, Parsons focuses on the subjects of empire, and tells a story of coercion, oppression, and resource extraction by looking at seven historical examples that range from Roman Britain to France under the Nazis. Speaking very generally, one can see a similar range of judgments on Venice's empire-at the one end are assessments like Roberto Cessi's statement in *Storia della Repubblica di Venezia* that "the renewed Venetian effort in Dalmatia was inspired by a high and noble ideal-tranquility, neutrality, and peace."³⁴ On the other hand, the Dalmatian historian Lujó Vojnović viewed the Venetian takeover of Dalmatia as an "infamous advance," and called Venice's legal justifications for its acquisitions "fraudulent, illegal, void."³⁵

Looking at Venice in this wider comparative context points to some obvious differences between Venice and other iterations of empire. Firstly, the size and reach of Venice's empire certainly cannot-and could not-compete with the Spanish, Portuguese, British, Dutch, or English empires of the early modern world. But if one includes not only Venetian control of land next to the sea but the waterways themselves, the effective reach of Venetian empire becomes much larger. Secondly, theorists of empire Doyle, Abernethy, and Barkey all describe empires as systems of interaction and networks of power, making empire into a process rather than a static object to be measured.³⁶ In this version of an empire, then, size doesn't really matter.

Next comes the question of diversity. Spanish, Portuguese, British, Dutch, and English empires all ruled over subjects whom the imperialists defined as ethnically, religiously, or culturally different from themselves. Venetian subjects certainly were diverse, in that they had different languages, laws, and religious traditions, but this sort of diversity is hard to compare with the perceived racial and ethnic differences present in later empires like the Spanish in the Americas or the Portuguese in Africa and India. The use of "colonial" does address the ethnic

³² In addition to Parsons, *Rule of Empire*, see Burbank and Cooper, *Empires in World*; Benton, *A Search for Sovereignty*; Barkey, *Empire of Difference*; Darwin, *After Tamerlane*.

³³ Ferguson, *Empire*, p. xxiv.

³⁴ Cessi, *Repubblica di Venezia*, 355–6. See also Dudan, *Dominio Veneziano*, 49–55; and Praga, *Dalmatia*, 139.

³⁵ Vojnović, *Histoire*, v. 1, p. 481. A more appropriate example would come from the Serbo-Croatian historiography on Dalmatia; for an Italian language discussion of that historiography, see Ivetić, "Storiografie nazionali," pp. 116–123.

³⁶ Abernethy, *Dynamics*, p. 18–21; Doyle, *Empires*, 12–19; Barkey, *Empire of Difference*, 9–15.

diversity of the maritime state, with all of the attendant assumptions about colonizers' supposed cultural superiority and permanent separation from the colonized that entails. The Venetian state certainly participated in the creation of these categories of difference and in the maintenance of boundaries between different ethnic and religious groups, something that Jane Burbank and Frederick Cooper propose as a fundamental characteristic of empires. They write that the nation-state "proclaims the commonality of its people... while the empire state declares the non-equivalence of multiple populations."³⁷ They continue on to state that "the nation-state tends to homogenize those within its borders and exclude those who do not belong, while the empire reaches outward and draws, usually coercively, peoples whose difference is made explicit under its rule." In the Venetian case, one of the fundamental distinctions the state drew was between Venetian and non-Venetian, categories that could apply equally to subjects from the mainland or maritime territories.

A third particularity about Venetian empire is the problem of description. Venetians themselves rarely described their state as an "empire," raising the question: is it possible to have an empire that does not formally acknowledge itself as such? In order to answer, we must look at the changing historical meaning of the Latin *imperium*, which according to Anthony Pagden had two senses in the early modern period—one the narrower Roman term for rule or authority, (sometimes translated in English as sovereignty), and a second sense which "could also be used to express the pattern of political relationships which held together groups of people in 'an extended system,'... the terms of whose association were not permanently established."³⁸ In many of the instances where the word *imperium* is applied to Venice, the first, narrower sense, having *imperium*, or aiming for *imperium*, is more common than the second. Venetian legislators consistently used dominion (*dominio*) territory, (*territorio*) or state (*stato*) to describe their overseas holdings.³⁹

In fact, the only authors who openly described Venice as an empire in the fifteenth century were non-Venetian humanists writing for Venetian patrons, the Pier-Paolo Vergerio the Elder (ca. 1370–1444), from Koper, at the beginning of the century, and the Roman Marc'Antonio Sabellico near the end of it.⁴⁰ In his treatise *De Republica Veneta* (c. 1402), Vergerio wrote, "The Venetians now possess a wide empire of land and sea, and neither the public or private citizens are greedy for more, but will protect the parts they have."⁴¹ Marc'Antonio Sabellico's 1487 history of Venice, *Rerum venetarum ab urbe condita*, replayed the history of Venice as recounted in its chronicle tradition in a humanist key. Although the Venetian Senate had not commissioned Sabellico to write a history of the city, his account of Venice, modeled on the Roman histories of Livy, proved popular both with the

³⁷ Burbank and Cooper, *Empires*, p. 8.

³⁸ Pagden, *Lords of All the World*, p. 13.

³⁹ Tenenti, "Senso dello Stato," pp. 314–317.

⁴⁰ There are large bibliographies on both Vergerio and Sabellico. For introductions and further scholarship on both writers, see Gaeta, "Storiografia," pp. 7–11 and 65–75. For Vergerio, see also Robey, "P.P. Vergerio." For Sabellico, see Cochrane, *Historians and Historiography*, 59–86 and Cozzi, "Cultura politica," pp. 221–2.

⁴¹ Cited in Robey and Law, eds, "The Venetian Myth," 43.

Venetian government and with the public. In his history, Sabellico described Venice as an empire not only comparable to Rome, but superior to it. He wrote:

Who can deny the great and glorious deeds of certain nations that have at some point attained imperial status-at the forefront of whom are the Romans? Before the magnificence and scope of their foreign conquests, we should perhaps yield, but, in the inviolability of its laws, the impartiality of its justice, the integrity and sanctity of its constitution, Venice shall not be inferior, but indeed far superior.⁴²

Nonetheless, Venetian authors did not follow these open assertions of Venice as an empire, preferring to approach the question more obliquely.

A final benefit to using empire as a frame of analysis for the Venetian state is the bridge it offers to an emerging body of scholarship that is reconceptualizing the relationship between individual, family and state in the formation of early modern empires. In the version of Venice's empire described above, one of the most important mechanisms for the construction and maintenance of imperial ties are individual and family connections. Several other recent studies focused on two other Mediterranean powers-early modern Spain and the Ottoman empire-have identified family, kinship and household as essential building blocks of these expanding empires. In the Spanish context, Yuan-Gen Liang's recent book on the Fernandez de Cordoba has shown the way Spain's expanding empire relied on its officials to spread its rule and the powerful role individual governors played in constructing imperial governance and spreading imperial values in the newly conquered territories not only in the New World but closer to home in Granada, Oran, and Navarre.⁴³ Turning to the other side of the Mediterranean, Jane Hathaway examines the formation of a single household, the Qazdaglis, in Ottoman Egypt to tell a story of the emergence of an empire-wide military and administrative culture based on households.⁴⁴ While the definition of a household in the Ottoman context encompassed more than just kinship but included a variety of patron-client ties, the process by which Qazdaglis formed strategic alliances through marriages, commercial partnerships, and palace patronage is broadly comparable to the processes by which the Fernandez de Cordoba in Spain-or, perhaps, the Tron in Venice-built their networks of intertwined imperial and individual power. These studies revise and challenge the assumptions of an older generation of scholarship, which saw kinship and the state as diametrically opposed. Now, a growing body of work sees kinship as constitutive of the early modern state in general, and of empires in particular.⁴⁵ In conclusion, it might be time for an 'imperial turn' in Venetian history; not with the attitude of triumphalism that characterized earlier generations of scholarship, but with the aim of integrating Venice into other imperial stories from the medieval and early modern world.

⁴² Cited and translated in Chambers and Pullan, *Venice*, p. 359.

⁴³ Liang, *Family and Empire*.

⁴⁴ Hathaway, *Politics of Households*.

⁴⁵ Sabeian and Teucher, "Kinship in Europe," p. 2-3, point out that the new stress in the 15th and 16th centuries on family coherence were closely connected to processes of state formation.

References

Archival

Archivio di Stato, Venezia, Avogadori di Comun, *Cronaca Matrimoni*, reg. 107, and *Balla d'oro*, reg. 162–65, 169.

Biblioteca Marciana di Venezia, Barbaro, Marc'Antonio, *Libro di Nozze Patrizie*, It VII 156 (8492).

Published Primary

Venice, A Documentary History 1450–1630, eds. David Chambers and Brian Pullan. Toronto: University of Toronto Press, 2001.

Robey, David and John Law, "The Venetian Myth and the *De Republica Veneta* of Pier Paolo Vergerio," *Rinascimento* 25 (1975): 3–59.

The Rulers of Venice 1332–1527: Interpretations, Methods, Database, eds. Benjamin Kohl, Andrea Mozzato, Monique O'Connell. Published Online by the Renaissance Society of America, 2009, rulersofvenice.org.

Secondary

Abernethy, David. *The Dynamics of Global Dominance: European Overseas Empires, 1415–1980*. New Haven: Yale University Press, 2000.

Arbel, Benjamin. "Colonie d'oltremare." In *Storia di Venezia. Il Rinascimento. Società ed economia*, ed. Alberto Tenenti and Ugo Tucci, V, pp. 947–985. Rome: Enciclopedia Italiana, 1996.

Ashtor, Eliyahu. "The Venetian supremacy in Levantine trade: monopoly or pre-colonialism?" *Journal of European Economic History* 3 (1974): 5–53.

Balard, Michel and Alain Ducellier, ed. *Coloniser au moyen âge*. Paris: Armand Colin, 1995.

Balard, Michel and Alain Ducellier, ed. *Le partage du monde: échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*. Paris: Publications de la Sorbonne, 1998.

Barkey, Karen. *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Benton, Lauren. "Legal Spaces of Empire: Piracy and the Origins of Ocean Regionalism." *Comparative Studies in Society and History* 47, no. 4 (2005): 700–724.

Benton, Lauren. *A Search for Sovereignty: Law and Geography in European Empires, 1400–1900*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Bertelli, Carlo. "I capolavori veneti vanno restituiti all'Istria," *Corriere della Sera*, Aug 29 2005, p. 27.

Brown, Patricia Fortini. *Venetian Narrative Painting in the Age of Carpaccio*. New Haven: Yale University Press, 1988.

Brown, Patricia Fortini. *Venice & antiquity: the Venetian sense of the past*. New Haven: Yale University Press, 1996.

Burbank, Jane & Frederick Cooper. *Empires in World History: Power and the Politics of Difference*. Princeton, Princeton University Press, 2010.

Bushnell, Amy Turner. "Gates, patterns, and peripheries: the field of frontier Latin America." In *Negotiated empires: centers and peripheries in the Americas, 1500–1820*, ed. Christine Daniels and Michael Kennedy. New York: Routledge, 2002.

Cessi, Roberto. *Storia della Repubblica di Venezia*. Milan-Messina: G. Principato, 1944.

Chittolini, Giorgio. "The Italian City State and its territory." In *City States in Classical Antiquity and Medieval Italy*, ed. Kurt Raaflaub Anthony Molho, Julia Emlen, 589–602. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1991.

- Chittolini, Giorgio. "The 'Private,' the 'Public,' the State." In *The Origins of the State in Italy 1300–1600*, ed. Julius Kirshner, 34–61. Chicago: University of Chicago Press, 1996.
- Cochrane, Eric. *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*. Chicago: University of Chicago Press, 1981.
- Cozzi, Gaetano. "Cultura politica e religione nella 'Pubblica Storiografia' veneziana del '500,'" *Studi Veneziani* 5–6 (1963–1964): 215–94.
- Cozzi, Gaetano. "La politica del diritto nella Repubblica di Venezia," in *Stato, società e giustizia nella repubblica veneta (sec. XV– XVIII)*, ed. Gaetano Cozzi, pp. 15–152. Rome: Jouvence, 1980.
- Cozzi, Gaetano and Michael Knapton. *La Repubblica di Venezia nell'età moderna*. 2 vols. Turin: UTET, 1986.
- Darwin, John. *After Tamerlane: The Global History of Empire Since 1405*. London: Bloomsbury, 2008.
- Doyle, Michael W. *Empires*. Ithaca: Cornell University Press, 1986.
- Dudan, Bruno. *Il Dominio Veneziano di Levante*. Bologna: Nicola Zanichelli, 1938.
- Eisenstadt, S.N. *The Political Systems of Empires*. New York: Free Press, 1963.
- Ferguson, Niall. *Empire: The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power*. New York: Basic Books, 2003.
- Finlay, M.I. "Colonies – an attempt at a typology," *Transactions of the Royal Historical Society*, 5th ser., xxvi (1976), pp. 167–88.
- Gaeta, Franco. "Storiografia, Coscienza Nazionale e Politica Culturale nella Venezia del Rinascimento." In *Storia della Cultura Veneta*, vol. 3, *Dal Primo Quattrocento al Concilio di Trento*, ed. Gianfranco Folena, pp. 1–91. Vicenza: Neri Pozza, 1980.
- Georgopoulou, Maria. *Venice's Mediterranean colonies: architecture and urbanism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Ghosh, Durba. "Another Set of Imperial Turns?" *American Historical Review*, 117, No. 3 (2012): 772–794.
- Grubb, James. *Firstborn of Venice: Vicenza in the early Renaissance State*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1988.
- Hathaway, Jane. *The politics of households in Ottoman Egypt. The rise of the Qazdağlis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Histria. Opere d'arte restaurate: da Paolo Veneziano a Tiepolo*, ed. Francesca Castellani and Paolo Casadio. Milan: Electa, 2005.
- Italia-Grecia: temi e storiografie a confronto*, ed. Chryssa Maltezo and Gherardo Ortalli. Venice: Istituto Ellenico, 2001.
- Ivetić, Egidio. "Dalmazia e Slavi negli studi di Roberto Cessi," *Archivio Veneto* ser. V, 164 (2005): 125–144.
- Ivetić, Egidio. "Storiografie nazionali e interpretazioni della Dalmazia medievale." In *Venezia e la Dalmazia anno mille, secoli di vicende comuni*, ed. Nedo Fiorentin, pp. 95–133. Regione del Veneto: Canova, 2000.
- Johnson, Chalmers. *The Sorrows of Empire: Militarism, Secrecy, and the End of the Republic*. New York: Metropolitan Books, 2004.
- Karapidakis, Nicolas. *Civis fidelis: l'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème–XVIIème siècles)*. Frankfurt am Main/ New York: P. Lang, 1992.
- Karapidakis, Nicolas. "Narrazione e concetti della storiografia greca sul periodo del domino veneziano." In *Italia-Grecia: temi e storiografie a confronto*, ed. Chryssa Maltezo and Gherardo Ortalli, pp. 113–25. Venice: Istituto Ellenico, 2001.

- Kitromilidis, Paschalis. "Bridges to the Renaissance and the Enlightenment. The Assimilation of Italian culture as a problem in Greek Historiography." In *Italia-Grecia: temi e storio-grafie a confronto*, ed. Chryssa Malteizou and Gherardo Ortalli, pp. 37–46. Venice: Istituto Ellenico, 2001.
- Knapton, Michael. "Le istituzioni centrali per l'amministrazione ed il controllo della terraferma." In *Venezia e le Istituzioni di Terraferma*, ed. Gherardo Ortalli, pp. 35–56. Bergamo: Assessorato alla Cultura, 1988.
- Knapton, Michael. "Tribunali veneziani e proteste padovane nel secondo quattrocento." In *Studi Veneti offerti a Gaetano Cozzi*, pp. 151–171. Vicenza: Il Cardo, 1992.
- Law, John Easton. "Verona and the Venetian State in the Fifteenth Century," *Bulletin of the Institute of Historical Research* 52, no. 125 (1979): 9–22.
- Liang, Yuen-Gen. *Family and Empire: The Fernández de Córdoba and the Spanish Realm*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011.
- Longo, Gisella. *L'Istituto nazionale fascista di cultura. Da Giovanni Gentile a Camillo Pellizzi (1925–1943), gli intellettuali tra partito e regime*. Rome: A. Pellicani, 2000.
- Madden, Thomas F. *Empires of Trust: How Rome Built-and America Is Building-a New World*. New York: Dutton Books, 2008.
- Maier, Charles. *Among Empires: American Ascendancy and Its Predecessors*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006.
- Mann, Michael. *Incoherent Empire*. New York: Verso Books, 2005.
- McKee, Sally. *Uncommon Dominion: Venetian Crete and the myth of ethnic purity*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000.
- Morelli, Francesca Romana. "Cima disperso? No, prigioniero politico," *Il Giornale dell'Arte*, vol X, no 115, 1993, pp. 5–7.
- Motyl, Alexander. *Imperial Ends: The Decay, Collapse, and Revival of Empires*. New York: Columbia University Press, 2001.
- Mueller, Reinhold C. "Aspects of Venetian Sovereignty in Medieval and Renaissance Dalmatia." In *Quattrocento Adriatico. Fifteenth century art of the Adriatic rim. Papers from a colloquium held at the Villa Spelman, Florence, 1994*, ed. Charles Dempsey, pp. 29–56. Bologna: Nuova Alfa Editoriale, 1996.
- Mueller, Reinhold C. "A Venetian commercial enterprise in Corfu, 1440–42." In *Money and Markets in the Palaeologan Era*, ed. N.G. Moschonas, pp. 81–94. Athens: Institute for Byzantine Research, 2003.
- Mueller, Reinhold C. "Pubblico e privato nel dominio veneziano delle isole Greche a metà Quattrocento: Il caso dei Giustinian." In *Venezia e le Isole Ionie*, ed. Chryssa Malteizou and Gherardo Ortalli, pp. 71–100. Venice: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, 2005.
- Muir, Edward. *Mad blood stirring: vendetta and factions in Friuli during the Renaissance*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1993.
- Murphy, Cullen. *Are We Rome?: The Fall of an Empire and the Fate of America*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2007.
- O'Connell, Monique. *Men of Empire: Power and Negotiation in Venice's Maritime State*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009.
- Osterhammel, Jürgen. *Colonialism: A Theoretical Overview*, trans Shelley L. Frisch. Princeton: Markus Weiner Publishers, 1997.
- Pagden, Anthony. *Lords of All the World: Ideologies of Empire in Spain, Britain and France c. 1500–c. 1800*. New Haven: Yale University Press, 1995.

- Paladini, Filippo Maria. "Storia di Venezia e retorica del dominio adriatico. Venezianità e imperialismo." In *La Venezia di Gino Damerini (1881–1967). Continuità e modernità nella cultura veneziana del Novecento. Atti del convegno di Venezia, 1–2 dicembre 2000*, ed. Filippo Maria Paladini, special issue of *Ateneo Veneto*, CLXXXVII (XXXVIII n.s.), vol. 38 (2000), pp. 253–298.
- Paladini, Filippo Maria. "Velleità e capitolazioni della propaganda talassocratica veneziana," *Venetica. Rivista di storia contemporanea*, XVII, 3rd serie, 6 (2002), pp. 147–172.
- Parsons, Timothy. *The Rule of Empires: Those Who Built Them, Those Who Endured Them, and Why They Always Fall*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Perdue, Peter C. *China marches West. The Qing conquest of central Eurasia*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005.
- Praga, Giuseppe, and Franco Luxardo. *History of Dalmatia*. Pisa: Giardini, 1993.
- Radding, Cynthia. *Landscapes of Power and Identity. Comparative histories in the Sonoran desert and the forests of Amazonia from Colony to Republic*. Durham: Duke University Press, 2005.
- Reynolds, Susan. "Empires: A Problem of Comparative History," *Historical Research* 79, No. 204 (2006): pp. 151–165.
- Romano, Dennis and John Martin. "Reconsidering Venice." In *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City State, 1297–1797*, ed. John Martin and Dennis Romano, pp. 1–38. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000.
- Robey, David. "P.P. Vergerio the Elder: Republicanism and Civic Values in the Work of an Early Humanist," *Past and Present* 58 (1973): 3–37.
- Sabean, David Warren and Simon Teucher. "Kinship in Europe." In *Kinship in Europe, a New Approach to Long Term Development*, ed. David W. Sabean, Simon Teucher, and Jon Mathieu, pp. 1–33. New York: Berghan Books, 2007.
- Schmitt, Oliver Jens. *Das venezianische Albanien (1392–1479). Vol. 110 Südosteuropäische Arbeiten*. Munich: R. Oldenburg Verlag, 2001.
- Smil, Vaclav. *Why America Is Not a New Rome*. Cambridge, MA: MIT Press, 2010.
- Tenenti, Alberto. "Il senso dello stato." In *Storia di Venezia. Il Rinascimento. Politica e cultura*, ed. Alberto Tenenti and Ugo Tucci, IV, pp. 311–344. Rome, Enciclopedia Italiana, 1996.
- Thiriet, Freddy. *La Romanie vénitienne au moyen age. Le Développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien*. Paris: Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, 1959.
- Ventura, Angelo. *Nobiltà e popolo nella società veneta del 400 e 500*. Bari: Laterza, 1964.
- Viggiano, Alfredo. *Governanti e governati: legittimità del potere ed esercizio dell'autorità sovrana nello stato veneto della prima età moderna*. Treviso: Fondazione Benetton Edizioni Canova, 1993.
- Vojnović, Lujó (Louis de Voinovitch). *Histoire de Dalmatie*. 2 vol. Paris: L. Hachette, 1935.

POVZETEK

Posamezniki, družine in država v imperijih zgodnjega novega veka. Primer beneškega *Stata da Mar*

Monique O'Connell

Pričujoča razprava o delovanju beneške pomorske države v poznem srednjem veku in v začetku novega veka, ki je za svoje izhodišče uporabila sliko Vittoreja Carpaccia, predstavlja uvod v obravnavo historiografskih vprašanj, povezanih z beneškim novoveškim imperijem. Beneški patriciji, ki so bili za dobo dveh let poslani kot rektorji (upravitelji) v različna mesta in kraje pod beneško oblastjo, so bili v središču tristranskih pogajanj med beneško državo in njenimi podaniki. Uspešnost ali neuspešnost beneške imperialne politike sta bili dejansko odvisni od sposobnosti teh uradnikov, ki so delovali kot posredniki med centrom in periferijo, da v času svojega službovanja uveljavijo interese beneške države. Članek razkriva, kako so rektorji s pomočjo sorodstvenih vezi in klientaže (sistem pokroviteljstva) vzpostavljali in vzdrževali lokalna omrežja oblasti, ki so prinašala korist tako njim samim kot tudi beneški oblasti na njenih pomorskih ozemljih. Toda medtem ko je rektor z dobrimi zvezami uveljavljal interese tistih, ki so bili vezani na njega, pa so tisti podaniki, ki so bili izključeni iz privilegirane elite, to elito povezovali s pretokom uslug in ugodnosti, ki jih je nudila beneška država. Zaradi tega omenjenih zvez pogosto niso razumeli kot maziva, zaradi katerega se je vladno kolesje gladko vrtelo, ampak so jih imeli za »dušečo zaroto,« ki naj bi po njihovem še učinkoviteje izkoriščala preostalo prebivalstvo. Članek nadalje razmišlja o presečišču zgodovine srednjega in zgodnjega novega veka s sodobnimi zahtevami po narodnostni identiteti in političnih pravicah. Medtem ko je starejše zgodovinopisje obravnavalo beneška prekomorska ozemlja v konceptualnem kontekstu kolonializma ali pa v kontekstu nacionalizma, pričujoča razprava zagovarja tezo, da je za Benetke bolj ustrezen koncept imperija, in skuša ugotoviti, v kolikšni meri primer Beneške republike ustreza definicijam imperijev v zgodnjem novem veku. Na osnovi modela središčnega imperija sociologinje Karen Barkey raziskava ugotavlja, da beneška institucionalna struktura, nagnjenost k pogajanju in barantanju in pa njeno imperialno območje ustrezajo najnovejšim zgodovinskim in sociološkim definicijam imperija. Med beneškim in drugimi imperiji pa je tudi nekaj očitnih razlik. Beneško pojmovanje etnične in rasne raznolikosti ni bilo enako onemu v kasnejših imperijih. Prav tako se velikost in moč beneškega imperija zagotovo ne moreta (in se nista mogla) kosati s španskim, portugalskim, britanskim, nizozemskim ali angleškim imperijem zgodnjega novega veka. Tudi Benečani sami so zelo redko prepoznavali svojo državo kot imperij. Kljub temu študija kaže, da bi koncept imperija lahko pomagal premostiti še vedno izjemno širok prepad med strokovnimi razpravami o beneškima *Statu da mar* in *Terrafermi* in pa tistimi o Istri, ki je fizično in po beneški organizaciji arhivskega gradiva na meji med obema svetovoma, često pa se v vrzeli med njima kar izgubi. Prav tako bi za preučevanje beneških vprašanj ta imperialni kontekst omogočil strokovnjakom, da bi Benetke lahko obravnavali v širšem primerjalnem okviru, in bi spodbudil razpravo o enem izmed najbolj temeljnih vprašanj, ki se nanašajo na prav vse imperije: za kakšno ceno in s kakšnimi ugodnostmi so se v njih znašli na eni strani oblastniki in na drugi podaniki? Nazadnje pa je prednost imperialnega koncepta za analizo beneške države v mostu, ki ga ta koncept ponuja nastajajočim znanstvenim študijam, ki na novo konceptualizirajo odnos med posameznikom, družino in državo v obdobju oblikovanja imperijev v zgodnjem novem veku.

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

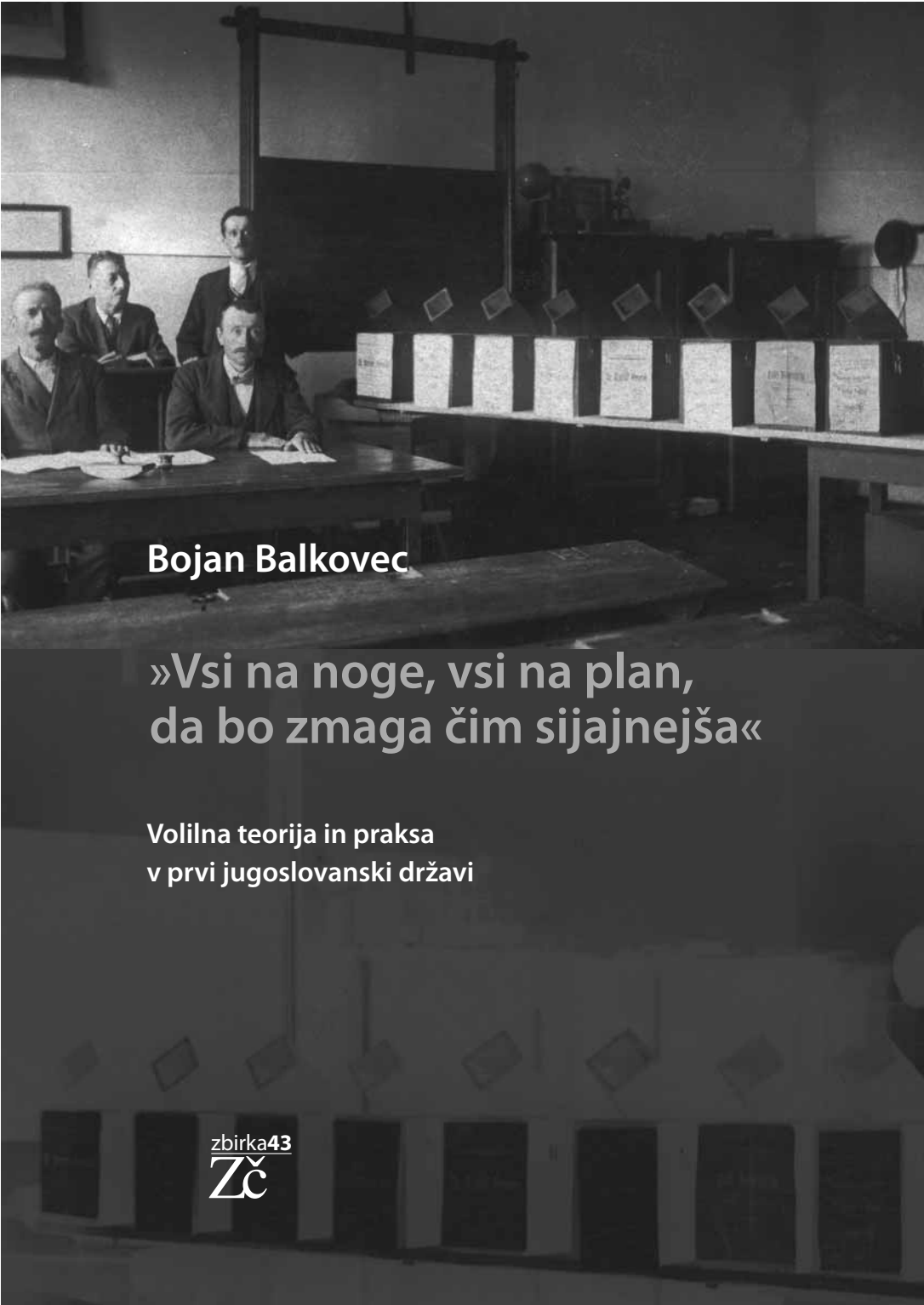
Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Bojan Balkovec

»Vsi na noge, vsi na plan,
da bo zmaga čim sijajnejša«

Volilna teorija in praksa
v prvi jugoslovanski državi

zbirka⁴³
ZČ

Alojz Cindrič

Študentke s Kranjske na dunajski univerzi 1897–1918

UDK 930.85:378(436 Dunaj):378(497.12)

CINDRIČ Alojz, dr., docent, bibliotekar specialista, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, alozj.cindric@ff.uni-lj.si

Študentke s Kranjske na dunajski univerzi 1897–1918

Zgodovinski časopis, Ljubljana 67/2013 (147), št. 1-2, str. 60–85, cit. 87

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Pričujoča razprava obravnava prisotnost kranjskih (slovenskih) študentk – pionirk na dunajski univerzi med letoma 1897 in 1918. Prinaša empirično evidenco in nekaj pogledov na razvoj emancipacije žensk v avstro-ogrskem prostoru, emancipacije, ki je bila po prvi svetovni vojni velikokrat zaustavljena ali vsaj postavljena pod vprašaj. Avtor na osnovi arhivskega gradiva, ki ga hrani Univerzitetni arhiv na Dunaju, analizira biografske podatke študentk (osebno ime, starost, veroizpoved, sorodstvene vezi), jezikovno narodnostno poreklo, socialni in krajevni izvor, smer študija, plačevanje šolnine, štipendije etc. Z osebnim pristopom obravnavane tematike nam predstavlja zanimivo, predvsem pa dragoceno zgodbo o akademskem življenju naših prvih študentk na dunajski univerzi.

Ključne besede: zgodovina, izobraževanje žensk, študentke, dunajska univerza, Slovenija, Kranjska

Avtorski izvleček

UDC 930.85:378(436 Vienna):378(497.12)

CINDRIČ Alojz, PhD., Assistant Professor in History, Librarian, University in Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Sociology, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, alozj.cindric@ff.uni-lj.si

Female Students from Carniola at the University of Vienna between 1897 and 1918

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 67/2013 (147), No. 1-2, pp. 60–85, 87 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The paper investigates Carniolian (Slovene) pioneer female students who studied at the University of Vienna, Austria between 1897 and 1918. In addition to empirical data, it provides some views on the development of women's emancipation in Austria-Hungary. After the First World War, this emancipation was frequently obstructed or at least questioned. On the basis of archival material from the University of Vienna Archives, the author analyzes the following: biographical data of the students (name, age, religious belief, and kinship ties); their linguistic and ethnic origin; social and local origin; course of study; payment of tuition fees; scholarship, etc. His personal approach to the subject provides an interesting, and particularly valuable, story about academic life of the first Carniolan female students at the University of Vienna.

Key words: History, women's education, Carniola, Slovenia, female students, Vienna University

Author's Abstract

Uvod

Študija Študentke s Kranjske na dunajski univerzi je vzorčna raziskava, osnovana na rokopisnem arhivskem gradivu oz. na podatkih, ki so jih študentke navajale ob začetku in zaključku študija na dunajski univerzi, in sicer ob imatrikulaciji,¹ inskripciji² in promociji,³ kar predstavlja osrednji del raziskave. Prostorsko in regionalno je omejena na nekdanjo deželo Kranjsko, časovno pa zajema obdobje prve generacije študentk, ki so se izobraževale na dunajski univerzi.

Podatke za analizo sem pridobil iz glavnih univerzitetnih matrik (Hauptmatrikel),⁴ iz vpisnic (Nationale)⁵ ter matrik doktorjev (Rigorensenprotokoll, Promotionsprotokoll),⁶ ki jih hranijo v Univerzitetnem arhivu na Dunaju (Archiv der Universität Wien). Slušateljice so v glavnih matrikah⁷ navedene skupaj s slušatelji. Zaradi dejstva, da se je le osem študentk s Kranjske imatrikuliralo v glavno matriko (za vpis v matriko je bila potrebna opravljena matura), sem se odločil za pregled celotnega arhivskega gradiva, to je vpisnic vseh na dunajski univerzi vpisanih študentk od leta 1897 do 1918, in sicer za obe fakulteti. Vpisnice so študentke izpolnjevale vsak semester, povezane v posebne knjige pa nosijo naslov Nationale in so shranjene v dunajskem univerzitetnem arhivu. Pregledal sem več deset zvezkov oziroma okrog enajst tisoč vpisnic študentk. Pri pregledovanju sem bil pozoren na vse študentke, ki so bile rojene na Kranjskem, ne glede na narodnost. K tem sem priključil tudi vse tiste študentke, ki so v vpisnicah navedle slovenščino kot materni jezik. V analizo sem vključil le študentke, ki so bile rojene na Kranjskem, teh je bilo 31, upošteval pa sem prvi vpis. Drugih dvanajst študentk, ki so bile rojene izven Kranjske, v krajih, kjer so službovali očetje (tri študentke so bile rojene v Pulju, tri so prišle iz

¹ Imatrikulacija – vpis študentov v glavno univerzitetno matriko.

² Inskripcija – vpis študentov v kolegij.

³ Promocija – slavnostna podelitev doktorske diplome.

⁴ Archiv der Universität Wien, (v nadaljevanju AU Wien) Matrikel Album XXII.–XXVIII.

⁵ AU Wien, Philosophische Fakultät, Frauen Nationale 1897/98–1918/19; AU Wien, Medizinische Fakultät, Frauen Nationale 1901/02–1917/18.

⁶ AU Wien, Medizinisches Promotions-Protokoll, M 33. 7–M 33. 10; AU Wien, Philosophisches Promotions-Protokoll, M 34. 2–M 34. 4.

⁷ Tudi v katalogih vpisnic (Nationale) so sprva navedene skupaj s slušatelji, vendar na koncu posameznega zvezka vpisnic. Od študijskega leta 1903/4 do zimskega semestra 1918/19 se za slušateljice vodijo sezname vpisnic posebej za filozofsko in posebej za medicinsko fakulteto, in sicer za vsak semester oz. študijsko leto, zvezani pa so v zvezke po abecednem redu.

Primorske, dve iz Štajerske, dve iz Koroške, ena je bila rojena v Orašju v Bosni, ena pa na Dunaju), sem analiziral posebej.

Poimenovanje *Slovenka*, *slovenske študentke* ali *slovenska narodnost* temelji na predpostavki o maternem jeziku, ki so ga navajale študentke ob vpisu, in žal ni vedno zanesljiv pokazatelj narodne pripadnosti, ki je pravzaprav posameznikova individualna odločitev. Upoštevati pa je treba tudi takratne jezikovne razmere. S tega stališča so lahko materni, občevalni in uradni jezik identični, lahko pa popolnoma različni. Pri določanju narodnostne pripadnosti študentke sem izhajal iz predpostavke, da je slovenščino kot materni jezik navedla tista študentka, ki se je počutila Slovenko.

Izobraževanje deklet pred študijem oz. vpisom na Univerzo

Od srede 19. stoletja se z oblikovanjem in uveljavljanjem meščanske družbe ter z državljanskimi pravicami potrebe po izobraženem kadru v Monarhiji povečujejo. Industrializacija, modernizacija in z njo povezani družbeni procesi so začeli spreminjati tudi tradicionalno vlogo žensk, vezano na materinstvo in skrb za družino in dom. Spremenjene gospodarske razmere, drugačni življenjski pogoji in okoliščine so silili in hkrati omogočali, da so se ženske začele zaposlovati in si služiti kruh izven hišnega okolja in gospodarstva, s tem pa so se začele ekonomsko osamosvajati. Sprva so opravljale enostavna dela v rokodelskih dejavnostih, nato v tovarnah, kasneje pa so opravljale že bolj zahtevna dela, ki so zahtevala določeno stopnjo izobrazbe. Opirale so se nove poklicne dejavnosti in možnosti za zaposlitev žensk je bilo vse več, na primer učiteljice in vzgojiteljice (po letu 1869), poštne uradnice,⁸ stenografke, telegrafistke, telefonistke, medicinske sestre, bolniške strežnice, negovalke, otroške varuške, zasebne tajnice v javnih, zasebnih in storitveno-trgovskih dejavnostih.⁹

Število žensk, zaposlenih v državnih službah, se je naglo povečevalo; tako jih je bilo leta 1900 zaposlenih 8950, enajst let kasneje pa že približno 15.600, njihov položaj pa se je v državnih službah vse bolj izboljševal (npr. zdravstveno in pokojninsko zavarovanje).¹⁰

Prvo izobraževanje deklic, podpirano s strani države, se je v avstrijski državni polovici začelo v drugi polovici 18. stoletja. Na pobudo dvornega vojnega sveta (Hofkriegsrat) je bil leta 1775 ustanovljen izobraževalni zavod za deklice (Officiers-Töchter-Institut), katerega naloga je bila zagotoviti hčeram uglednejših slojev zanesljivo splošno in jezikovno izobrazbo ter solidno vzgojo. Po zgledu tega so kasneje ustanavljali podobne dekliške zavode. Leta 1786 je Jožef II. na pobudo

⁸ Od začetka 19. stoletja so bile ženske lahko zaposlene kot poštne administratorke na pomožnih poštah, in sicer kot žene, hčere oz. vdove po zakupniku pošte oz. poštnem mojstru, ki je skrbel za pomožne pošte, urejene s pogodbo, niso pa imele pravice do vdovske pokojnine niti do ubožnega dodatka oz. otroških dodatkov za vzgajanje otrok. V: Megner, Beamte, str. 298–299.

⁹ Cindrič, Kranjski študenti, str. 243.

¹⁰ Megner, Beamte, str. 299.

mlade vzgojiteljice Therese Luzac ustanovil dekliški zavod (Mädchen-Pensionat), ki naj bi izobraževal in vzgajal revne uradniške in oficirske hčere, te pa naj bi po opravljenem šolanju lahko službovale kot guvernante.¹¹

V okviru medicinske fakultete so že od 17. stoletja pripravljali in izvajali tečaje za izobraževanje babic. V Ljubljani je bila leta 1754 ustanovljena šola oz. tečaj za babice. Babiška šola je bila leta 1783 vključena v mediko-kirurški študij, ki se je odvijal v okviru ljubljanskega liceja. Po mnenju profesorja Franza Galla, arhivarja in zgodovinarja dunajske univerze, so bili ti tečaji prve oblike univerzitetnega študija žensk v habsburški monarhiji.¹²

Pred vstopom na univerzo so se dekleta v drugi polovici 19. stoletja tako v avstrijski kot tudi v drugih evropskih državah lahko izobraževala na zasebnih šolah in s pomočjo domačih učiteljev. Med zasebnimi šolami so bili v ospredju samostani, ki so jih vodile benediktinke, dominikanke, klarise, uršulinke, šolske sestre. V samostanskih šolah so deklice pridobile osnovno splošno izobrazbo in različna znanja iz ročnih in kuharskih spretnosti, bolj nadarjene pa tudi znanje tujih jezikov ter osnove glasbene vzgoje. Nekatere gojenke so lahko postale redovnice, bolj ambiciozne in izobražene pa učiteljice.¹³

Pomembno prelomnico pomeni zakon o osnovnem šolstvu iz leta 1869, ki je za potrebe izobraževanja učiteljev vpeljal tudi samostojna državna moška in ženska ter zasebna ženska učiteljišča. Ta so se ustanavljala tudi po slovenskih deželah, in sicer v Ljubljani, Mariboru, Celovcu, Trstu, Kopru in Gorici. Zasebno učiteljišče je bilo ustanovljeno leta 1869 pri uršulinkah v Ljubljani, leta 1896 pa pri šolskih sestrah v Mariboru. Šolanje je trajalo navadno pet let in se je zaključilo z zrelostnim izpitom. Po letu 1870 je bilo ustanovljeno tudi žensko učiteljišče v Celovcu (1870), v Ljubljani (1871), v Trstu (1872), nato pa še v Gradcu in Mariboru.¹⁴

Z odlokom ministrstva za uk in bogočastje leta 1872 je bilo dekletom dovoljeno opravljanje mature na fantovskih gimnazijah. Obravnavane so bile kot privatistke – eksternistke. Študirale so doma ali v kakšnem zasebnem šolskem zavodu, ob semestrih pa opravljale izpite na javnih gimnazijah, vendar spričevalo ni vsebovalo klavzule, da je eksaminatorka dokazala zrelost za vpis na univerzo. Odločitev o sprejemu privatistk je pripadala učiteljskemu zboru šole.¹⁵

Ker država razen učiteljišč in dekliških licejev ni ustanavljala ženskih gimnazij, na državnih gimnazijah in realkah za fante pa dekletom ni bilo dovoljeno redno šolanje, so pobudo za ustanavljanje prevzele posameznice in ženska društva ter začeli ustanavljati dekliške zavode z gimnazijskimi razredi, ki so pripravljali dekleta na zrelostni izpit. V letu 1871 je Marianne Hainisch na Dunaju ustanovila prvo zasebno dekliško petletno realko.¹⁶

¹¹ Friedrich, Dornöschchen schlafte Hundert, v: Von Bürgern und ihren Frauen ..., str. 186–187.

¹² Zwitter, Višje šolstvo, v: Petdeset let slovenske univerze, str. 34; Gall, Alma Mater Rudolphina, str. 113.

¹³ Hojan, Žensko šolstvo, v: Zbornik za historiju ..., str. 50.

¹⁴ Enciklopedija Slovenije 14, U–We. Ljubljana 2000, str. 11–14.

¹⁵ Hojan, Naše prve maturantke, v: Od mature do mature ..., str. 68.

¹⁶ Albisetti, Female Education, v: Austrian Women ..., str. 43.

Žensko izobraževalno društvo Minerva iz Prage je leta 1890 ustanovilo žensko gimnazijo, prve maturantke pa so opravljale maturo leta 1895, vendar v spričevalih ni bilo zapisano, da so zrele za vpis na univerzo. Tudi leto zatem izdana ministrova uredba, po kateri so dekleta lahko opravljala maturitetne izpite pod enakimi pogoji kot fantje, je v maturitetnih spričevalih izpustila klavzulo o pridobljeni zrelosti za vpis na univerzo.¹⁷

Dekleta so se na fantovske gimnazije vpisovale kot privatistke, če so imele dovoljenje ministrstva za uk in bogočastje. Prošnje je sprejemalo ravnateljstvo zavoda, v katerega so se hotele vpisati, kandidatka pa je morala navesti razlog, zakaj se želi vpisati, npr. da v kraju ni nobenega drugega ženskega učilišča ali da so ženski zavodi prenapolnjeni. Ministrstvo je prošnji za vpis navadno ugodilo.¹⁸

Univerzitetno izobraževanje

V drugi polovici 19. stoletja so posameznice in ženska gibanja med svoje prve zahteve postavile tudi pravico do enakopravnega izobraževanja na vseh stopnjah. Študij na univerzah je bil vseskozi moška domena. Od ustanavljanja univerz v srednjem veku pa do časa, ko so smela študirati tudi dekleta, je minilo osem stoletij in pol. Pravico izobraževanja na vseh stopnjah, tudi na univerzah, in pravico do opravljanja z izobrazbo pridobljenega akademskega poklica ter do ugleda in mesta v družbi so si ženske priborile najprej v zahodnoevropskih deželah.

Univerza v Zürichu je leta 1863 kot prva od evropskih univerz odprla vrata in dovolila vpis tudi študentkam. Te so povečini prihajale iz tujine, med njimi je bilo največ ruskih študentk. Njej so sledile druge evropske univerze, tako še istega leta francoske, nato pa švedske (1870), angleške (1873), finske (1875), danske (1875), nizozemske (1875), italijanske (1876), belgijske (1876), norveške (1882), grške (1890), škotske (1892) in celo turške (1894). Avstrija, Prusija in Rusija pa so zaostajale in bile med zadnjimi evropskimi državami, ki so dovolile študij tudi ženskam. Tri leta pred koncem stoletja je to storila Avstrija, Prusija leta 1906, Rusija pa zadnje leto pred prvo svetovno vojno (1913).¹⁹

Razlage za izključevanje žensk iz univerzitetnega izobraževanja najdemo v izvedenskem mnenju akademskega senata dunajske univerze leta 1873, napisanem za ministra za uk in bogočastje. To izvedensko mnenje je prvo resno razpravljanje univerzitetnega senata dunajske univerze o možnostih študija žensk na avstrijskih univerzah, povod pa so bile prošnje ruskih študentk, ki so želele študirati na graški univerzi. Ruske študentke so pred tem študirale v Švici, a jim je carska vlada zaradi domnevnih zvez s socialisti in anarhisti študij v Švici prepovedala. Rektorat graške univerze je za mnenje zaprosil ministrstvo za uk in bogočastje, to pa je zaprosilo senat dunajske univerze, da izdela ekspertizo o morebitnem sprejemu žensk na

¹⁷ Hojan, Naše prve, v: *Od mature do mature ...*, str. 69–70.

¹⁸ Omladina, leto IV, 1907/08, str. 98.

¹⁹ Willis, *The Universities*, str. 122; Ljubinka Trgovčević, *O studentkinjama iz Srbije*, v: *Srbija u modernizacijskim procesima ...*, str. 84.

univerzitetni študij. Profesorji so v mnenju poudarjali težave, ki bi nastopile ob vstopu nežnejšega spola v predavalnice: »(...) ker bi stiki med različnima spoloma predstavljali za znanstveno in nravstveno resnost veliko nevarnost. Prav tako pa bi bilo potrebno preurediti predavanja, (...) kar je primerno za moško uho, šele prilagoditi ušesu žensk, namreč spodobnih devic, potem pa spet ne bi bilo primerno moškemu značaju.« Poudarjali so moški karakter univerze: »(...), ki bo še dolgo zbirališče za različne poklicne dejavnosti moškega spola, in dokler družba nima potrebe po tem, da bi sprejela ženske za duhovnike, sodnike, advokate, zdravnike, učitelje, vojskovodje in vojake, dokler je težišče vodstva socialnega oz. družbenega reda še pri moškem spolu, ni tudi nobene potrebe, dajati ženskam prostor na univerzi, ki ga bi bilo kasneje težko omejiti.«²⁰ Profesorji so se v izvedenskem mnenju sklicevali na argumente, ki so karakteristični za stanje duha tega obdobja, prisegajo na tradicijo in niso naklonjeni spremembam in menjavi dotedanje vloge žensk (skrb za družino in dom). Profesorsko mnenje je za skoraj četrto stoletja zavrlo redni vpis študentk na avstrijske univerze.

V srednješolskih in univerzitetnih reformah v letih od 1849 do 1850 ni bilo izrecno navedeno, da ženske nimajo pravice do gimnazijskega ali akademskega izobraževanja, prav tako je tudi ustavna določba, ki je dajala posamezniku pravico do svobode izobraževanja (18. člen temeljnega zakona o temeljnih pravicah državljanov z dne 21. decembra 1867), veljala za oba spola. Da je študij na univerzitetnem nivoju izključna pravica moških, je bilo v tedanji družbi v zdravorazumskem razlaganju dejansko samoumevno, s tem se ni nihče posebej obremenjeval.

Glavni formalni problem pri vpisu na univerzo je bilo določilo, da brez predhodnega maturitetnega spričevala ni mogoče redno študirati na univerzi. Ker ni bila ustanovljena nobena javna državna ženska gimnazija, so se dekleta izobraževala na zasebnih šolah, učiteljiščih in licejih oziroma so se same pripravljale doma, nato pa opravljale maturo na moških gimnazijah kot privatistke. Nekatere so se šolale na gimnazijah v tujini ter nato maturo nostrificirale v Avstriji. S pridobljenim zrelostnim spričevalom dekliških licejev in učiteljišč so se lahko vpisale na univerzo kot izredne študentke, frekventantke oz. hospitantke, za redni študij pa so morale opraviti predpisano maturo, in sicer pisni del (klavzurna naloga), tj. sestavek iz materinščine, prevod iz grščine in latinščine, prevod v latinščino in grščino ter matematično nalogo, ustni del pa je zajemal poznavanje učnega jezika, latinščino in grščino, zgodovino, geografijo ter fiziko.²¹ Izpite iz latinščine, grščine in filozofske propedeutike so lahko opravljale tudi na univerzah, in sicer v okviru posebej organiziranih tečajev. Abiturientke so bile po opravljenih dodatnih izpitih izenačene z gimnazijskimi maturanti.²²

Prelomnico pomeni leto 1896, ko so po ministrovni uredbi ženskam dovolili nostrificirati v tujini pridobljeno diplomo oz. medicinski doktorat. Kot redne

²⁰ »Durch Erkenntnis« ..., str. 18–19; glej tudi: Žnidaršič Ž., *Ora et labora*, str. 13–16; Jogan, *Seksizem*, str. 82–86; Melik, »Durch Erkenntnis«, ocena, *Zgodovinski časopis*, 45/3, 1991, str. 507–508.

²¹ Ciperle, *Maturitetni (zrelostni)*, v: *Od mature do mature*, str. 24.

²² *Omladina*, let. VI, 1909/10, str. 59.

slušateljice so se lahko ženske na dunajsko univerzo vpisale v zimskem semestru študijskega leta 1897/98, in sicer najprej na filozofsko fakulteto, na medicinski so to storili tri leta kasneje, istega leta pa so jim omogočili tudi študij farmacije. Vpis študentk na pravno fakulteto je bil dovoljen šele po prvi svetovni vojni (1919).

Nostrifikacija medicinskega doktorata – leto 1896

19. marca 1896²³ je izšel ukaz ministra za uk in bogočastje, s katerim je bila ženskam dovoljena nostrifikacija v inozemstvu doseženih medicinskih doktorskih diplom. Pri nostrifikaciji diplom so se upoštevala splošna določila o nostrifikaciji spričeval iz razpisa ministrstva za uk in bogočastje iz leta 1850.²⁴ Kandidatka, ki je želela nostrificirati diplomu, je morala izpolnjevati določila, tj. da je bila avstrijska državljanica in je ali bo v koledarskem letu nostrifikacije dopolnila 24 let, da je z uspehom na kakšni domači državni gimnaziji opravila zrelostni izpit in da je deset semestrov študirala na medicinski fakulteti v inozemstvu, kjer se študij bistveno ne razlikuje od študija na avstrijskih univerzah. Poleg tega je morala kandidatka dokazati, da se je v času študija v tujini dostojno vedla. Odločitev, ali sme pristopiti k nostrifikaciji ali ji morda celo spregledajo in dodelijo kakšne olajšave ali ugodnosti, je sprejel profesorski zbor medicinske fakultete, na kateri je zaprosila za nostrifikacijo. Sklep profesorskega zbora o pripustitvi k nostrifikaciji, z njim pa tudi natančno obrazložitev olajšav in ugodnosti je moralo odobriti tudi ministrstvo za uk in bogočastje, kamor se je bilo, če je profesorski zbor kandidatko odklonil, tudi moč pritožiti. Kandidatke za nostrifikacijo so morale ponovno opraviti vse stroge izpite (teoretični in praktični del), izvzete so bile samo pripravljalne preizkušnje iz prirodnoslovnih ved. Pri strogih izpitih so tudi za študentke veljala enaka pravila kot za študente. Če je kandidatka opravila vse predpisane obveznosti, je imela pravico do promocije in izstavitve diplome. Ukaz je stopil v veljavo z dnem objave.

Prva študentka, ki je zaprosila za nostrifikacijo medicinskega doktorata, je bila baronica Gabriele Barbara Maria Possaner von Ehrenthal, hči uradnika in graščaka Benjamina von Ehrenthala, rojenega v Radovljici na Kranjskem. Kot finančni uradnik se je veliko selil iz kraja v kraj, na kar kažejo različni kraji rojstva njegovih osmih otrok. Gabriele je bila rojena leta 1860 v Budimpešti, v mladosti pa je nekaj let preživela v Ljubljani, kjer je družina med letoma 1869 in 1878 živela v Tivolskem gradu. Njen brat Franz²⁵ je bil rojen v Tivolskem gradu v Ljubljani, na dunajsko pravno fakulteto se je vpisal v študijskem letu 1896/97, ko je bil oče že v pokoju in je živel na Dunaju. Ko je Gabriele ponovno opravila vse predpisane teoretične in praktične obveznosti in rigoroze, je 2. aprila 1897 postala prva v Avstriji promovirana doktorica medicine.²⁶

²³ Ukaz ministra za uk in bogočastje z dne 19. marca 1896 (31. marec 1896), štev. 45, str. 211–212. O nostrifikaciji doktorskih diplom medicinskih, ki jih ženske dobe v tujini, deželah.

²⁴ Ukaz ministrstva za uk in bogočastje z dne 6. junija 1850, št. 240, str. 975.

²⁵ AU Wien, Juridische fakultät Nationale, w. s. 1895/96 L–R.

²⁶ Stern, 1. Gabriele Possaner, v: »Durch Erkenntnis«, str. 189–215.

Vpis študentk na filozofsko fakulteto – leto 1897

Natanko eno leto in štiri dni od ukaza o nostrifikaciji je minister za uk in bogočastje baron H. Gautsch dne 23. marca 1897 objavil razpis,²⁷ ki je ženskam dovoljeval študij na avstrijskih univerzah, in sicer kot rednim in izrednim študentkam filozofske fakultete. Kandidatke so morale ob vpisu dokazati, da so avstrijske državljanke, da so stare 18 let oz. bodo v koledarskem letu vpisa dopolnile to starost, da so opravile zrelostni izpit na avstrijski ali kateri od tujih gimnazij, ki jih šolsko ministrstvo obravnava kot enakovredne. O rednem ali izrednem vpisu je odločal dekan, na njegov negativni sklep se je dalo pritožiti na ministrstvo. Določila o inskripciji, imatrikulaciji, obiskovanju predavanj (kolegijev) ter oprostitvi plačila šolnine so bila enaka kot za druge študente. Če je študentka študij zaključila ali pa se je želela prepisati na drugo univerzo, je morala pridobiti odhodno spričevalo pri dekanu, saj brez njega ni bil mogoč vpis na kakšni drugi univerzi. Za študentke so veljala tudi enaka pravila pri opravljanju strogih izpitov in rigorozov, ki so veljala za filozofsko fakulteto od 15. marca 1872 oz. od ministrskega razglasa iz leta 1888. Študentke, ki niso opravile maturitetnega izpita, so se lahko vpisale kot izredne slušateljice, če so uspešno končale šolanje na ženskih učiteljskih, višjih dekliških šolah ali licejih (gimnazije, ki jih je minister potrdil za enakovredne). Izredne študentke so bile dolžne vpisati vsaj 10 ur predavanj tedensko, posamezna predavanja pa so smele izjemoma obiskovati na predlog docenta in z dovoljenjem proforskega kolegija. To pravico so imele že po ministrskem razglasu z dne 6. maja 1878²⁸ (tudi v okviru pravne fakultete so lahko s privoljenjem dekana poslušale določena predavanja, da bi si izpopolnile znanje iz državnega računovodstva za potrebe finančne stroke, in sicer kot frekventantke od leta 1878). Izredne slušateljice so se bile dolžne ravnati po akademskih zakonih in pravilih, ki so veljali za redno vpisane slušateljice. Posebne odredbe so določale pogoje za opravljanje izpitov, na podlagi katerih so lahko kandidirale za učiteljsko službo na srednjih in višjih dekliških šolah.

²⁷ Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 23. März 1897, betreffend die Zulassung von Frauen als ordentliche oder außerordentliche Hörerinnen an der philosophischen Facultäten der k. k. Universitäten (Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder 1897, Nr. 84, S. 427f.), v: Helmut Engelbrecht, Geschichte ..., str. 594–595; Ženske na avstrijskih vseučiliščih, v: Slovanski svet, 1897, štev. 13, str. 204 (prevod odloka).

²⁸ Po tem razglasu so lahko slušateljice izjemoma (po ugodno rešeni prošnji) inskribirale posamezne predmete predavanj le kot hospitantke. Imatrikulacija oz. vpis na univerzo jim ni bil dovoljen, dobile so le posebno dovoljenje o hospitiranju. Univerza oz. fakultete niso izdajale nobenih uradnih dokumentov oz. dokazil o dovolitvi kot tudi ne potrdil o obiskovanju predavanj. V: Sammlung der für die österreichischen Universitäten, str. 892–893; Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 6. Mai 1878, Z. 5385.

Vpis študentk na medicinsko fakulteto – leto 1900

Po okupaciji BiH leta 1878 je Avstro-Ogrska morala zagotoviti v tej deželi tudi zdravnice, saj zaradi muslimanske vere zdravniki niso smeli zdraviti žensk. Država je v BiH že od devetdesetih let 19. stoletja nastavljal v državno službo zdravnice, ki so doktorirale v tujini (npr. v Švici). Tudi bosanska vlada je leta 1892 razpisala prosta delovna mesta za zdravnice, ki bi želele službovati v BiH. Zagotovljena jim je bila stalna plača v znesku 1000 goldinarjev, 400 goldinarjev so znašali dokladi, znesek za stanarino pa od 300 do 400 goldinarjev na leto, poleg tega pa so imele pravico do šesttedenskega letnega dopusta. Prosilke so morale znati kakšen slovanski jezik, v enem letu pa so se morale naučiti srbohrvaščine.²⁹ Zaposlovanje žensk v BiH kaže na veliko dvoličnost in nedoslednost, ki je vladala v Avstriji, saj so po eni strani ženskam odrekli pravico do akademske izobrazbe, po drugi pa so v državnih službah zaposlovali ženske z inozemskimi doktorati.

Štiri leta po ukazu o nostrifikaciji je ukaz ministra za uk in bogočastje v sporazumu z ministrstvom za notranje zadeve z dne 3. septembra 1900 dovolil ženskam pristop k medicinskemu študiju.³⁰ S tem ministrskim ukazom je minister Hartl dovolil ženskam redni vpis na medicinske fakultete avstrijskih univerz, s čimer so dobile pravico do opravljanja doktorata iz vsega zdravilstva. Po presoji fakultetnega proforskega zbora so se kandidatke lahko redno vpisale na medicinsko fakulteto, morale pa so izpolnjevati vpisne pogoje in pisno zaprositi za imatrikulacijo. Če je proforski zbor vpis odrekel, so se lahko pritožile na ministrstvo. Pri vpisu so morale zadostiti naslednjim pogojem: biti so morale avstrijske državljanke, zrelostni izpit so morale opraviti v kakšnem domačem javnem zavodu ali pa predložiti spričevalo o enakovrednem zrelostnem izpitu katere od tujih gimnazij (enakovrednost je moral potrditi minister), ki so ga opravile ne prej kot v 18. letu starosti. Glede imatrikulacije so veljala enaka pravila kot za moške, prav tako za pridobitev absolutorija. Minister je lahko ob posvetu s proforskim zborom priznal posamezna predavanja ali semestre, ki so jih morebiti poslušale na inozemskih fakultetah. Za dosego doktorata iz medicine so morale opraviti vse stroge izpite po veljavnem pravilniku. Ukaz je stopil v veljavo s študijskim letom 1900/01, za nostrifikacijo pa je veljal ukaz iz leta 1896.

Število študentk na dunajski univerzi se je iz leta v leto dvigovalo. Od sprva treh rednih in 31 izrednih študentk v zimskem semestru 1897/98 (skupno število študentov je bilo 6812) se je vpis povzpela na 201 študentko (od skupno 7621 študentov) v zimskem semestru 1901/02. V zimskem semestru 1907/08 jih je bilo vpisanih že okoli 500 (od skupno 8 812 študentov), v zimskem semestru 1911/12 pa kar 804 študentke (od skupno 10 295 študentov). V zimskem semestru 1914/15, tik pred izbruhom prve svetovne vojne, je bilo vpisanih 1000 študentk, medtem ko je skupno število študentov padlo na 6613.³¹

²⁹ Vesna, let. I, 1892, št. 8, str. 133.

³⁰ Ukaz ministra za uk in bogočastje v sporazumu z ministrstvom za notranje zadeve z dne 3. septembra 1900 (15. september 1900), št. 149, str. 379–380.

³¹ Dreissig Jahre Frauenstudium ..., str. 28–29. (tabela); Heindl, *Ausländische Studentinnen*, v: *Wegenetz europäischen ...*, str. 318.

Tudi med promoviranimi doktorji že najdemo prve ženske. Delež doktoric se je dvigal z deležem študentk. V zimskem semestru študijskega leta 1903/04 je na dunajski univerzi šest študentk zaključilo študij z doktoratom na filozofski fakulteti, ena pa je opravila profesorski izpit. Na medicinski fakulteti je tega leta doktoriralo sedem študentk. Deset let pozneje (v študijskem letu 1913/14) je na filozofski fakulteti zaključilo študij z doktoratom 29 študentk, 19 študentk pa je opravilo profesorske izpite. Doktorat na medicinski fakulteti je doseglo 17 študentk.³²

Prva habilitirana doktorica (leta 1905) je bila romanistka Elise Richter (1865–1943). Dve leti zatem si je pridobila *venia legendi* in postala docentka, leta 1921 pa izredna profesorica. Čeprav je bila mednarodno priznana in uveljavljena jezikoslovka, ni napredovala v redno profesorico. Kot Judinjo so jo skupaj s sestro Heleno, ki je bila anglistka, leta 1942 deportirali v koncentracijsko taborišče Theresienstadt, kjer se je za njima izgubila vsaka sled.³³

Z izbruhom prve svetovne vojne je dunajska univerza doživela dramatičen zastoj in drastičen padec vpisa. Glavno poslopje je bilo spremenjeno v vojaško bolnišnico, znanstveni kontakti so bili prekinjeni, učitelje in študente pa so večinoma vpoklicali na fronto.³⁴ Študentke in nevpoklicani študenti so bili na razpolago in v pomoč lazaretu. V vojnih letih se je delež študentov zaradi vpoklica in vojnih razmer drastično znižal, dvigoval pa se je delež študentk.

Ženske gredo!³⁵

Prisotnost študentk na univerzi so kranjski študenti in širša javnost sprejemali z mešanimi občutki. Ponekod je naletela na odobravanje, ponekod na odklanjanje, večina pa ni videla razlogov, zakaj naj bi se ženske izobraževale na univerzitetnem nivoju. Zavedanje, da slovenski narod potrebuje izobražene ženske, je bilo prisotno že od srede osemdesetih let 19. stoletja, ko so se začela pojavljati v slovenskem tisku besedila o ženskah. O tem, koliko izobrazbe ženska »zares« potrebuje, kakšna naj bo ta izobrazba in kako visoko lahko sploh zrejo v svoji želji po znanju in poklicu, pa so bila mnenja v slovenskem tisku in javnosti deljena, daleč od kakršnegakoli soglasja.³⁶

Študentska liberalna in katoliška glasila so objavljala različne prispevke o ženskem vprašanju in o prizadevanju žensk, da bi študirale na univerzah. Ob ukažu o nostrifikaciji je glasilo slovenskega katoliškega dijaštva Zora³⁷ v prispevku z naslovom Ženski doktorji pojasnilo nenaklonjeno stališče o študiju žensk in o nostrifikaciji v tujini pridobljenih doktoratov: »(...) V vse druge poklice se vriva

³² Tuma, Die österreichischen Studentinnen, v: »Durch Erkenntnis«, str. 90.

³³ Rundgang durch ..., str. 56–57.

³⁴ Mühlberger, Aus der Geschichte, v: Die Geisteswissenschaftliche ..., str. 21.

³⁵ Zora, let. III, 1897, št. IV, str. 63. (Naslov prispevka Ženske gredo! ob dovolitvi vpisa študentk na filozofsko fakulteto.)

³⁶ Vodopivec, Kako so ženske, Zgodovina za vse, leto I, 1994, št. 2, str. 40; Marta Verginella, Ženska obrobja, str. 115–135.

³⁷ Zora, let. II, 1896, št. I, str. 32–33.

novodobna ženska; povsod izpodriva moški spol in mu dela neznosno konkurenco. (...) on bo le še za dom, varoval in pestoval bo otroke, pral plenice in povoje, zraven pa umno in umetno posloval s kuhinjskim orodjem – tak vam bo mož prihodnosti; ona pa bo hodila v urad – seveda v uniformi, a morda brez sablje – in po drugih doslej moških opravkih, skrbela bo za gmotni blagor svojih domačih. Pa nam se zdi, da v taki družini bo juha dostikrat ne samo zasoljena, ampak tudi – prav postna. (...) Poglejmo delavsko rodbino! Mož služi, žena služi, otroci služijo, vsi skupaj pa – stradajo.« O ministrovem ukazu so menili, da ni pošten, ker ni upošteval načela pravičnosti, saj so bili za ženske predpisani strožji pogoji kot za moške (dvojni doktorat, inozemski in domači): »Ali naj se ženskam sploh dajo vse pravice, kakor jih imajo moški akademiki, ali pa naj se jim vseučiliški študij sploh zabrani. Od žensk zahtevati več nego od moških, se nam ne zdi pravično. Domneva se nam, da g. Gautsch svojega ukaza samo iz prirojene galantnosti napram nežnemu spolu ni hotel datirati od – 1. aprila!« Glasilo Zora je komentiralo praktični izpit iz anatomije, ki ga je opravljala Gabriele pl. Possaner (14. 7. 1896): »Ni še davno tega, ko je neka Evina hči Gabrijela pl. Possaner po imenu, oglasila za nostrifikacijo inozemskega doktorata ter se javila za praktični izpit iz anatomije. V dvorani profesorja Toldta³⁸ se je zbralo določeni dan jako mnogo moških kolegov gospice pl. Possaner, da bi videli nenavaden in uprav nenaraven prizor, namreč nežno gospico v platnenem plašču z nožem v roki pred mrtvim truplom. Kakor čujemo, kazala je gospodična pl. Possaner precej spretnosti pri trančiranju in odgovarjala baje jako precizno na vprašanja profesorjeva. (...) mi pa vendar kljub temu nočemo prav nič spremeniti svoje sodbe glede ženskih doktorjev zdravoslovja.«³⁹

Promocijo baronice Gabriele Possaner 2. aprila 1897 v slavnostni dvorani dunajske univerze pa je revija Zora takole komentirala: »Gospica doktor Possaner pl. Ehrenthal, hči upokojenega sekcijskega šefa v finančnem ministrstvu, je bila promovirana za doktorja celega zdravilstva. (...) Rektor dunajske univerze dr. Leo. Reinisch je poudarjal v svojem nagovoru kulturno važnost dogodka, da se je diplomiral prvi ženski doktor na dunajski univerzi. Promocije se je udeležilo mnogo ženstva in tudi precej dijakov. Ženske so ploskale, dijaki so pa deloma pritrdjevali ali pa so se držali kisto in modro; nekateri so tudi psikali. – Kakor smo izvedeli, se je novopečena doktorica odločila za specialistinjo pri očesnih boleznih kljub temu, da ji je nasvetoval profesor menda zanjo hvaležnejšo ginekologijo.«⁴⁰

Skrajno konservativno gledanje in odklonilno stališče do izobraževanja žensk je v reviji Rimski katolik zagovarjal dr. Anton Mahnič. V svojih stališčih o izključenosti žensk iz akademskega izobraževanja se je skliceval na obrambo in ohranitev »naravnega reda, zakonov in npravnosti«. S svojega stališča je takole pojasnil »naravne zakone«: »Moškega je Bog odličil z razumom, žensko se s srcem. S tem je odgovorjeno na vaše vprašanje. Znanost je predmet, s katero se bavi razum; torej je moški pred žensko poklican gojiti znanost, v tem ko ženski

³⁸ Carl Toldt (1840–1920), od 1884 profesor anatomije in predstojnik II. Anatomskega inštituta.

³⁹ Zora, let. II, 1896, št. II, str. 67–68.

⁴⁰ Zora, let. III, 1897, zv. IV, str. 63–64.

pripada pred možem izvrševat drugo vlogo v človeškem društvu (...). Mladič si morajo pridobiti vednosti za moško dobo, ko bodo morali v državi, v družini, v cerkvi opravljati javne posle. Za te posle, za javnost ni ženska? Ženska bodi dobra in ubogljiva hči, zvesta in sramežljiva nevesta, pobožna, vestna mati. V to ji je dal Stvarnik blago, rahlo srce.«⁴¹

V svobodomiselnih študentskih in izobraženskih krogih je Mahnič seveda sprožil proteste in kritike. Liberalni študentski glasili Vesna in Omladina sta prizadevanja žensk za univerzitetno izobrazbo spremljali bolj naklonjeno in z odobravanjem. V reviji Slovanski svet, ki je izhajala med letoma 1888–99, je bila uvedena rubrika Ženstvo, ki je informirala slovenske bralce in bralke o ženskem vprašanju, njihovem boju za enakopravnost ter o organizaciji ženskih društev doma in po svetu.⁴²

Kranjske študentke na dunajski univerzi – analiza arhivskega gradiva

V študijskem letu 1897/98, ko je bilo dovoljeno na dunajski filozofski fakulteti študirati tudi dekletom, se je med prvih 34 študentk – pionirk zapisala tudi devetnajstletna Ljubljanka Julijana Zupančič,⁴³ izredna študentka filozofske fakultete, ki je kot materni jezik navedla nemščino. Naslednja in prva redno vpisana kranjska študentka na medicinski fakulteti v študijskem letu 1901/02 je bila triindvajsetletna Novomeščanka Flora Ogorek,⁴⁴ ki je pred tem študirala na univerzi v Bernu, kot materni jezik pa je navedla poljščino. Prva študentka, ki je kot materni jezik navedla slovenščino, je bila v študijskem letu 1905/06 vpisana Korošica Marija Sušnik,⁴⁵ rojena v Šmarjeti v Rožu. Druga slovenska študentka Cecilija Urban⁴⁶ iz Primorske (rojena v Divači) je bila vpisana v študijskem letu 1905/06 kot izredna študentka filozofske fakultete. Prva Kranjica s slovenskim maternim jezikom je bila Antonija Gaber, roj. Jesenko,⁴⁷ ki se je vpisala na filozofsko fakulteto v zimskem semestru študijskega leta 1906/07. Študentka Marija Sušnik je izhajala iz zavedne koroške posestniške družine, Cecilija Urban pa je po pričevanjih v marsičem prehitela svojo dobo, npr. po Trstu je hodila naokoli v sandalih brez nogavic, seveda v veliko zgražanje »dostojnih« žena; že kot študentka je potovala v Rusijo.⁴⁸ Antonija Jesenko Gaber, hči železničarja iz Škofje Loke ter sestra znanega botanika Franca Jesenka,⁴⁹ je bila poročena z dve leti mlajšim študentom umetnostne zgodovine,

⁴¹ Jogan, Seksizem ..., str. 84.

⁴² Hojan, Žensko šolstvo, v: Zbornik za historiju ..., str. 47–81; Vodopivec, Kako so ženske, Zgodovina za vse, leto I, 1994, št. 2, str. 40 str. 40; Verginella, Ženska obrobja, str. 115–135.

⁴³ AU Wien, Philosophische Fakultät, Frauen Nationale, w. s. 1897/98 M–Z. (v nadaljevanju Nationale FF)

⁴⁴ AU Wien, Medizinische Fakultät, Frauen Nationale, w.s. 1901/02 M–R. (v nadaljevanju Nationale MF)

⁴⁵ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1905/06.

⁴⁶ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1905/06.

⁴⁷ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1906/07.

⁴⁸ Čermelj, Spomini ..., str. 69.

⁴⁹ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1895/96 A–L.

philosophische *A* *1898* *Nationale.* *Nummer des Blattes* *1*

Nach- und Vorname des Studierenden:	Julia Suppantischitsch		
Vaterland und Geburtsort:	Krain - Laibach		
Muttersprache, Alter:	deutsch - 19 Jahre		
Religion, welchen Ritus oder Confession:	röm-kath.		
Wohnung des Studierenden:	N. Idemitsgasse 6		
Vorname, Stand und Wohnort seines Vaters:	Dr. k. k. Landmann u. p. Laibach		
Name, Stand und Wohnort seines Vormundes:	/		
Bezeichnung der Lehranstalt, an welcher der Studierende das letzte Semester angebracht:	k. k. Lehrerbildungsanstalt, Laibach		
Erreicht ein erreichbare von	Scheidium (Stiftung) im Betrag von 13 2. 00.		
Anführung der Grundzüge, auf welcher der Studierende die Immatrikulation oder Inscription anpricht:	Maturitätszeugnis		
Verzeichnis der Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt.			
Gegenstand der Vorlesung	Fachliche Stundenzahl beziehen	Name des Dozenten	Symbolische Anmerkung des Studierenden, bezüglich der Aufnahme des Vorlesungs-Noten
Allgemeine Mineralogie	5	Dr. Fuchsmat	Julia Suppantischitsch
Allgemeine Botanik	3	Dr. Wiesner	
Unterschiede Anatomie und Physiologie	2	Dr. Wiesner	
Allgemeine Zoologie	5	Dr. Grubner	
Allgemeine Physik	5	Dr. Meißel Gegbauer	
Liquidierung der Quästur.			
Von der Zahlung des Collegiengebühres befreit laut Bescheid vom.	189 3.	Matrikel- und Stempelgebühre. Collegiengeld	
Zusammen.		21 1/2	
K. k. Universitäts- Bücherei 1898 WIEN		A. OEBECK k. k. Universitäts- Bücherei 722	

Slika 1: Vpisnica Julie Suppantischitsch v zimski semester študijskega leta 1897/98. (Philosophische Fakultät, Frauen Nationale, w. s. 1897/98 M-Z, Univerzitetni arhiv na Dunaju.)

Slika 2: Portret Antonije Gaber, roj. Jesenko, ki se je v študijskem letu 1906/07 inskribirala na filozofsko fakulteto dunajske univerze in je kot prva študentka s Kranjske navedla slovenski materni jezik. Olje, Matej Sternen, 1909. (Narodna galerija v Ljubljani – zasebna zbirka.) © Narodna galerija, Ljubljana

kasnejšim žurnalistom in filatelistom Antonom Gabrom,⁵⁰ sinom bogatega trgovca in premožnega meščana, prav tako iz Škofje Loke.⁵¹ Lepo Antonijo je leta 1909 portretiral slovenski impresionist Matej Sternen, sliko pa hranijo v zasebni zbirki. V zadnjih dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno se med študentkami dunajske univerze pojavljajo tudi prve študentke s Kranjske. Med letoma 1897 in 1918 jih je bilo vpisanih 31, redno jih je študiralo 13, izredno pa 18. Večinoma, kar osem-deset odstotkov, so študirale na filozofski fakulteti. Med njimi je bilo 18 izrednih in 7 redno vpisanih študentk. Na medicinski fakulteti je bilo vpisanih šest rednih

⁵⁰ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1903/04 E–H.

⁵¹ Slovenski biografski leksikon, I., str. 195.

študentk. Da je delež študentk filozofske fakultete predstavljal štiri petine vseh vpisanih kranjskih študentk, si razlagamo z dejstvom, da so na medicinski fakulteti lahko študirale le kot redne študentke, za kar so potrebovale potrdilo o opravljeni maturi, na filozofski fakulteti pa so lahko študirale tudi kot izredne študentke, ki jih je bilo več kot 70 %.

Nekatere študentke so med študijem zamenjale univerzo ali študijsko smer – fakulteto. Z graške univerze so na dunajsko prestopile tri študentke. Flora Ogorek je pred vpisom na dunajsko univerzo študirala v Bernu, Elisabetha Franke⁵² pa na univerzi v Münchnu. Fakulteto je zamenjala Elza Soss,⁵³ ki se je v študijskem letu 1914/15 inškrbiralala kot izredna študentka filozofske fakultete, dve leti kasneje, ko je opravila maturo v Ljubljani,⁵⁴ pa se je vpisala kot redna študentka medicinske fakultete. Študijsko smer je zamenjala tudi Amalija Šimec,⁵⁵ ki se je inškrbiralala med redne študentke filozofske fakultete v študijskem letu 1914/15, naslednje leto pa med redne študentke medicinske fakultete. Ravno obratno je ravnala Martha Wenedikter,⁵⁶ v šolskem letu 1916/17 je bila redna študentka medicinske fakultete, naslednje leto pa se je vpisala med redne študentke filozofske fakultete. Enako je ravnala študentka Justina Klavdija Gabrijelčič,⁵⁷ ki je bila vpisana na medicinski fakulteti (1917/18), naslednje študijsko leto pa na filozofski fakulteti.

Šola in kraj	Filozofska fakulteta	Medicinska fakulteta	Skupaj
Gimnazija v Kranju		1	1
Gimnazija v Welsu	1	1	2
Gimnazija v Ljubljani	3	2	5
Dekliška gimnazija na Dunaju	2		2
Zasebna gimnazija		1	1
Gimnazija in univerza v Bernu		1	1
Univerza na Dunaju	1		1
Univerza v Gradcu	3		3
Gimnazija in univerza München	1		1
Dekliški licej	3		3
Žensko učiteljske Ljubljana	8		8
Ni podatka	3		3
Skupaj	25	6	31

Tabela 1: Šole, ki so jih obiskovale študentke pred vpisom na dunajsko univerzo.

Ob vpisu na univerzo so morale študentke predložiti dokazila o predhodnem izobraževanju ter podatke o tem natančno vpisati v vpisnice, žal pa so podatki dostikrat pomanjkljivi. Študentke, ki so že študirale na univerzi, so zapisale le

⁵² AU Wien, Nationale FF, w. s. 1918/19 A–G.

⁵³ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1913/14 L–Z.

⁵⁴ Hojan, Naše prve maturantke, str. 71.

⁵⁵ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1914/15 R–Z.

⁵⁶ AU Wien, Nationale MF, w. s. 1916/17 R–Z.

⁵⁷ AU Wien, Nationale MF, w. s. 1917/18 A–H.

univerza (brez navedbe fakultete, srednješolske izobrazbe in brez podatkov o kraju šolanja). Pri spričevalih so pogosto navajale le matura ali zrelostno spričevalo, zato ne vemo, ali so maturirale na gimnaziji, realki, liceju oz. učiteljišču. Ob vpisu je ena tretjina kranjskih študentk navedla, da so se izobraževale na gimnazijah, med njimi pet v Ljubljani, dve v Welsu, ena v Kranju, po ena pa v Nemčiji, Švici in na Dunaju. Preostala tretjina se je šolala na javnih in zasebnih dekliških licejih in učiteljiščih, pri petih študentkah v vpisnicah nisem zasledil podatkov o predhodnem šolanju, vendar sem jih pri dveh našel v drugih virih. Deset študentk je navedlo maturitetno spričevalo (med njimi je bila nostrificirana nemška matura), tri študentke so priložile potrdilo o imatrikulaciji, ena študentka se je izkazala z indeksom. Dvanajst študentk je navedlo zrelostno spričevalo učiteljišč oz. liceja. Štiriintridesetletna študentka Marija Freud, roj. Drenik,⁵⁸ je v vpisnici navedla, da je opravila zrelostni izpit za poučevanje na vseh ljudskih šolah, poleg tega pa tudi strokovni izpit za poučevanje gluhtonemih otrok.

Krajevno in narodnostno poreklo študentk, materni jezik, veroizpoved, starost, sorodstvene vezi

Večina študentk je prišla iz glavnega mesta in manjših mest, prisotne pa so bile tudi študentke iz manjših krajev slovenskega podeželja. Iz Ljubljane je prišlo okoli 60 % študentk, majhen delež pa je pripadal študentkam, ki so izhajale iz manjših podeželskih krajev in vasi. Razvrstitev študentk po maternem jeziku, ki so ga študentke navajale v vpisnicah, je pokazala, da je petnajst študentk kot materni jezik navedlo nemščino, petnajst slovenščino, ena pa je navedla poljski jezik. Iz Ljubljane je prišlo devet študentk, ki so se deklarirale s slovenskim maternim jezikom, in prav tako devet študentk z nemškim maternim jezikom.

Kraj	Študentke	Nemški jezik	Poljski jezik	Slovenski jezik
Breže pri Ribnici	1			1
Kamnik	1	1		
Kandija	1	1		
Kranj	1			1
Ljubljana	18	9		9
Loče	1			1
Novo mesto	1		1	
Postojna	1	1		
Spodnja Šiška	1			1
Škofja Loka	1			1
Trebnje	1	1		
Tržič	2	1		1
Vevče	1	1		
Skupaj	31	15	1	15

Tabela 2: Krajevno poreklo študentk s Kranjske in njihov materni jezik.

⁵⁸ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1913/14 A–K.

Vse študentke s Kranjske so se v vpisnicah izrekle za katoliško veroizpoved, ki ji je pripadala približno polovica vseh vpisanih študentk na dunajski univerzi. V študijskem letu 1913/14 je bil delež študentk glede na veroizpoved na filozofski fakulteti dunajske univerze naslednji: 50,2 % je bilo katoličank, 37,3 % jih je bilo judovske veroizpovedi, protestantk je bilo okoli 8 %, preostale pa so pripadale drugim veroizpovedim ali pa niso pripadale nobeni. Na medicinski fakulteti je bilo razmerje istega leta naslednje: 34 % je bilo katoličank, kar 58,5 % pa pripadnic judovske veroizpovedi.⁵⁹

Analiza podatkov o starosti študentk ob vpisu je pokazala, da so se študentke odločile za študij na univerzi v različnih starostnih obdobjih. Zaradi predhodnega izobraževanja (ki je bilo običajno daljše) in zapletenega postopka pri opravljanju mature je bila tudi starost študentk ob vpisu na univerzo nekoliko višja kot pri moški populaciji. Povprečna starost je znašala nekaj nad dvaindvajset let (22,3). Šest študentk je bilo starejših od štiriindvajset let, najstarejša pa je bila 38-letna Marija Češark⁶⁰ iz Trebnjega, vpisana v študijskem letu 1910/11 kot izredna študentka filozofske fakultete. Pri nekaterih študentkah zasledimo, da niso študirale same, temveč skupaj s sestro, z bratom ali možem. Sestri sta bili redni študentki Hilda⁶¹ in Martha⁶² Hinter. Prva je študirala na filozofski, druga pa na medicinski fakulteti. Ob vpisu na dunajsko univerzo sta bili stari osemnajst let, gimnazijo pa sta končali v Welsu. Flora Ogorek, študentka medicine, se je vpisala sedem let za svojim bratom Miroslavom Ogorkom,⁶³ ki je tudi študiral medicino. Hkrati so študirali na Dunaju dvakrat vpisani študent Franc Jesenko, njegova sestra Antonija in njen mož Anton Gaber. Ob vpisu je bila poročena tudi 32-letna Marija Freud, roj. Drenik. Ob primeru družine Wenidikter iz Kočevja izvemo, da je pred Martho študiral že njen oče Richard,⁶⁴ ki je kasneje postal ministrski svetnik. Dvaindvajset študentk je bilo takih, ki so ob vpisu še imele živeče očete, pri petih študentkah je najti zaznamek, da je oče že umrl, pri štirih pa je bil naveden skrbnik. Pri Amaliji Šimec je bila kot skrbnica navedena tudi mati Marija. Relativni delež študentk brez očetov je v primerjavi s študenti nekoliko višji.

Socialni izvor študentk s Kranjske oz. poklicna dejavnost očetov ali skrbnikov

Pri zbiranju podatkov o poklicu očeta oz. skrbnika naletimo v arhivskem gradivu na pomanjkljivosti in vrzeli. Nekatere študentke so bile ob vpisu že polnoletne (24 let), zato poklica očeta niso navajale ali pa je bil oče v času vpisa že pokojni, sicer pa so te podatke relativno dosledno navajale. Pri štirih starejših študentkah (38, 32, 25 in 24 let), pri katerih je bil oče že pokojni, teh podatkov ni. Pri Antoniji Gaber

⁵⁹ Heindl, Die konfessionellen, v: »Durch Erkenntnis«, str. 145.

⁶⁰ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1911/12 L–Z.

⁶¹ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1912/13 A–K.

⁶² AU Wien, Nationale MF, w. s. 1914/15 A–K.

⁶³ AU Wien, Nationale MF, w. s. 1893/94 K–R.

⁶⁴ AU Wien, Nationale PF, w. s. 1882/83 S–Z.

sem poklic dodal, ker ga je navedel nekaj let pred tem njen brat Franc, ko je bil oče še živ. Očetje oz. skrbniki so bili dejavni in zaposleni kot: direktor gimnazije, direktor tovarne, dvorni svetnik (2), finančni svetnik, hišni posestnik, lesni trgovec, ministrski svetnik, mizarski mojster, nadporočnik, notar, okrajni glavar, pedel na univerzi, poštni kontrolor, profesor (2), sodni pristav, stotnik, trgovec, učitelj, univerzitetni profesor, uradnik, uradnik v pokoju, veleposestnik, višji inženir, višji oficial, železničar in železniški uradnik. Dve študentki sta izvirali iz plemiških družin in pri njiju ni podatkov o poklicni dejavnosti očeta.

Kranjske študentke, ki so v tem obdobju študirale na dunajski univerzi, so večinoma prihajale iz premožnejših družin in družin, katerih očetje so opravljali službe, ki so zahtevale višjo ali visokošolsko izobrazbo, medtem ko je delež študentk iz drugih socialnih plasti občutno nižji. Majhen delež pa predstavljajo študentke iz družin, kateri očetje so bili zaposleni pri železnici, pošti in trgovini. Iz delavskih in kmečkih družin pa jih sploh ni bilo.

Bivališče med časom študija, šolnina, takse, štipendije

Študentke so v času študija stanovale večinoma pri zasebnikih. Študentke Elizabeta Ekl,⁶⁵ Olga Jahn⁶⁶ in Hedvika Stradal⁶⁷ so v času študija bivale pri starših, ki so v tem času živeli na Dunaju. Študentka Vlastimira Mandelj⁶⁸ je stanovala v domu za učiteljice (Lehrerinnenheim) v III. dunajskem okraju, druge pa so stanovale v okrajih v bližini univerze. Tako kot študenti so tudi študentke plačevale šolnino. Pri dvanajstih je zabeleženo, da so plačale šolnino, med njimi je bila študentka medicinske fakultete Justina Štirn,⁶⁹ hči officiala iz Kranja, ki je plačala polovično šolnino (70,05 krone). Višina šolnine je bila odvisna od števila izbranih predmetov in se je gibala med 16 in 140 kronami na semester. V povprečju so plačale 40 kron na semester. Študentke medicine so v povprečju plačevale večjo šolnino kot študentke filozofske fakultete. Iz vpisnic zvemo, da so vse na medicinski fakulteti vpisane kranjske študentke plačale šolnino. Podatki o plačilu taks so večinoma pomanjkljivi in navedeni samo pri štirih študentkah. Pri dveh je zaznamek o plačilu imatrikulacijske takse, ki je znašala 10 kron, pri dveh je zaznamek, da sta plačali po eno krono za žigosanje, pri eni študentki pa je poleg plačila za žig tudi zaznamek o plačilu za uporabo študijske knjižnice v višini treh kron, kolikor je znašala tedaj semestrsko pristojbina za univerzitetno knjižnico. Tudi za študentke je veljalo, da so si lahko pridobile štipendijo, prejemale pa so jo tri: Amalija Šimec in Justina Štirn Knaflejevo štipendijo,⁷⁰ in sicer po 600 kron letno, Marija Sima⁷¹ pa štipendijo Vzgojnega državnega sklada v višini 240 kron.

⁶⁵ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1913/14 A–K.

⁶⁶ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1910/11.

⁶⁷ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1915/16 S–Z.

⁶⁸ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1915/16 H–O.

⁶⁹ AU Wien, Nationale MF, w. s. 1917/18 R–Z.

⁷⁰ Vodopivec; Luka Knafelj ..., str. 78.

⁷¹ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1912/13 L–Z.

Slovenske študentke, rojene izven Kranjske

Študentk, ki niso bile rojene na Kranjskem, v vpisnicah pa so navedle kot materinščino slovenski jezik, je bilo dvanajst. Primerjava teh študentk s študentkami, rojenimi na Kranjskem, prinaša zanimive ugotovitve. Ena tretjina študentk je izvirala iz železničarskih družin, ena četrtnina iz vrst kmetijskih posestnikov, pri šestnajstini pa so bili očetje uradniki ali so opravljali druge javne službe. Poklici očetov oz. skrbnikov so bili naslednji: okrajni načelnik v pokoju, posestnica, posestnik (2), poštni oficial, učitelj, višji mornariški komisar, železniški čuvaj in železniški uradnik (3). Več kot polovica študentk je prišla iz manjših krajev in vasi, kot rojstne kraje pa so navedle: Avče, Brežice, Divačo, Dunaj, Gorico, Gornji Grad, Lobnik pri Železni Kapli in Šmarjeto v Rožu. Študentka Dora Kokalj⁷² je bila rojena v Orašju (BiH), študentke Olga Legiša,⁷³ Marjana Zalaznik⁷⁴ in Ivana Mozetič⁷⁵ pa v Pulju. Dve študentki sta navedli, da sta pred vpisom na univerzo obiskovali gimnazijo v Ljubljani, ena se je šolala na gimnaziji v Pulju, na ženskem učiteljsišču v Ljubljani sta se izobraževali dve študentki, na učiteljsišču v Gorici dve, iz ženskega učiteljsišča pri uršulinkah v Celovcu sta prišli dve študentki, ženski licej na Dunaju je obiskovala ena študentka, dve študentki pa sta pred vpisom oz. prepisom na dunajsko univerzo že študirali na fakulteti v Gradcu oz. na Dunaju. Študentki Angela Piskernik⁷⁶ in Melita Pivec⁷⁷ sta doktorirali na filozofski fakulteti dunajske univerze.

Doktorice

Študijska pot za doseg doktorata na avstrijskih univerzah je bila za prve študentke, ki so šele utirale pot ženskam v univerzitetni študij in akademske poklice, dolgotrajna in je zahtevala veliko poguma, potrpežljivosti in moči. Študentke so študij lahko zaključile z doktoratom ali s strogimi izpiti, predpisanimi za opravljanje proforskega poklica. Formalni in vsebinski pogoji, predpisi in določila za pridobitev doktorata so bili enaki kot pri študentih. Iz doktorskih matrik je razvidno, da so štiri od vpisanih kranjskih študentk opravile doktorat na dunajski univerzi. Prva je bila že omenjena študentka medicine Flora Ogorek, sledile so ji Ludmilla Benesch,⁷⁸ Elizabeta Franke⁷⁹ in Milena Perušek.⁸⁰

Doktorirale so na filozofski fakulteti. Nekaj študentk je zaključilo študij s proforskimi izpiti, kar izvemo iz drugih virov in pričevanj. Dora Kokalj je postala profesorica na deklškem liceju v Ljubljani, Ana Mayer, por. Kansky,⁸¹

⁷² AU Wien, Nationale FF, w. s. 1914/15 A–K.

⁷³ AU Wien, Nationale MF, w. s. 1913/14.

⁷⁴ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1918/19 R–Z.

⁷⁵ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1913/14 L–Z.

⁷⁶ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1908/09.

⁷⁷ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1912/13 L–Z.

⁷⁸ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1913/14 A–K.

⁷⁹ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1918/19 A–G.

⁸⁰ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1914/15 I–P.

⁸¹ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1914/15 I–P.

je doktorirala v Ljubljani, Melita Pivec, por. Stele,⁸² je doktorirala iz zgodovine na dunajski univerzi, Sabina Praprotnik⁸³ je postala priznana otroška zdravnica in ustanoviteljica infekcijske klinike v Ljubljani, Elza Soss je postala zdravnica, prav tako Valerija Valjevec⁸⁴ iz Ljubljane. Pet študentk se je uvrstilo v Slovenski biografski leksikon: Amalija Šimec, Milena Perušek, Ljudmila Poljanec,⁸⁵ Angela Piskernik in Melita Pivec Stele.⁸⁶

Sklep

Na koncu diskurza o študentkah s Kranjske na dunajski univerzi pa si moramo zastaviti vprašanje o motivih, namenih in spodbudah, ki so vplivali na odločitev za študij teh prvih študentk – pionirk, ki so utirale pot univerzitetnemu izobraževanju žensk. Vstop žensk v akademsko sfero je pomenil do tedaj največjo spremembo in dogodek v univerzitetnem izobraževanju, spremenil je študentsko strukturo, v univerzitetno življenje pa vnesel elemente novega časa. V odgovoru na vprašanje o motivih, ki so vplivali na odločitev žensk za študij, je na prvem mestu osebna odločitev. Morda je pri odločitvi za študij botrovala želja po vstopu v boljše življenje in dvigu na družbeni lestvici ali pa so dekleta in žene čutile poslanstvo v boju za uveljavitev žensk na akademskem in univerzitetnem polju. Prav mogoče so na odločitev vplivali patriotski, rodoljubni in drugi plemeniti nameni (prosvetljevanje ljudi, predvsem žensk). Za nekatere je bil morda študij na univerzi prehodna zadeva ali pa so sebi in drugim hotele dokazati, da niso ženske nič manj sposobne študirati in se uveljaviti na poklicnem področju. Prav gotovo je podpora izvirala tudi iz družin, saj je analiza pokazala, da so prve študentke izvirale iz premožnejših in intelektualnih družin, ki so podpirale izobraževanje deklet na akademski ravni. Med spodbude lahko prištevamo želje staršev, zgled brata, sestre ali moža, odlično premoženjsko stanje pa jim je omogočalo in zagotavljalo neodvisen eksistenčni položaj. Iz raziskave je razvidno, da so bile študentke s Kranjske prisotne na univerzi vse od odločilnega leta 1897, kar nam dokazuje, da so prizadevanja za izobraževanje žensk na univerzitetnem nivoju obrodila sadove. Prisotnost študentk iz nižjih srednjih slojev kot tudi večje število izrednih študentk kaže na dejstvo, da so se na univerzi izobraževala tudi dekleta, ki so poskušala s študijem (pogosto je šlo za skrajšan program) pridobiti zaključno izobrazbo ali le-to dopolniti (državno računovodstvo v okviru pravne in medicinske fakultete za potrebe finančnih služb in medicine ter farmacije). Našteta dejstva govore v prid trditvi, da študij prvih študentk na univerzi ni bil le podvig posameznih hčera iz visokih krogov ali celo odvisen od razpoloženja nekaterih z dolgočasenih dam, temveč tudi odraz resničnih

⁸² AU Wien, Nationale FF, w. s. 1912/13 L–Z.

⁸³ AU Wien, Nationale MF, w. s. 1917/18 J–P.

⁸⁴ AU Wien, Nationale MF, w. s. 1912/13.

⁸⁵ AU Wien, Nationale FF, w. s. 1908/09.

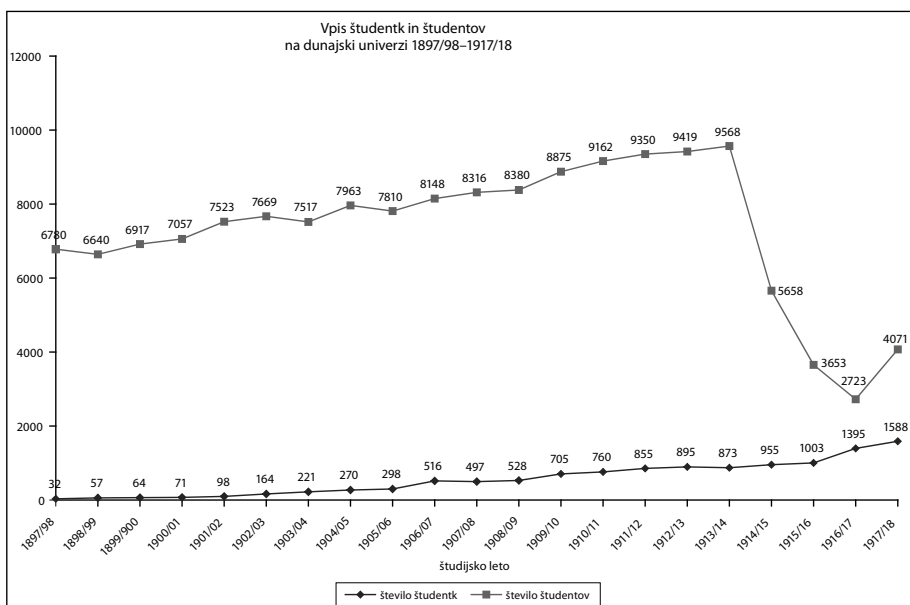
⁸⁶ SBL III., str. 618–619.; SBL II., str. 310.; SBL II., str. 437–438.; SBL II., str. 364–365.; SBL II., str. 367–368.

potreb po izobraženih ženskah, ki so s pridobljenim znanjem dejavno vstopile v meščansko družbo dvajsetega stoletja.

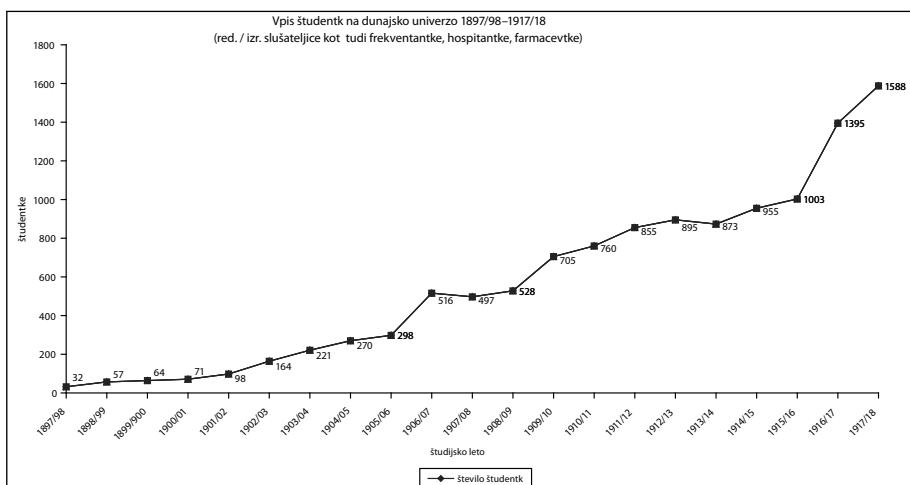
Osebnostno kazalo inškriranih študentk s Kranjske (1897–1918)

Bajt Ružica
Benesch Ludmilla
Ekl Elisabeth
Felicijan Valerija
Franke Elisabeth
Fränzl Vesteneck Marianne von
Freud, roj. Drenik, Marija
Gaber, roj., Jesenko Antonija
Gabrijelčič Justina Klavdija
Hinter Hilda
Hinter Martha
Jan Olga
Kokalj Dora
Legiša Olga
Mandelj Vlastimira
Majer Ana
Mlady Charlotte
Mozetič Ivana
Ogorek Flora
Perušek Milena
Piskernik Angela
Pivec Melita
Poka Fanny von Pókafalva
Poljanec Ljudmila
Praprotnik Sabina
Roth Irma
Rus Mara
Soss Elza
Schescharg Maria
Schmidniger Cristi
Sima Maria
Stradal Hedviga
Suppantscitsch Julia
Šimec Amalija
Šonc Amalija
Štirn Sabina
Šušnik Marija
Urban Cecilija
Valjevec Valerija
Wenedikter Martha

Zajc Adela
Zalar Albina
Zalaznik Marjana

Graf 1: Vpis študentk in študentov na Dunajsko univerzo med letoma 1897–1918.⁸⁷

Graf 2: Vpis študentk na Dunajsko univerzo med letoma 1897–1918.

⁸⁷ Podatki za oba grafikona so povzeti po vsakoletnih statističnih podatkih, objavljenih v Seznamih predavanj dunajske univerze za obdobje od leta 1897/98 do 1917/18 (Öffentliche Vorlesungen an der k. k. Universität zu Wien ... izdaja v zimskem in letnem semestru do konca Monarhije); glej tudi: Cindrič, Kranjski študenti, str. 273.

Viri in literatura

Rokopisni viri

Archiv der Universität Wien (UA Wien):

- Matrikel Album XXII. (1895–1900), sig. M. 22
- Matrikel Album XXIII. (1900–1905), sig. M. 23
- Matrikel Album XXIV. (1905–1907), sig. M. 24
- Matrikel Album XXV. (1908–1910), sig. M. 25
- Matrikel Album XXVI. (1910–1912), sig. M. 26
- Matrikel Album XXVII. (1912–1914), sig. M. 27
- Matrikel Album XXVIII. (1914–1917), sig. M. 28
- Philosophische Fakultät, Frauen Nationale:

1897/98 M–Z, 1902/03 L–S, 1903/04, 1903/04, 1905/06, 1905/06, 1906/07, 1907/08, 1908/09, 1908/09, 1908/09, 1908/09, 1909/10, 1910/11, 1911/12 L–Z, 1912/13 A–K, 1912/13 L–Z, 1912/13 A–K, 1912/13 L–Z, 1913/14 A–K, 1913/14 A–K, 1913/14 L–Z, 1913/14 A–K, 1913/14 L–Z, 1913/14 A–K, 1913/14 L–Z, 1914/15 I–P, 1914/15 I–P, 1914/15 R–Z, 1915/16 H–O, 1915/16 H–O, 1916/17 S–Z, 1918/19 R–Z, 1918/19 A–G.

Medizinische Fakultät, Frauen Nationale

1901/02 M–R, 1912/13, 1913/14, 1914/15, 1916/17 R–Z, 1917/18 J–P, 1917/18 R–Z, 1917/18 A–H, 1917/18 A–H.

Rigoroseprotokolle, Promotions-Protokolle

- Medizinisches Promotions-Protokoll 1894–1898, sig. M. 33. 7
- Medizinisches Promotions-Protokoll 1898–1904, sig. M. 33. 8
- Medizinisches Promotions-Protokoll 1904–1912, sig. M. 33. 9
- Medizinisches Promotions-Protokoll 1912–1919, sig. M. 33. 10
- Philosophisches Promotions-Protokoll II. 1881–1905, sig. M. 34. 2
- Promotions-Protokoll, Philosophen III. 1905–1913, sig. M. 34. 3
- Promotions-Protokoll, Philosophen IV. 1913–1922, sig. M. 34. 4

Tiskani viri, repertoriji, karte, slovarji, priročniki

- Allgemeines Ortschaften-Verzeichnis der im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder, nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1900, Hölder, Wien 1902.
- Atlas Slovenije [Kartografsko gradivo], Mladinska knjiga, Geodetski zavod Slovenije, Ljubljana 1996.
- Enciklopedija Slovenije 14, U–We. Ljubljana 2000.
- Öffentliche Vorlesungen an der k. k. Universität zu Wien 1850. (Izdaja v zimskem in letnem semestru do konca Monarhije.)
- Sammlung der für die österreichischen Universitäten gültigen Gesetze und Verordnungen, Wien 1885.
- Slovenski biografski leksikon I. – IV., Zadrúžna gospodarska banka, SAZU, Ljubljana 1925–1991.
- Ukaz ministrstva za uk in bogočastje z dne 6. junija 1850, št. 240
- Ukaz ministra za uk in bogočastje z dne 19. marca 1896 (31. marec 1896), šte. 45, (O nostrifikaciji medicinskih doktorskih diplom, ki jih ženske dobe v vnanjih deželah.)
- Ukaz ministra za uk in bogočastje v sporazumu z ministrstvom za notranje zadeve z dne 3. septembra 1900 (15. september 1900), št. 149, str. 379–380.

Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 6. Mai 1878, Z. 5385.

Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 23. März 1897, betreffend die Zulassung von Frauen als ordentliche oder außerordentliche Hörerinnen an der philosophischen Facultäten der k. k. Universitäten (Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder 1897, Nr. 84, S. 427f.)

Literatura

Albisetti James C., *Female Education in German-Speaking Austria, Germany, and Switzerland, 1866–1914*, v: *Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Oxford University Press 2003.

Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries, Oxford University Press 2003.

Cindrič Alojz, *Kranjski študenti na dunajski univerzi 1848–1918*, Univerza v Ljubljani, Ljubljana 2009.

Ciperle Jože, *Maturitetni (zrelostni) izpiti in spričevala v zgodovinskem razvoju (do leta 1918)*, v: *Od mature do mature (razstavni katalog)*, Ljubljana 1998.

Čermelj Lavo, *Spomini na moja tržaška leta*, Ljubljana 1969.

Die Geisteswissenschaftliche Fakultät der Universität Wien, Wien 1996.

Dreissig Jahre Frauenstudium in Österreich 1897 bis 1927, Wien 1927.

»Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück ...«. *Frauen an der Universität Wien (ab 1897)*, Hrsg. Waltraud Heindl, Marina Tichy, Wien 1993.

Engelbrecht Helmut, *Geschichte, des österreichischen Bildungswesens. Von 1848 bis zum Ende der Monarchie*, Band 4., Wien 1986.

Gall Franz, *Alma Mater Rudolphina 1365–1965*, Wien 1965.

Heindl Waltraud, *Die konfessionellen Verhältnisse. Jüdische und katholische Studentinnen*, v: »Durch Erkenntnis«.

Heindl Waltraud, *Ausländische Studentinnen an der Universität Wien vor dem ersten Weltkrieg*, v: *Wegenetz europäischen Geistes II. Universitäten und Studenten*, Wien 1987.

Hojan Tatjana, *Žensko šolstvo in učiteljstvo na Slovenskem v preteklih stoletjih*, v: *Zbornik za historiju školstva i prosvjete*, Zagreb 1968.

Hojan Tatjana, *Naše prve maturantke*, v: *Od mature do mature (razstavni katalog)*, Ljubljana 1998.

Jogan Maca, *Seksizem v vsakdanjem življenju*, Ljubljana 2001.

Kocka Jürgen, *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, Vandenhoeck et Ruprecht, Göttingen 1987.

Megner Karl, *Beamte, Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k. k. Beamtentums*, Verlag der ÖAW, Wien 1986.

Melik Vasilij, »Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück ...«, ocena, v: *Zgodovinski časopis*, 45/3, 1991.

Mühlberger Kurt, *Aus der Geschichte der Philosophischen Fakultät*, v: *Die Geisteswissenschaftliche Fakultät der Universität Wien*, Wien 1996.

Omladina, leto IV, 1907/08.

Omladina, leto VI, 1909/10.

Petdeset let slovenske univerze, Ljubljana 1969.

Rundgang durch die Geschichte der Universität Wien, Hrgs. Kurt Mühlberger, Thomas Maisel, Wien 1999.

Srbija u modernizacijskim procesima 19. in 20. veka – 2, Beograd 1998.

Stern Marcella, *1. Gabriele Possaner von Ehrenthal, die erste an der Universität Wien promovierte Frau*, v: »Durch Erkenntnis«.

- Friedrich Margret, Dornöschchen schlafe Hundert Jahr ... zur Geschichte der Mädchenbildung in Österreich im 19. Jahrhundert, v: Von Bürgern und ihren Frauen. Bürgertum in der Habsburgermonarchie, Hrsg. Margret Friedrich, Peter Urbanitsch, Wien 1996.
- Sternen Matej: retrospektivna razstava, Moderna galerija, Ljubljana 1976.
- Trgovčević Ljubinka, O studentkinjama iz Srbije na stranim univerzitetima do 1914. godine, v: Srbija u modernizacijskim procesima 19. in 20. veka – 2, Beograd 1998.
- Tuma Renate, Die österreichischen Studentinnen der Universität Wien (ab 1897), v: »Durch Erkenntnis«.
- Vesna, let. I, 1892, št. 8.
- Vodopivec Peter, Luka Knafelj in štipendisti njegove ustanove, Ljubljana 1970.
- Vodopivec Peter, Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje. Zgodovina za vse, leto I, 1994, št. 2.
- Verginella Marta, Ženska obrobja, vpis žensk v zgodovino Slovencev, Delta, Ljubljana 2006.
- Von Bürgern und ihren Frauen. Bürgertum in der Habsburgermonarchie, Hrsg. Margret Friedrich, Peter Urbanitsch, Wien 1996.
- Wegenetz europäischen Geistes II. Universitäten und Studenten, Wien 1987.
- Willis Rudy, The Universities of Europe, 1100–1914, Mississauga 1984.
- Zbornik za historiju školstva i prosvjete, Zagreb 1968.
- Zora, let. II, 1896, št. I.
- Zora, let. II, 1896, št. II.
- Zora, let. III, 1897, št. IV. (Naslov prispevka Ženske gredo! ob dovolitvi vpisa študentk na filozofsko fakulteto.)
- Ženske na avstrijskih vseučiliščih, v: Slovanski svet, 1897, štev. 13.
- Žnidaršič Ž. Sabina, Ora et labora – in molči, ženska!, Ljubljana 2000.
- Zwitter Franc, Višje šolstvo na Slovenskem do leta 1918, v: Petdeset let slovenske univerze, 1969.

SUMMARY

Female Students from Carniola at the University of Vienna between 1897 and 1918

Alojz Cindrič

The central part of the study on Slovene female students at the University of Vienna, Austria focuses on a sample survey based on archival material that lists the data provided by the students at the beginning (*immatriculation*), during (*inscription*), and the end of their study (*promotion*). Archival data was provided by the University of Vienna Archives (*Archiv der Universität Wien*). Geographically, the study focuses on Carniola, a former crown-land of Austria-Hungary. The time period covered in the text investigates the first generation of female students that studied at the University of Vienna. Included are the students who in the official documents declared themselves Slovene. In determining ethnic affiliation, this author proceeded from the assumption that a student who listed Slovene as her mother tongue also felt to be of Slovene ethnic origin.

More than eight centuries passed from the time when first universities were established in the Middle Ages to the time when women were allowed to study at a university. This right was first attained in West European countries, and in 1863 the University of Zürich was the first to grant this right to female students; Austria, on the other hand, was extremely conservative in this respect. While over the next three decades most European countries followed the example

of the University of Zürich, Austria, Prussia, and Russia were lagging behind and were among the last European countries to accept female university students. The turning point happened in 1896 with the Ministerial Decree that allowed women to be granted recognition to their degree from a foreign university. The first regular female students were admitted to the University of Vienna in the winter semester of the 1897/98 study year, first to the Faculty of Arts and three years later to the Medical Faculty and to the Faculty of Pharmacy. Women were not allowed to study law until after the First World War, in 1919.

The first female student to apply for the recognition to her medical doctorate was Baroness Gabriele Barbara Maria Possaner von Erenthal, the daughter of lord Erenthal, official by profession, who was born in Radovljica in Carniola.

The study shows that female students from Slovene crown-lands had attended the University of Vienna since the crucial year of 1897. Among the 34 pioneer female students in the 1897/98 academic year was nineteen-year-old Julijana Zupančič from Ljubljana. An external student at the Faculty of Arts, she listed German as her mother tongue. The first female student who stated that Slovene was her native tongue was Marija Sušnik, born in Šmarjeta v Rožu, Carinthia, who enrolled in the 1905/06 academic year. The second Slovene female student, who started university as an external student at the Faculty of Arts in the same year, was Cecilija Urban from Primorsko, who was born in Divača. The first female Carniolan whose mother tongue was Slovene was Antonia Gaber nee Jesenko; she started to study at the Faculty of Arts in the winter semester of the 1906/7 study year.

During the period discussed in this study, there were thirteen regular students and eighteen external ones. 80 % of the total 31 female students studied at the Faculty of Arts and six regularly enrolled students at the Medical Faculty. Some had changed their study course or university. Upon enrollment, a third of the Carniolan students stated that they were educated in high schools, one third in public or private lycées for girls while some had already studied elsewhere before enrolling at the University of Vienna. Most students come from Ljubljana (60%) and smaller towns, and some came from small rural places. 15 students stated German as their mother tongue, 15 Slovene, and one Polish; all of them stated to be Catholic. Their ages varied but the average age was a little over twenty-two years. Some of the students studied together with their siblings or husbands. An analysis of their fathers' or guardians' occupation shows that most students had come from affluent and intellectual families. The segment from other social classes was significantly lower, and there were no students from working-class and from farming families. Nearly 50% of the students had fathers with higher or university education.

The inclusion of women in academia denoted by far the most significant turning point in university education. Altering student structure, it introduced fresh elements of the modern times. Perhaps one of the strongest motives and incentives to study at a university was the desire for a better life and a longing to climb the social ladder; some girls and women felt it was their mission to assert their right to the academic world. It is also possible that their decision was influenced by patriotic or other elements, or else they simply wished to demonstrate, to themselves and to others, that they were no less capable than men to study and achieve success in the professional field. They certainly received a lot of encouragement from their families, most of which were affluent and intellectual, which strongly supported education for women at an academic level. Among other incentives were the wishes of parents or an example of a sibling or husband. The students' excellent financial background enabled their independent existential status.

These facts confirm the suggestion that the arrival of the first female students to the University was by no means only a whimsical adventure for daughters from high circles or for bored "society ladies". More than that, it was also a reflection of the real need for educated women whose higher education enabled them to actively participate in the bourgeois society of the 20th century.

Irena Selišnik
Zborovanja na Kranjskem v letih
1900–1913 in razmerja moči:
»Ako hočemo biti zmagovavci moramo
poučevati ljudstvo po shodih...«*

UDK 329.7(497.4) »1900/13«

SELIŠNIK Irena, dr., asistentka, SI-6230
Postojna, Kolodvorska 27, selisnik2@siol.net

**Zborovanja na Kranjskem v letih 1900–1913
in razmerja moči: »Ako hočemo biti zma-
govavci moramo poučevati ljudstvo po sho-
dih...«**

Zgodovinski časopis, Ljubljana 67/2013 (147),
št. 1-2, str. 86–109, cit. 76

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En.,
Sn., En.)

Članek analizira politična zborovanja, razmerja med vsemi tremi političnimi tabori in delovanje politične oblasti na Kranjskem. Temelji na statističnih poročilih o številu zborovanj, ki jih je od leta 1900 do leta 1913 zbiral Deželno predsedstvo. Numerični podatki so uporabljeni kot pomemben vir, vendar tudi dopolnjeni z drugim gradivom, predvsem s časopisnimi poročili in policijskimi spisi. Članek podaja vpogled v politično življenje na Kranjskem in v oblikovanje razmerij med političnim in nepolitičnim.

Ključne besede: Zborovanja, politične stranke, zakonodaja, statistika

Avtorski izvleček

UDC 329.7(497.4) »1900/13«

SELIŠNIK Irena, PhD., Assistant, SI-6230
Postojna, Kolodvorska 27, selisnik2@siol.net

**Political Rallies in Carniola between 1900
and 1913 and Power Relations: "If We Want
to Win We Have to Instruct People in Political
Rallies ..."**

Zgodovinski časopis (Historical Review),
Ljubljana 67/2013 (147), No. 1-2, pp. 86–109,
76 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

This text analyzes political rallies in Carniola, relations between the three political options of that period, and the operation of political authorities. It is based on statistical reports, which were gathered by the Provincial Presidency between 1900 and 1913, on the number of rallies. Although a valuable source for this study, the numerical data was supplemented with other sources, particularly newspaper reports and police records. The text provides insight into political activities in Carniola and the creation of relations between political and non-political issues.

Key Words: rallies, political parties, legisla-
tion, statistics

Author's Abstract

* Jeglič, Dnevnik, 1914, str. 57 (889). Pričujoča raziskava je bila opravljena v okviru projekta »Pravna in politična zgodovina žensk« Agencije za raziskovanje in razvoj na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Za vse nasvete in opozorila pri pisanju članka se zahvaljujem prof. dr. Marti Jeglič, Dnevnik, 1914, str. 57 (889). Pričujoča raziskava je bila opravljena v okviru projekta »Pravna in politična zgodovina žensk« Agencije za raziskovanje in razvoj na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Za vse nasvete in opozorila pri pisanju članka se zahvaljujem prof. dr. Marti Verginella in prof. dr. Janezu Cvirnu.

Na prelomu 19. stoletja se je slovensko prebivalstvo začelo množično vključevati v politično življenje. Vse več ljudstva je postajalo del političnih in nepolitičnih društev ali pa se je prek tiska, zlasti časnikov, začelo zanimati za politiko. Prirejali so se politični shodi, zborovanja, predavanja. Politična javnost ni bila več sestavljena le iz ozkega kroga meščanstva, temveč tudi iz drugih slojev prebivalstva. K širšemu zavzemanju za politiko in politično delovanje so prispevale demokratične volilne in zakonodajne reforme. Čedalje večja prisotnost ljudstva v političnem življenju je elite sicer navdajala s tesnobo, toda kljub pomislekom se naraščajoče politizacije več ni dalo zaježiti, rešitev je bila v discipliniranju nenadzorovane množice. K vse boljši organiziranosti pa je prispeval še drug razlog, strah, da bi prebivalce Kranjske organizirali politični nasprotniki in da bi tako umanjkal vpliv »prave« politične opcije. Politična zborovanja so bila najbolj jasen dokaz teh sprememb in so najbolj nazorno potrjevala trud političnih strank in naraščajoče vključevanje ljudi v politično življenje. Ta članek bo poskušal odgovoriti na vprašanja, kako je naraščalo število zborovanj, kateri dogodki in zakonodajne novosti so vplivali na njihovo številčnost, kdo jih je organiziral, spregovoril bo o razmerju moči med političnimi tabori na Kranjskem ter kako je nanje vplivalo delovanje politične oblasti.

Moja analiza množičnosti in organiziranosti političnih zborovanj je oprta na statistična poročila o številu zborovanj, ki jih je od leta 1900 do leta 1913 zbiral Deželno predsedstvo. V pričujočem članku bom zbrane numerične podatke uporabila kot pomemben vir in jih obenem dopolnila oz. problematizirala tudi z drugim gradivom, predvsem s časopisnimi poročili in policijskimi spisi. Čeprav so statistični prijemi v zgodovinopisju najpogostejše povezani s historično demografijo ali ekonomskim raziskovanjem, nam vendarle pomagajo natančneje zaobjeti množične pojave in tipična stanja.¹ Analize statističnih virov so v tujini omogočile tudi opis in boljše poznavanje različnih aspektov političnega življenja (npr. elit).² Poročila o zborovanjih niso sama po sebi tipičen kvantitativen pristop, saj so kot dokument nastala v posameznih glavarstvih in podajajo pregled za relativno majhno

¹ Verginella, *Fran Zwitter*, str. 27–34.

² V anglosaškem prostoru se je tako uveljavil pristop t. i. »nove politične zgodovine«, v kateri se je uveljavil tudi socio-kulturni pristop. Tosh, *The Pursuit of*, str. 252. Nekateri zgodovinarji zlasti v Evropi v tem kontekstu raje govorijo o kulturni zgodovini političnega ali politike. Ta je razširila razumevanje političnega in političnih akterjev, zanimal jo je sistem razmerij med akterji, komunikološki vidiki politike in simboli, njen pogled pa naj bi segal prek meja nacionalnih držav, zastavlja pa si tudi številna metodološka vprašanja. Bösch in Domeier, *Introduction*, str. 577–586.

število zborovanj in to le za približno desetletno obdobje. Kljub temu pa lahko obrazce podvržemo kvantitativni analizi in jih analiziramo kot serijo podatkov, ki v duhu serialnosti priča o tendencah zgodovinskega razvoja. Gradivo do neke mere potrjuje že uveljavljeno sliko ter podaja tudi povsem nov uvid v politično življenje na Kranjskem.

Ohranjeni podatki okrajnih oblastev o številu ljudskih zborovanj tako potrjujejo že uveljavljeni podobi, o razmerju med vsemi tremi političnimi tabori na Kranjskem. Na prelomu stoletja so se ti že dodobra oblikovali in so pravzaprav dopuščali zelo omejen prostor za neodvisno oziroma nestransko politično delovanje. Na Slovenskem je bila družba tako kot drugje v habsburški monarhiji ali nekaterih drugih državah, kot npr. na Nizozemskem in v Belgiji, že dodobra izpostavljena »pilarizaciji« ali stebričenju. Stranke so vzpostavile goste mreže (političnih) društev, zadrug, konzumov in posojilnic, s pomočjo katerih so poskušale zadovoljiti vse potrebe svojih članov in članic, a tudi izvajati politično mobilizacijo ob volitvah. S takim načinom delovanja so skrbeli za tesnejšo povezanost med člani in stranko. Pripadnost posameznika enemu izmed taborov (stebrov) je s časom postala nujna, predvsem zaradi zagotavljanja »socialne pomoči«, katere druga plat je bila možnost izvajanja socialne kontrole.³ Na Kranjskem je bila pri postavljanju »stebrov« najuspešnejša Katoliška narodna stranka (KNS), kasneje preimenovana v Slovensko ljudsko stranko (SLS), ki se je lahko oprla na »petsto farovžev«.⁴ Pod vodstvom pragmatičnega politika Ivana Šusteršiča in z mrežo verskih institucij ter neutrudnih duhovnikov je bila sposobna mobilizirati množice. V »organiziranju ljudstva« je prehitela preostali dve politični stranki na Slovenskem.⁵ S svojo politično dominantno vlogo je katoliška stranka poskušala onemogočiti delovanje liberalne stranke, ki je bila omejena, kot menijo nekateri zgodovinarji, le na odzive nasprotnega tabora in je le počasi privzemala pristope, ki so se že uveljavili v SLS, kot npr. demokratična gesla, ki so bila v službi demagogije, in nove pristope v organizaciji, značilne za sodobne politične stranke, ki so nase vezale množice.⁶ Katoliška stranka je jezdila na valu revolucije pismenosti in novih poti množične komunikacije.⁷ Z organizacijo krščanskega socialnega gibanja je uspešno konkurirala Jugoslovanski socialdemokratski stranki, ki je sicer pospešeno organizirala »delavski razred«, a katere vzpon se je po letu 1905 šele začel.⁸ Liberalna stranka pa je na začetku stoletja imela zlato dobo svojega gospodovanja že za seboj.⁹

³ Nekateri zgodovinarji ločijo med pojmom steber in tabor. Liberalni tabor naj bi tako ne imel moči stebra, saj naj bi ne imel moči integracije. Več: Righart, *Das Entstehen*, str. 69–87. Van Ginderachter, *Flemish nationalist*, str. 265–284. Zgodovinarji uporabljajo namesto termina pillarisation tudi termin compartmentalisation (verzuiling ali Versäulung).

⁴ Pleterski, *Katoliška ali socialna*, str. 21–33. Grdina, *Od petstotih farovžev*, str. 225; Grdina, *Slovenci med tradicijo*, str. 154.

⁵ Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*.

⁶ Perovšek, *Na poti v*, str. 51; Glej tudi Gestrin in Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 271, 310–311.

⁷ Boyer, *Catholics, Cristians*, str. 7–45.

⁸ Pleterski, *Nekaj vprašanj*, str. 7–22; Stiplovšek, *Ustanovitev socialnodemokratskega strokovnega*, str. 59.

⁹ Melik, *Slovenski liberalni tabor*, str. 19–24.

Tako razmerje moči med posameznimi političnimi tabori na Kranjskem na prelomu stoletja potrjuje tudi analiza volilnih glasov, ki kaže prvenstvo SLS. Med slovenskimi zastopniki v Kranjskem deželnem zboru so sicer že pred letom 1908 v kmečki kuriji prevladovali poslanci katoliške stranke, po deželnozborski volilni reformi v letu 1908, ki je povečala število mandatov in uvedla splošno kurijo, pa ji je uspelo dobiti absolutno večino v kranjskem deželnem zboru. Delež liberalnih poslancev je ostajal približno enak, medtem ko JSDS ni uspelo izvoliti niti enega svojega poslanca. Popolna prevlada katoliške stranke je značilna tudi po volilni reformi v državnem zboru, ko je bil med predstavniki dežele Kranjske za državni zbor izvoljen po letu 1907 samo še en liberalec.¹⁰ Podobno je zahajala tudi moč nemške stranke, ki jo je dokončno pokopala splošna in enaka volilna pravica in množična politika.¹¹

Zborovanja so zagotovo bila eden izmed osrednjih momentov političnega delovanja na Kranjskem. Vse od prirejanja ljudskih oziroma narodnih taborov med leti 1868–1871, ki jih Vasilij Melik omenja kot prva množična politična zborovanja, so le-ta predstavljala pomembno poglavje v slovenski politični zgodovini. Tabori so igrali pomembno vlogo pri politični afirmaciji Slovencev po volitvah leta 1867. Na zborovanjih se je širila ideja Zedinjene Slovenije, o kateri so dotlej pisali le časopisi in so jo poznali le ozki krogi politično aktivnih ljudi.¹² Na ljudskih taborih se je med slovensko govorečim prebivalstvom širilo občutenje slovenstva in krepila se je »zavest o pripadnosti k isti narodni skupnosti«, ki se je »usposabljala za narodni boj ...«. ¹³ Sklepamo lahko, da so politične stranke zglede za svoje delovanje črpale iz tradicije ljudskih taborov, in da so se ravno zaradi prirejanja taborov zavedale pomena zborovanj. Katoliško politično društvo je kmalu po svoji ustanovitvi leta 1890 začelo organizirati velike ljudske shode. Po Franu Erjavcu je prvi katoliški shod iz leta 1892 predstavljal začetek nove dobe slovenskega katoliškega gibanja, saj se je z njim začel prodor katoliških idej med ljudske množice.¹⁴ Podobno kot so tabori širili navdušenje za slovenstvo, so katoliški shodi navduševali svoje pristaše za enoten in združen nastop za vero in narodnost.¹⁵ Ljudski shodi so bili novost, ki se je pojavila z navdušenim delom narodnih buditeljev in ustanovitvijo strank ter uvedbo volitev.¹⁶ Škof Anton Jeglič je v svojem dnevniku ugotavljal, da »ljudstvo se mora voditi; saj ljudstvo ima le tisto voljo, ki se mu zbudi in razvije pri shodih«. ¹⁷ Navodila za uspeh na volitvah naj bi bila povsem jasna, zmaga je bila lahko le rezultat trdega dela, kar pomeni: »a) poučevati ljudstvo po shodih in s predavanji v naših domih in b) vzgojiti si zaupnike...«, ki bodo »učili in nastopali«. ¹⁸

¹⁰ Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 304–306.

¹¹ Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 301.

¹² Melik, *Slovensko narodno gibanje*, str. 75–88.

¹³ Gorše, *Doktor Valentin Zarnik*, str. 100; Cvirn, *Nemški tabori*, str. 175–186.

¹⁴ Erjavac, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 46.

¹⁵ *Slovenec*, 31. 8. 1892, I. slovenski katoliški shod v Ljubljani.

¹⁶ *Slovenski gospodar*, 17. 3. 1892, Katoliški shod, kaj je in ali nam ga je v Ljubljani treba?

¹⁷ Jeglič, *Dnevnik* 1909, str. 98 (692).

¹⁸ Jeglič, *Dnevnik* 1913, str. 57 (889).

Podobno se je pomembne vloge shodov zavedal socialdemokrat Henrik Tuma, ki je leta 1908, takoj po vstopu v socialdemokratsko stranko, zgroženo ugotovil, »da ni poskrbljeno za sistematično vzgojo in da se vrše predavanja brez kakega sistema in pravega smotra, večinoma le, kadar nastopijo volitve...«. Zato pa se je kmalu potem lotil »praktičnega dela in prirejal shod za shodom, vsak teden enega, včasih tudi po dva«.¹⁹ Kot pravi Perovšek, je bila ena izmed treh ključnih sestavin identifikacije s politično opcijo poleg oddaje volilnega glasa za določeno politično stranko in branja njenega političnega tiska prav udeležba na strankinih prireditvah.²⁰ Na političnih zborovanjih naj bi se tako prebivalstvo vzgajalo, naj bi se širile informacije o političnih zadevah, uspešno oblikovalo javno mnenje z vedno večjim številom časopisov in glasil, ki so krojila politično vzdušje.²¹ S sijajnimi shodi pa so politični subjekti dokazovali tudi svojo moč. Tu se je oblikovala skupna politična identiteta tako katoličanov, liberalcev kot socialdemokratov. Politična identiteta pa je tedaj presegla izključno politično delovanje, saj je vstopala in določala vsakdanje življenje. Politična zborovanja so namreč bila tudi družabni dogodki, prireditve so zapolnjevala prosti čas, bile so prostor sklepanja prijateljstev in mesto, kjer so se gojili tudi drugi socialni stiki, lahko so bila celo izhodišče za sklepanje zakonskih zvez.²² Z ustanavljanjem društev in zadrug in organizacijo prireditev so politične stranke ustvarjale prostore druženja s privrženkami in privrženci istega »svetovnega nazora« ter tako svoje delovanje približale najbolj intimnim prostorom. Vse tri politične stranke so uspešno ustvarile svoje paralelne »svetove v malem« oziroma socialne miljeje, ki so privrženke in privrženke uspešno vabili med »naše«.

Zakonodajna regulacija zborovanj – Zakon o društvih in Zakon o shodih

V Cislajtaniji je bila pravica zborovanja kot civilna in hkrati tudi politična pravica zapisana že v temeljnem zakonu o državljskih pravicah z dne 21. 12. 1867, ki je bil sestavni del širšega kompandija zakonov, skupaj poimenovanih »decembrska ustava«. Podrobneje pa sta to vprašanje na prelomu stoletja urejala Zakon o društvenem pravu z dne 15. novembra 1867 (št. 134) in Zakon o shodnem pravu z dne 15. novembra 1867 (št. 135). Prebivalstvo na Kranjskem je lahko zborovalo

¹⁹ Tuma, *Iz mojega življenja*, str. 316.

²⁰ Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 51.

²¹ Lampe navaja v svojem dnevniku (Ambrožič, *Dnevniški zapiski*, str. 54), da je leta 1900 imel Slovenec 1200 naročnikov, 1914 pa je izšlo 17.000 izvodov na dan. Po statističnih podatkih, zbranih v SI AS 16, Konvoluti 1900, št. 4386, je leta 1900 izšlo v III. četrletju 1500 izvodov Slovenca na dan, Slovenski narod se je ponašal z 2300 izvodi, Rodoljub (1400) in Domoljub (12.500). V letu 1912 pa naj bi v zadnjem četrletju izšlo 7000 izvodov Slovenca in Slovenskega naroda ter 30.000 izvodov Domoljuba. SI AS 16, Konvoluti 1913, št. 37. Erjavec v svoji *Zgodovini ...* piše 10.000 izvodih Slovenca na dan (1912), str. 316.

²² Perovšek ugotavlja, da je bila privrženost liberalni stranki tako močna, da so se celo zakonske zveze sklepale zgolj med političnimi somišljeniki. Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 51. Svaštvo je povezovalo socialdemokrata Antona Kristana in Ivana Makuca, Ivana Regenta in Rudolfa Golouha, še več podatkov o sklenitvi zakonskih zvez med socialisti je v spominih (prim. Regent, *Spomini*.)

na podlagi zakona o društvih, ta so bila definirana kot prostovoljna in registrirana oblika delovanja več oseb. Zakon je predvideval, da mora že statut posameznega društva predvideti vse oblike zborovanj in tudi navesti vse izredne prireditve društva, kot denimo, veselice, gledališke predstave in pevske prireditve. Zakon je bil v nekaterih členih še bolj podroben in je tako na primer določal prepoved izobešanja rdečih zastav pri društvenih shodih in obhodih.²³ Člen 14, ki je zadeval udeležbo shodov, je zapovedoval, da sme društvo organizirati svoja zborovanja tudi za širšo javnost, a da na njih lahko govorijo le člani ali članice društva ali pa povabljen gost oziroma gostja, če so bili h govoru posebej povabljeni z vabilom. Po zakonu so se zborovanja društev ločila na članske shode in javne društvene shode. Javnih društvenih shodov se je smel udeležiti kdorkoli. Če shodi niso bili organizirani na sedežu društva, so se imenovali »potovavni shodi«. Društvo je moralo vsak društveni shod v roku 24 ur najaviti oblasti na posebnem obrazcu. V prijavi je moralo sporočiti čas, kraj in ali je shod javen, ne pa tudi dnevnega reda. Prijavo je moralo oddati v vsakem primeru, ne glede na to, ali je šlo za zabavo, predavanje ali pevski nastop, društven ali javen shod.

Notranje ministrstvo je imela pravico shod prepovedati kljub njegovi najavi. Oblast pa je imela tudi možnost, da na vsak društveni sestanek pošlje svojega uniformiranega zastopnika, ki je shod lahko razpustil. Toda že sama pristnost vladnega zastopnika je pomenila, da je shod oblasti sumljiv in na meji dovoljenega.²⁴ Vladni »komisar« je shod razpustil, če se zakonite določbe na shodih niso spoštovale, predsednik shoda in »reditelji« pa se na njegove napotke niso odzvali. Obstajala pa je tudi možnost razpustitve shoda od samih organizatorjev, če oblast na shod ni poslala lastnega zastopnika in je na njem prišlo do nezakonitega delovanja ali je bil ogrožen javni red in mir. V takih primerih so morali shod razpustiti kar sami organizatorji. Za politična društva so veljale še dodatne posebne določbe zakona. Politična društva so bila društva, ki so »... upoštevala vse potrebe ljudstva« in so sledila »agitatorskemu delovanju nemške, socialistične in katoliške stranke, prav tako so podpirala radikalne struje ter razširjala govore poslancev«. Obdobje izjemne rasti društev naj bi nastopilo po sprejemu »decembrske ustave« in po drugem prihodu Taaffeja na oblast leta 1879, pravi razmah pa so politična društva dosegla v zadnjem desetletju 19. stoletja.²⁵ Na Slovenskem so politična društva nastajala z različno hitrostjo, na Štajerskem so se, denimo, razmahnila prej kot na Kranjskem, kjer so začela pospešeno nastajati šele ob koncu osemdesetih let.²⁶ Zakon sicer nikjer ni izrecno navajal, katero društvo je politično, sodba o tem je bila prepuščena posamezni razsoji oblastev. V politična društva v primerjavi z nepolitičnimi društvi ženske, tujci in mladoletniki niso smeli biti včlanjeni, saj jim je zakon članstvo prepovedoval (30. člen). Druge določbe za shode političnih društev se niso razlikovale od tistih za druga društva, izjema je bila le še prepoved, da se politična društva med seboj povežejo in skličejo skupni shod.

²³ Schweitzer, *Naš društveni*, str. 8.

²⁴ Jeglič, *Dnevnik* 1904, str. 15 (426).

²⁵ Schweitzer, *Naš društveni*, str. 26; Vodopivec, *O narodnem*, str. 41.

²⁶ Cvirn, *Razvoj društev*, str. 150; Vodopivec, *O narodnem*, str. 49.

Zakon o shodnem pravu z dne 15. novembra 1867 je pogoje za zborovanja določal še bolj natančno. Shode je med seboj še bolj natanko ločil, in sicer na ljudske shode, shode za povabljenе goste, shode pod milim nebom in obhode ter shode volivcev. Ljudski shod je bil shod, ki se ga je lahko udeležil vsak ali vsaka in je moral biti naznanjen tri dni vnaprej, v naznanilu pa je bilo treba navesti namen, kraj in čas shoda. Shodi po 2§ zakona so bili shodi, namenjeni le povabljenim gostom, tudi te je moral organizator oblasti naznaniti. Čeprav je poslanska zbornica leta 1893 sprejela predlog, da takšnih shodov ne bo treba več naznanjati, pa gosposka zbornica tega predloga ni potrdila. Prav tako je moral sklicatelj pripraviti seznam povabljenih, ki ga je oblast lahko pregledala. V primerjavi z zgornjima dvema oblikama shodov je za shod pod milim nebom bilo treba pridobiti dovoljenje oblasti in zgolj naznanilo shoda oblasti ni zadostovalo. Teh shodov so se smele udeležiti le polnoletne osebe. Shodov volivcev, ki naj bi bili namenjeni predvolilnim »razgovorom« in »razgovorom« z izvoljenimi poslanci, ni bilo treba naznaniti, če so le-ti bili organizirani v času volitev in ne na prostem, pod »milim nebom«. V primeru, da so bili sklicani na prostem, je zanje veljal zakon o shodih. Po koncu volitev, se taki shodi niso smeli več organizirati, na njih pa niso smeli biti prisotni ne-volivci in ne-volivke. Predvolilni shodi za občinske volitve niso spadali pod posebne shode volivcev, pač pa pod javne ljudske shode in so se tako morali naznaniti.²⁷ Ljudski shod so smele sklicati in ga voditi tudi ženske, medtem ko tujci te pravice niso imeli. Zakon z dne 26. prosinca 1907 državnega zakonika št. 18 o varstvu volilne in zborovalne svobode je še nekoliko natančneje opredelil, kaj storiti v primeru »razbitja shoda«.

Razbitje shoda je bila skrita želja vseh političnih akterjev in je v praksi pomenila, da so se pripadniki nasprotne stranke udeležili zborovanja. Na kraju zborovanja so želeli povzročiti tak nered in kaos, da je bilo treba shod razpustiti ali pa so na njem prevzeli besedo nasprotni govorniki. Zakon iz leta 1907 je bolj podrobno določil kazni za preprečevanje udeležbe nezaželenih oseb. Kot »razbitje« shoda je definiriral neupravičen prihod na shod, za kar je predvideval denarno kazen. V primeru, da je nekdo motil zborovanje, je lahko sledila zaporna kazen.²⁸ Slednjo prakso lahko zasledimo že proti koncu šestdesetih let. Janez Cvirn piše o nameri Slovencev, da razbijejo »ustavni dan« nemških liberalcev v Celju 1869 in preprečijo sprejem nemško usmerjenih resolucij. Razbitje shodov je še dolgo ostalo sestavni del običajnega političnega življenja na Kranjskem in se je nadaljevalo še po prvi svetovni vojni.²⁹ Slednjo strategijo naj bi v devetdesetih letih pravzaprav vpeljali krščanski socialci in socialdemokrati, v časopisnih poročilih s shodov pa najdemo kar nekaj takšnih opisov.³⁰ Zakon je sicer učinkovito zmanjšal tovrstno politično folkloro, saj je bilo po letu 1907 razpuščenih znatno manj političnih zborovanj, kot bomo videli v nadaljevanju.

²⁷ SI AS 16, Konvoluti 1911 (policija), št. 972, 1056, 1142, 1185.

²⁸ *Zakon z dne 26. prosinca 1907.*

²⁹ Cvirn, *Nemški tabori*, str. 187–196.

³⁰ Ziller, *Moji spomini*, str. 111–115.

Oblikovanje podatkov o zborovanjih

Po zgoraj predstavljenih normativnih okvirih naj bi se ravnali državljani in državljanke monarhije, hkrati pa tudi uradniki državne in mestne uprave. Toda v kolikšni meri so se ti predpisi in vrednote dejansko spoštovali v vsakdanjem življenju, bomo videli na primeru zbranih podatkov o zborovanjih, zlasti tistih, ki pričajo o številu prepovedanih in razpuščenih shodov. Ohranjeni obrazci o številu političnih in nepolitičnih zborovanj so v fondu Deželnega predsedstva na Kranjskem, ki je vodilo statistiko. Poročila vsebujejo podatke o registriranih zborovanjih za vsako trimesečje med leti 1899–1914 po deželnih okrajih.³¹ Slednji dokumenti so verjetno nastali v sklopu cele vrste objav statističnih podatkov, ki jih je pripravljala državna oblast na Dunaju. Urad deželnega predsednika je s temi »modernimi metodami« poskušal objektivno meriti »politično gibanje v deželi«, ki je spadalo v delokrog njegovih nalog. V fondu Deželnega predsedstva tako med drugim najdemo tudi podatke o številu izdaj časopisov po trimesečjih ali številu izdanih potnih listov. Politični okraji oz. lokalna oblastva so pošiljala poročila upravi v Ljubljani, kasneje pa policijskemu oddelku, ki je podatke zbiral in izpolnil enoten obrazec za Kranjsko. Za rokovanje s podatki o zborovanjih pa ni bila zapovedana tajnost, saj je številke o prepovedanih in razpuščenih shodih vsaj enkrat omenil tudi ministrski predsednik. Zbrane informacije so verjetno služile kot kazalnik uspešnosti posameznih političnih gibanj in strank ter bile tudi dopolnilni vir k policijskim poročilom o posameznih dogodkih, ki so vznemirili javni red in mir oziroma oblast. Po drugi strani pa so bile oblasti na Dunaju tudi kazalnik »represivnosti« policijskih oblasti v posameznih deželah.

Iz izpolnjenih tabel, ki so jih vsake tri mesece okrajne oblasti poslale na Deželno predsedstvo in jih je to nato seštelo in posredovalo dalje kot summa summarum za deželo Kranjsko, so razvidne standardne kategorije poročanja, ki jih je predpisoval dekret, pa tudi nekatere druge rubrike, ki so bile prilagojene političnim razmeram na Kranjskem. Iz poročil je razvidno število zborovanj po shodnem in društvenem zakonu, delitev na nepolitična in politična zborovanja, jasna je politična usmeritev shoda (katoliška, liberalna, socialdemokratska, krščanskosocialna ali radikalna) in ali so bila zborovanja sklicana po Društvenem ali Shodnem zakonu. V poročilih je označen jezik zborovanja (slovenski ali nemški) in koliko jih je bilo dovoljenih, prepovedanih in razpuščenih. Oblastva so obrazce izpolnjevala po odlokih notranjega ministrstva, ki so bila izdana 17. maja 1899 (št. 2213) oziroma

³¹ V fondu Deželnega predsedstva za Kranjsko (SI AS 16) v Arhivu Republike Slovenije so na podlagi indeksov v konvolutih dostopna poročila okrajnih oblastev med leti 1899 in 1914, nekaj poročil o zborovanjih pa je dostopnih tudi v fondu Cr. K. Ministrstva za notranje zadeve (SI AS 185). V Predsedstvenih spisih II, ki spadajo v fond ministrstva, najdemo posamezna poročila iz let 1913, 1914, 1915 in 1916, v istem fasciklu (15) se nahajajo tudi poročila o zborovanjih iz leta 1913 za druge avstrijske dežele, tu najdemo poročila za Bukovino, Tirolsko in Voralberg ter Šlezijo. V istem fondu, a v Predsedstvenih spisih I (fascikel 4), najdemo poročila o zborovanjih iz let 1896, 1897, 1898 in 1899. Ob pregledu poročil o zborovanjih sem se osredotočila predvsem na poročila med leti 1900–1913, ki so v glavnem v celoti ohranjena, v tem razdobju manjkata le dve, poročilo za prvo trimesečje leta 1913 in zadnje trimesečje leta 1905.

13. marca 1899 (št. 1609) in 31. marca 1899 (št. 2134). Do leta 1896 so namreč oblasti pisale mesečna poročila o shodih, potem pa verjetno tudi zaradi manj subverzivnih političnih gibanj tovrstno poročanje preneha. V tem obdobju se je namreč delavsko gibanje v monarhiji institucionaliziralo, edino sredstvo političnega boja gibanja izven parlamentarnega okvira pa so postale demonstracije in stavke. Od odločbe, izdane 21. oktobra 1896, so se trimesečna poročila oddajala v obrazcih, kjer je oblast zanimalo predvsem statistično gibanje po zakonu o shodih in zakonu o društvih.³² V poročilih, pripravljenih med leti 1896 in 1899, je iz obrazcev razvidno število shodov, ali so bila zborovanja javna ali ne, ali je šlo za sprevide, koliko je bilo oddanih naznanil, koliko shodov je bilo prepovedanih in kakšno je bilo število pravnomočnih razsodb.

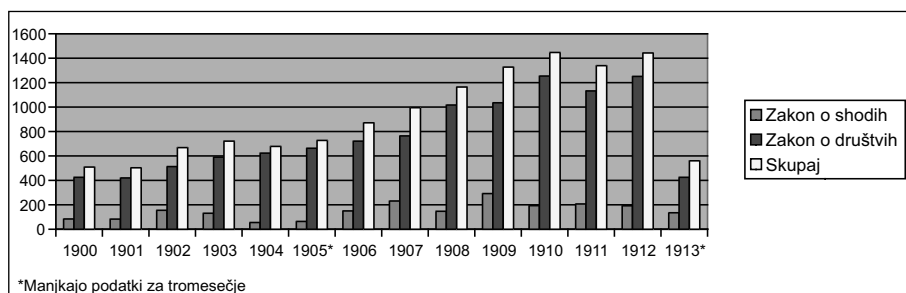
V letu 1899 so se kategorije poročanja o shodih nekoliko spremenile zaradi novo sprejetih odredb, nekatere so bile ukinjene, dodale so se tudi nove rubrike. V tabelah je bilo treba vsako zborovanje umestiti v politično orientacijo in določiti jezik zborovanja (21. 4. 1899 (št. 2619), 8. 7. 1899 (št. 3219)). Med drugim so se zbirali podatki za nemški, češki, hrvaški, slovenski, poljski in italijanski jezik, za politično orientacijo zborovanja pa so priporočali konservativno (klerikalno) kategorijo oziroma ustrezno politično orientacijo, rubrika radikalen je prišla v poštev za tista zborovanja, kjer je bilo politično gibanje nedoločljivo ali neznano.³³ Avstrijsko notranje ministrstvo je po letu 1899 zanimalo enako kot pred tem političnost zborovanj, ki pa se je sedaj merila drugače. Političnost je dobila preobleko političnih strank, ki so sedaj kanalizirale politične interese in strasti. Oblasti ni več zanimal domet zborovanja, torej ali so bili shodi namenjeni širši javnosti ali le članom društva. Vsi so spadali v isto kategorijo. Bolj jih je zanimal nosilec organizacije shodov. Katera politična stranka in katera etnična skupina je bila organizatorka zborovanja in ali so ta spadala v kontekst delovanja društev ali ne. Nedvomno so verjetno tudi na podlagi teh podatkov oblikovali in krojili notranjo politiko v državi.

Razlogi za politično mobilizacijo

V celoti gledano zbrani statistični obrazci pričajo o tem, da je število zborovanj od leta 1900 (prijavljenih, razpuščenih in prepovedanih) po obeh zakonih na Kranjskem naraščalo. Razlika v razmerju med sklicanimi zborovanji po zakonu o društvih in zakonu o shodih je vztrajno naraščala v korist prvim, kar kaže na to, da so se društvene mreže krepile in organizirale zlasti zborovanja, ki so jih oblasti označevale za nepolitična. Po številu zborovanj tako izstopata dve leti, 1910 in 1912, ko je bilo organiziranih nad 1.400 zborovanj. Največ zborovanj po zakonu o shodih je bilo leta 1909 (prevladujejo politična). Največ nepolitičnih in političnih zborovanj po zakonu o društvih pa leta 1910. V nadaljevanju bom predstavila zlasti politična zborovanja in njihova razmerja med posameznimi političnimi opcijami, saj pri nepolitičnih shodih strankarska usmerjenost zborovanja ni zabeležena.

³² *Normalien-Sammlung für*; str. 227.

³³ *Normalien-Sammlung für*; str. 227.

Graf 1: Število političnih in nepolitičnih zborovanj po zakonu o društvih in zakonu o shodih med leti 1900–1913

SLS je tako kot liberalna stranka največ političnih shodov (po zakonu o shodih) organizirala v letu 1909. Odstopajoče visoko število katoliških zborovanj bi se verjetno dalo pripisati aferi »brošura škofa Jegliča«. Drobná rdeča knjižica, v kateri je škof Anton Bonaventura Jeglič podal nasvete ženinom in nevestam med drugim tudi o spolnosti, je dala pobudo za organizacijo kar 58 zborovanj SLS v zadnjih treh mesecih leta 1909.³⁴ Največ političnih zborovanj tako niso povzročile zahteve po demokratičnih reformah ali volitve, pač pa politična afera, ki so jo sprožile škofova navodila o spolnosti in morali, ki je raznela politične razmere.³⁵ Pravkar omenjeni dogodki zgovorno pričajo o vrednotah in razumevanju političnega diskurza na Slovenskem, ob katerem je najbolj prosperirala SLS. Ta je zakoreninjene katoliške vrednote, ki so imele najobširnejši mobilizacijski kapital na Kranjskem, vzela pod svoje okrilje. Shodi v podporo škofu Jegliču so bili po odzivu primerljivi s shodom proti civilni zakonski zvezi v letu 1906, ki ga je sicer le enega organizirala SLS. Tedanja akcija za ohranitev zakramentalne narave zakonske zveze je bila na Kranjskem v primerjavi s preostalo Avstrijo zelo uspešna, saj je bilo tu nabranih kar 5 % vseh podpisov.³⁶ *Slovenec* je obe kampanji primerjal: *Kakor se je takrat šlo za gonjo sovražnikov krščanskih načel, zoper svetost rodbine in rodbinskega življenja, tako se gre tudi danes za enako prikazen v našem življenju: gre se zopet za gonjo zoper čistost, zoper svetost, zoper nedotakljivost rodbinskega življenja.*³⁷ Politično tako ni bilo razumljeno v kontekstu državljskih kreposti poti k reformam, pač pa konservativno in moralno ter pravzaprav zelo osebno. Abstraktnost državljskih pravic in svobode se je tako zdela daleč proč od lokalne skupnosti in življenjskih problemov in konec koncev od takratne lestvice vrednot.

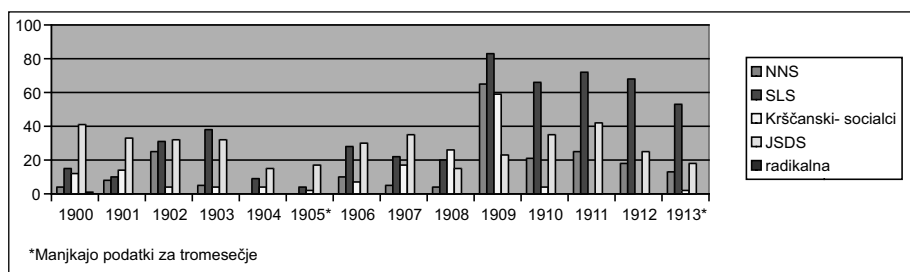
Analiza števila političnih katoliških zborovanj na Kranjskem po posameznih letih nam pokaže, kateri dogodki so delovali kot spodbuda za več aktivnosti katoliškega tabora. Sklepamo lahko, da je organizacija III. katoliškega shoda leta 1906 dala pobudo za naraščanje števila shodov SLS, saj je pred tem veter

³⁴ Gorenjec, 4. 12. 1909, Krinko dol! Proč ž njima!; Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 179, 243, navaja 57 shodov.

³⁵ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 177; Cvirn, *Jegličeva brošura*, str. 100.

³⁶ Cvirn, *Boj za sveti zakon*.

³⁷ *Slovenec*, 22. 11. 1909, Sijajni shod v Ljubljani.

Graf 2: Politična zborovanja po zakonu o shodih

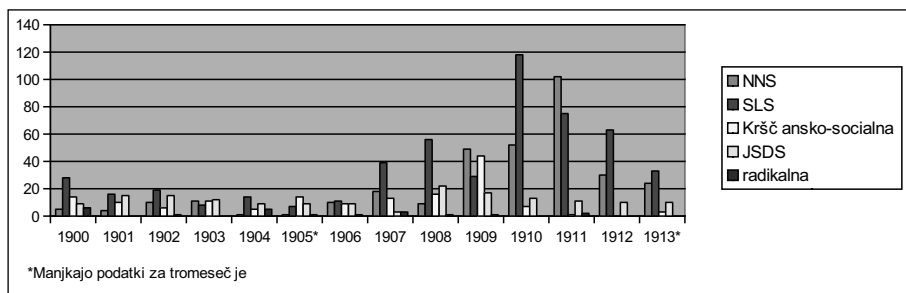
v jadrnih katoliškega gibanja pojema in je število zborovanj začelo celo upadati. Tako po vsej verjetnosti lahko pripišemo tudi visoko število katoliških zborovanj v letu 1900 II. katoliškemu shodu. Vzpon v številu političnih katoliških zborovanj v letih 1902/03 (po zakonu o shodih, pa tudi po zakonu o društvu) bi lahko pripisali prvemu velikemu shodu strankinih zaupnikov, na katerem se je stranka prvič tudi formalno konstituirala in sprejela načrt za svojo politično organizacijo po sodnih okrajih.³⁸ Tudi nenaden dvig političnih shodov društev v letu 1907 gre morda poleg katoliškemu shodu pripisati spremembam v organizaciji stranke. SLS je tedaj začela nadgrajevati svojo stanovsko politično organizacijo, obstoječa katoliška politična društva so se preoblikovala v Kmečke zveze, ki so posegla v prve državno- in deželnozborske volitve za splošno kurijo v letih 1907 in 1908. Vzpon v številu zborovanj SLS v letu 1910 pa je preprosto razložljiv z združitvijo kategoriji katoliška in krščanskosocialna usmeritev shoda v isto rubriko Slovenska ljudska stranka. Tedaj se stranka reorganizira v VLS, krščanskosocialno gibanje, ki je od leta 1906 začelo pridobivati sindikalni oziroma strokovni značaj³⁹ je kot »skrajno levo krilo ljudske stranke« bilo uspešno umeščeno v stranko.⁴⁰ To, da je največ zborovanj po obeh zakonih organizirala katoliška stranka, potrjuje obstoj močne mreže pripadajočih in delujočih društev kot delovanje dobre strankarske organizacije. Medtem socialdemokrati niso imeli na voljo tako dobre mreže društev in so preferirali organizacijo shodov po zborovalnem zakonu.

Tudi maloštevilni liberalci niso v razumevanju političnega prednjačili pred večino katoliških pristašev. Politično delovanje so razumeli zelo instrumentalno in organizirali največje število shodov (po zakonu o shodih) v letu 1909, ko se je stopnjeval razkol med mladimi in starimi v liberalni stranki. Takrat je liberalna stranka poskušala strniti svoje vrste in v vsakem sodnem okraju organizirati svoje

³⁸ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 115. Veliko število političnih društvenih zborovanj katoliškega tabora po zakonu za društva v letu 1902 lahko morda pripišemo tudi navduševanju ljudstva za organizacijo zveze katoliških nepolitičnih društev – Slovenske krščanske socialne zveze, ki je v vsaki župniji krepila ustanavljanje izobraževalnih in prosvetnih društev.

³⁹ Cvirn, *Jugoslovanska strokovna zveza*, str. 99.

⁴⁰ Jugoslovanska strokovna zveza je pod vodstvom Moškerca uspešno nadaljevala organizacijo zborovanj, saj si je namreč za zastavil za cilj zlasti organizacijo rednih shodov. Stiplovšek, *Razmah strokovnega-sindikalnega*, str. 59. Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 154, 240, 312.

Graf 3: Politična zborovanja po zakonu o društvih

odbore. Tudi v tem primeru je decentralizacija stranke in njena organizacija v zaledju glavnega mesta žela uspehe. Na povečano število liberalnih zborovanj v istem letu pa je verjetno vplivala tudi ustanovitev Narodne delavske organizacije. Liberalna stranka je sicer raje organizirala shode po društvenem zakonu in tako ohranjala družbeni elitizem, v tem smislu izstopa po številu zborovanj leto 1911. Najverjetneje je bila njihova gostota v tesni povezavi z občinskimi volitvami za Ljubljano, to je hkrati bilo tudi edino leto, ko je liberalna stranka organizirala po društvenem zakonu več zborovanj kot SLS. Liberalci so največ zborovanj organizirali v prvem in drugem trimesečju leta 1911, ko so lokalnim volitvam v juniju sledile državnozborske volitve. Obrazci sicer niso beležili predvolilnih zborovanj za deželnozborske in državnozborske volitve, saj to po zakonu ni bilo treba. Kljub temu pa se ob pregledu prijav shodov pokaže, da so nekatere politične stranke vseeno prijavljale tudi predvolilne shode za deželnozborske volitve.⁴¹ Visoko število prirejenih vseh političnih zborovanj v letu 1909 (zasluga gre zlasti SLS) sugerira, da volitve niso pretirano vplivale na delovanje političnih strank na Kranjskem, saj celo leto 1911, ko so potekale »vročične« ljubljanske volitve, po številu shodov, ki bi po zakonu morali biti vključeni v poročilo, ni prehitelo leta 1909. Zdi se, da je mobilizacija privrženecv ostajala visoka tudi v ne-volilnem času, napetost med obema taboroma pa se je konstantno ohranjala tudi v času občinskih volitev, saj so se te na Kranjskem odvijale vsako leto. Verjetno bi veljalo predvolilne aktivnosti političnih strank še bolj podrobno raziskati, predvsem pa pridobiti strnjene podatke o nihanju števila predvolilnih shodov, ki v statistiko niso vključeni. Na podlagi pridobljenih podatkov pa se zdi, da so bili shodi razumljeni kot sestavni del običajnega delovanja stranke, ki so postali še posebej množični, če so se le nakazale primerne mobilizacijske teme.

Presenetljivo je, da je katoliški stranki (519) po številu dovoljenih zborovanj po Zakonu o shodnem pravu sledila JSDS (393) in ne liberalna stranka (203), ki očitno ni imela namena mobilizirati množice. Socialdemokrati so največ shodov organizirali v letu 1911, ko so potekale občinske volitve za Ljubljano in volitve v

⁴¹ SIAS 16, Konvoluti za leto 1911 (policija), št. 2260, 3409. Izvršni odbor Narodne napredne stranke je priredil shoda z eno samo točko – predstavitev kandidata za deželnozborske volitve Adolfa Ribnikarja. (Glej še št. 3548).

državni zbor. JSDS se je zgledovala po avstrijski socialdemokratski stranki,⁴² ta pa po nemški, obe sta bili po svojem delovanju zelo moderni stranki. Prvi sta na primer zahtevali strankarsko disciplino in uvedli množično članstvo s centralnim vodstvom. Socialdemokrati so bili prvi, ki so začeli pobirati članarino na Slovenskem, in sicer vse od leta 1893, najprej za avstrijsko in nato jugoslovansko socialdemokratsko stranko.⁴³ JSDS je bila že od samih začetkov organizirana po krajevnih, okrajnih in deželnih organizacijah, ki so jim načelovali ustrezni politični odbori.⁴⁴ SLS je šele 1902 ustanovila svoj ljudski sklad, s katerim je zbiral prispevke za stranko, vendar je pozivala, da vsak plača po svojih sposobnostih.⁴⁵ Vendar pa se JSDS sodobnih principov delovanja političnih strank v praksi v celoti ni uspelo držati, predvsem zaradi skromnih pogojev delovanja na Kranjskem. Moderna načela in vedno bolj trdna izhodišča organizacije⁴⁶ JSDS niso vplivala na večjo intenziteto zborovanj po shodih, čeprav naj bi članstvo v stranki naraščalo. Bolj kot zborovanja je k relativni uspešnosti stranke, če uspešnost merimo v volilnih rezultatih, pripomogla organizacija novih društev, kar je bila med drugim tudi prednost SLS. Delovanje NNS in JSDS so, bolj kot bi to veljalo za SLS, krojile volitve in pri tem so bili za razliko od SLS manj proaktivni. Odzivali sta se na volilne okoliščine, sami pa nista ponujali tem, ki bi prebivalce in prebivalke Kranjske uspešno privabile in navdušile za shode.

Iz grafov se da razbrati tudi presenetljivo nizko število shodov JSDS v letu 1905, kljub temu da manjkajo podatki za zadnje četrletje. Tedaj so socialdemokrati povsod po monarhiji organizirali shode za splošno in enako volilno pravico, tudi za ženske.⁴⁷ Shodom so se na Kranjskem 1905 pridružili tudi krščanski socialci, ki so sami organizirali vsaj 16 shodov v zadnjem trimesečju leta.⁴⁸ Po vsej verjetnosti pa je bila številka še vsaj nekoliko večja, saj je samo na eno oktobrsko nedeljo bilo skupaj organiziranih 12 zborovanj.⁴⁹ Nedvomno je tudi ta odločitev za skupen nastop obeh delavskih gibanj pripomogla k manjšemu številu socialdemokratskih zborovanj na Kranjskem. Vsekakor pa se je spremenila percepcija zahteve po splošni in enaki volilni pravici. Še 12. oktobra 1902 je zborovanje za splošno in enako volilno pravico po mnenju oblasti predstavljalo grožnjo javnemu redu in miru. Tedaj je SLS najavila ljudski tabor v Ljubljani; katoličani naj bi množično zborovali za splošno in enako volilno pravico, toda organizacijo shoda je oblast prepovedala iz strahu pred nemiri in preburnimi odzivi ljubljanskega prebivalstva.⁵⁰ 29. novembra 1905

⁴² Henrik Tuma govori o JSDS kot »privesku« avstrijske socialdemokracije. Tuma, *Iz mojega življenja*, str. 310.

⁴³ Prijatelj, *Slovenska kulturno politična*, str. 447.

⁴⁴ Vidic (ur.), *Ilustrirana zgodovina Slovencev*, str. 270.

⁴⁵ *Slovenec*, 31. 10. 1902, Somišljeniki.

⁴⁶ Leta 1905 je ustanovljeno socialdemokratsko strokovno sindikalno tajništvo s sedežem v Trstu. Leta 1908 je začelo delovati socialdemokratsko strokovno sindikalno tajništvo v Ljubljani.

⁴⁷ Gestrin in Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 297; Glej še SI AS 185, Predsedstveni spisi II, fasc. 34.

⁴⁸ SI AS 185, Predsedstveni spisi II fasc. 34; Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 120.

⁴⁹ Jeglič, *Dnevnik*, 1905, str. 82 (493).

⁵⁰ *Slovenec*, 20. 9. 1902, Shod prepovedan; *Slovenec*, 19. 8. 1902, Ljudski tabor.

pa je množica ljudi z rdečimi zastavami na čelu s socialdemokratskimi voditelji odločno zahtevala splošno in enako volilno pravico, toda poulične demonstracije niso bile prepovedane ali razpuščene.⁵¹ Demokratizacijo je vse bolj podpirala tudi regionalna oblast, prepoved shodov pa je, kot bomo videli, vse bolj pridobivala instrumentalni značaj strankarskih interesov.

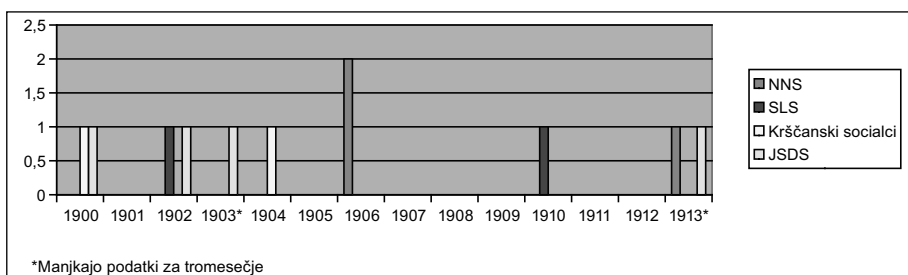
Spopad v imenu političnih idej in prepovedi zborovanj

Po zakonu o shodih je bilo največ dovoljenih zborovanj, ki so bila »in media res« razpuščena, ker je bil bodisi ogrožen javni mir in red bodisi ker so degenerirale v protizakonito stanje v letu 1900 in 1906. »Razbitje shodov« s strani konkurenčne politične opcije nasprotnikov in onemogočenjem njegove izvedbe je poskrbelo za dokončno »ponižanje« tekmecev in spektakel lastne zmagovitosti. Toda ko je bila po letu 1907 sprejeta nova zakonodaja, ki je zaostila kaznovanje »razbitja shodov«, so bila razpuščena le še tri zborovanja. Največ razpuščenih zborovanj je bilo socialdemokratskih (4), po dve je oblast naknadno onemogočila krščanskosocialnemu gibanju, liberalni stranki in katoliški stranki. V letu 1906 je bil tako razpuščen shod liberalne stranke v Mestnem domu, ko je na shod NNS prišlo tudi veliko pripadnikov obeh nasprotnih političnih strank, ki so ugovarjali govornem z medklici, motili shod in poskušali podati nezaupnico sklicateljem zborovanja, nato pa se je shod končal z vsesplošnim pretepom.⁵² Pretepi kot povod za zaključek shoda niso bili redki, pa vendar vsi niso bili povod za razpustitev shoda, tako se recimo zaradi pravega spopada ni zaključil shod socialdemokratov v prvi polovici leta 1904. Zelo nazoren opis pravi: *»Sodrug Vičič je priletel s stolom nad nje in za njim drugi soc. demokratje. Hoteli so s surovo silo vsako opozicijo izsiliti iz dvorane. Delavke pa so krepko zapele cesarsko pesem, da bi napravile mir, a soc. demokratje so še bolj pihali. Razvil se je pravcati boj. Četa kršč. socialcev je branila delavke. Soc. demokratje so s pripravljenimi kavelji trgali obleke. Linhart je delavke suval! Tako se je menda dogovoril v soboto s soc. dem., katere je hujskal do opolnoči. Sodrug Lavtar je upil na reditelje, naj zastavijo vrata in naj ne puščajo v dvorano ljudi. Tako umevajo soc. dem. »Ljudski shod«! Nad eno uro je trajal boj. Končno so morali soc. dem. otvoriti shod ...«*⁵³ Razpravljanje s političnimi nasprotniki s pomočjo »stolov in polen« je bilo del vsakdanjega političnega življenja in očitno v nekaterih primerih celo dopustno, ko pa je bila politika razumljena zelo, zelo osebno, odnos do nasilja pa bolj toleranten. Razbitje nasprotnikovih shodov za promocijo lastne politične opcije je bilo pravzaprav nekaj običajnega. Sopotnik socialdemokratskega kandidata Antona Dermote, Albin Prepeluh, se je spominjal: *»Obhodila sva skoraj vse važne kraje in jezilo naju je prav za prav le to, ker ni bilo*

⁵¹ Jeglič, *Dnevnik*, 1905, str. 93 (504).

⁵² *Slovenec*, 14. 7. 1906, Tedenski pregled; *Slovenski narod*, 13. 7. 1906, Shod v Mestnem domu.

⁵³ *Slovenec*, 11. 1. 1904, Shod social. Demokratov v senci policijskih mesecev.

Graf 4: Razpuščena politična zborovanja

na shodu nobenega nasprotnika, ki bi resno ugovarjal. Poslej sva sama poiskala nasprotno shodo in enega – v Mojstrani- celo okupirala zase ...»⁵⁴

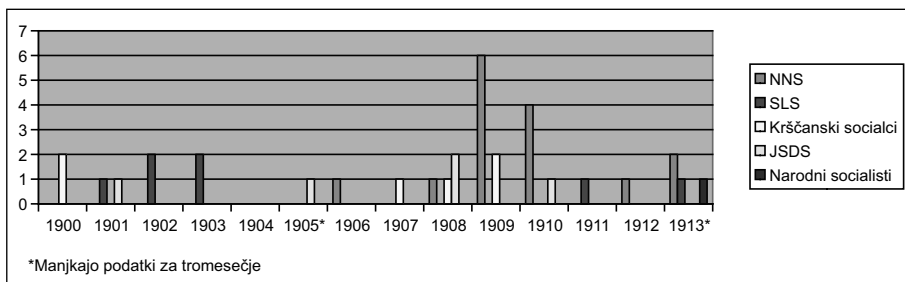
Pomembnejši regulator za omejitev nasilja je bolj kot razpustitev shoda na licu mesta bila možnost prepovedi shoda. Največ zborovanj je bilo prepovedanih na podlagi naznanil, ki so jih prijavitelji oddali pred shodom, in v tem pogledu še enkrat izstopa leto 1909, ko je bilo onemogočenih osem shodov. Število prepovedi je najverjetneje povezano z nasploh visokim številom organiziranih zborovanj v tem letu. Več kot tri zborovanja so bila prepovedana še v letih 1908, 1910 in 1913. Vendar pa korelacije med velikim številom organiziranih in prepovedanih zborovanj ne moremo v celoti potrditi. Saj vsaj dve leti (1908 in 1913) ne izstopata po številu organiziranih zborovanj, gre pa za leti, v katerih se zaostrijo notranjepolitične razmere. V letu 1908 so se tako zgodile protinemške demonstracije, ki so se končale z dvema smrtnima žrtvama. V letu 1913 pa so se bile balkanske vojne, oba dogodka sta stopnjevala nacionalna čustva. Toda še bolj podroben pogled na svetovnonazorsko usmeritev zborovanj nam razkrije še druge zanimive dimenzije instrumenta prepovedi. Največ zborovanj, ki so bila prepovedana na podlagi namena shoda, zapisanega v naznanilu, je po zakonu o shodih organizirala liberalna stranka, skupaj 14 zborovanj, nato je sledila najpomembnejša politična stranka v deželi, katoliška stranka s 7 zborovanji, krščanskosocialnemu gibanju in socialnim demokratom so prepovedali vsakemu po pet zborovanj. Po društvenem zakonu so bila prepovedana tri politična zborovanja, dva so organizirali krščanski socialci in enega liberalna stranka. Nekatere razloge, zakaj so bila posamezna politična zborovanja prepovedana, lahko najdemo v ohranjenem spisu o zborovanju krščanskosocialnega društva Ljubljana.⁵⁵ Društvo Ljubljana je pravzaprav bilo pevsko društvo, 24. marca 1907 se je namenilo organizirati shod za povabljenca po drugem členu društvenega zakona,⁵⁶ z eno samo točko – Narodni dom (društvu so bili odpovedani prostori v njem). Organizatorji shoda so načrtovali, da bo shod društva prerasel v sprevod po ulicah Ljubljane. Oblast je dogodek prepovedala in v obrazložitvi zapisala, da bi po vsej verjetnosti prišlo do izgrediv, saj bi se sprevoda udeležili tudi tisti, ki bodo prisostvovali katoliškemu zborovanju v Unionu, ta naj bi bil kljub napovedi kot

⁵⁴ Prepeluh, *Anton Dermota*, str. 189.

⁵⁵ SI AS 16, Konvoluti 1907, št. 1211.

⁵⁶ *Slovenec*, 21. 3. 1907, Uprava »Narodnega doma« in »Ljubljana.

shod za povabljenje pravzaprav ljudski shod. Na njem naj bi se strasti ljubljanskih katoličanov že dodobra razgrele, saj naj bi se govorilo »o gonji proti katoličanom v Franciji«. ⁵⁷ Obe prireditvi naj bi bili tesno povezani, kar je oblast sklepala na podlagi govoric v mestu in krščanskosocialnih glasil. Udeleženci shoda iz Uniona naj bi se pridružili povorki pevskega društva. Liberalno usmerjeni Ljubljančani pa naj bi shod želeli preprečiti, saj bi spreved razumeli kot provokacijo v ljubljanski liberalni trdnjavi, posledično bi lahko prišlo do nemirov in bi bila motena red in mir. Vendar pa je treba dodati še nekaj, večina katoliških shodov je bilo prepovedanih do leta 1908, večina liberalnih shodov pa po letu 1909, ko je liberalno večino v deželni zboru zamenjala katoliška. V letu 1909, v maju, je bil tako prepovedan shod liberalne stranke v Mestnem domu ob osmih zvečer, ker naj bi potekal prepozno in naj bi tako obstajala nevarnost izgredev. ⁵⁸ Pri tem velja dodati, da so politični shodi zlasti ob nedeljah res vršili v opoldanskih urah, medtem ko so politični sestanki med tednom praviloma potekali v večernih urah. Iz vrste indicev sklepamo, da je na odločitev deželnega predsedstva o prepovedi shodov vplivala tudi politična orientacija deželnega predsednika in oblasti v deželni zboru. Zagotovo pa so največja trenja vsaj med liberalno in katoliško stranko, če sodimo po organizaciji zborovanj, bila med leti 1908–1911, v času uveljavitve volilne reforme za Kranjski deželni zbor in za mesto Ljubljana. Avstrijska državna uprava tako še zdaleč ni bila avtonomna, pritrditi moramo zaključkom W. Heindl, da je uradništvo tudi na Kranjskem delovalo v okviru pokroviteljskih mrež političnih strank. ⁵⁹ V času, ko je bil deželni predsednik Viktor baron Hein, je bila vlada naklonjena liberalno-nemški koaliciji v deželni zboru in odboru ter sovražno nastrojena do vzpenjajoče se katoliške stranke, še zlasti do vloge škofa Jegliča. Hein je, čeprav načelnik državne uprave na Kranjskem, v času Körberjeve vlade na Dunaju poročal o fanatični kranjski duhovščini in njihovem brezobzirnem boju za oblast. ⁶⁰ Zamenjava Heina z bolj prokatoliško usmerjenim Schwarzom pa bi lahko imela za posledico tudi prva dve prepovedani liberalni zborovanji v letu 1906.

Graf 5: Prepovedana politična zborovanja

⁵⁷ *Slovenec*, 26. 3. 1907, Sijajna manifestacija ljubljanskih katoličanov.

⁵⁸ *Slovenski narod*, 4. 5. 1909, Prepovedan shod.

⁵⁹ Heindl, *Bureaucracy, Officials*, str. 35–57.

⁶⁰ Jeglič, *Dnevnik*, 1902, str. 2 (194).

Zgornji podatki o številu prepovedanih shodov pa govorijo tudi o tem, da je v pričujočem desetletju popustil pritisk politične cenzure. Pojenjala je subverzivnost delavskega gibanja, ki se je prilagodilo okvirom zakona in postalo zmernejše. Razloge, da v številnih spominih socialdemokratskih aktivistov najdemo omembe nasprotnega, moramo verjetno bolj pripisati pretiravanju o lastni zaslužnosti in izpričevanju prave politične usmerjenosti (radikalnosti) v socialistični Jugoslaviji.⁶¹ Pojemanje cenzure in pritiska oblasti dokazuje tudi objavljeni zapis govora ministrskega predsednika Körberja, ki je leta 1902 poročal, da si nadvse prizadeva za poenotenje delovanja državne uprave, da je večkrat zaukazal dodaten pregled in nadzor okrajnih glavarstev, vse z razlogom, da se poenoti tolmačenje zakonov. Zlasti veliko napak naj bi namreč nastalo pri razlagi društvenega in zborovalnega zakona. Premier je nato s podatki za leto 1901 dokazoval, da je bilo skupaj prijavljenih kar 82.248 shodov po vsej Cislajtaciji in samo 341 prepovedanih ter razpuščenih 98. Po njegovem je vse to pričalo tudi o modernejši državni upravi.⁶²

Politični zemljevid dežele Kranjske

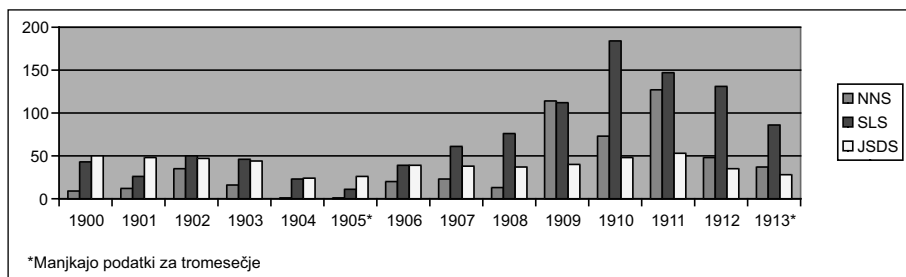
Pregled gibanja števila zborovanj po posameznem političnem taboru presenetljivo kaže, da liberalci vsaj glede organizacije zborovanj niso bili v dialektičnem odnosu s katoliško stranko in da večje število katoliških zborovanj še ni pomenilo tudi več liberalnih zborovanj. Razloge moramo verjetno iskati v drugačni in manjši članski sestavi stranke. Kot piše Jurij Perovšek, se je stranka opirala predvsem na posvetno inteligenco, mestne bogataše, drobno buržoazijo, učiteljstvo, stranka nikoli ni računala na širše ljudske množice.⁶³ Razmerje med številom zborovanj ene in druge stranke tako vztrajno niha, do razmerja 1 : 23 v letu 1904, do leta 1909, ko je liberalna stranka v organizaciji političnih zborovanj po obeh zakonih (zlasti po društvenem) celo prekosila SLS. Zdi se, da sta obe politični stranki delovali po povsem drugačnih principih. Če na politični zemljevid Kranjske umestimo še tretjo politično silo JSDS, vidimo, da je ta vsaj na prelomu stoletja lahko zelo uspešno konkurirala SLS, v letih 1900, 1901, 1904 in 1905 je organizirala celo več zborovanj kot SLS (ni upoštevano število krščanskosocialnih zborovanj), vendar pa ta niso pripomogla k njeni uspešnosti. V letih 1908 in 1909 je število zborovanj krščanskih socialcev že preseglo število zborovanj socialdemokratov, ki so začeli potem pospešeno vzpostavljati društveno mrežo. Vse to kaže, da zborovanja kljub izredni pomembni vlogi, ki jim je bila pripisana v razumevanju sodobnikov, niso bila odločilna za mobilizacijo volivcev.

Posebno zanimivo kategorijo v obrazcih predstavljajo radikalno usmerjena zborovanja. Radikalna usmeritev naj bi sprva pravzaprav bila kategorija za neumeščena zborovanja, toda na Kranjskem so podobno kot drugje zato oblikovali

⁶¹ Regent, *Spomini*, str. 63; Cugvich, *O početkih delavskega*, str. 175; Kermavner, *Začetki slovenske socialne*, str. 31, 357–360.

⁶² *Slovenec*, 6. 3. 1902, Državni zbor.

⁶³ Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 53.

Graf 6: Razmerje med liberalnimi, socialdemokratskimi in katoliškimi zborovanji

posebno kategorijo in ohranili radikalno usmeritev. Radikalna zborovanja se v tabeli zborovanja po zakonu o shodih pojavijo samo enkrat, v letu 1900. Po zakonu o društvih pa se kot posebna kategorija pojavijo bolj pogosto, kar 21-krat. Največkrat v letu 1900 (šestkrat) in v letu 1904, ko se pojavijo petkrat. K zborovanjem radikalne vrste lahko prištevamo zborovanja narodno radikalnih študentov oziroma dijakov, katerih radikalnost je na Slovenskem, ne glede na oznako masarikovci, odmevala bolj v narodnostnih vsebinah kot pa v socialnih.⁶⁴ Narodno radikalni dijaki in študenti so se v glavnem zbirali okrog svojih glasil, pa vendar jim vseh šest radikalnih zborovanj, ki so se zvrstila v letu 1900, ne moremo pripisati, saj je znano le eno. Obstaja tudi možnost, da je deželna uprava kot radikalna označila zborovanja krščanskih socialcev, ki so se aktivno vključili v priprave na drugi katoliški shod. Zborovanja iz leta 1904 lahko v celoti pripišemo društvu Akademija, ki je bilo tedaj ustanovljeno.⁶⁵ Vladimir Ravnihar se spominja, da je bilo delovanje »mladih radikalnežev« okrog Akademije neutemeljeno označeno za »novo stranko«. Eden od ključnih ciljev društva so tako bila »predavanja po deželi«, katerih naj bi že kmalu organizirali 18 s 1.180 udeleženci.⁶⁶

Politična zborovanja nedoločene smeri so se umeščala v posebno kategorijo, vendar pa so uradniki občasno kakšno zborovanje, ki sicer ni spadalo v pet prevladujočih kategorij in bi moralo biti umeščeno v kategorijo »nedoločeno«, posebej dopisali in mu tako določili politično usmeritev. Vsa zborovanja nedoločene smeri so bila do leta 1907 umeščena v kategorijo neznan, po tem letu pa so uradniki zraven petih kategorij političnih usmeritev dodali nove. Dodali so kategorijo liberalna kmečka stranka in tako zabeležili ustanovitev nove politične stranke na slovenskem političnem zemljevidu, Kmečke stranke za Notranjsko. Ta je tudi kandidirala na državnoborskih volitvah 1907 in za deželnozborske volitve 1908.⁶⁷ Kljub temu pa je zanimivo, da je v letu 1907 delovala tudi Slovenska gospodarska stranka, ki je zabeležena le v zadnjem četrtletju leta 1907, po vsej verjetnosti kot Slovenska gospodarska zveza. Stranko so ustanovili mladi liberalci, razlog, da stranka ni omenjena že prej, je morda tudi, da stranka tistega leta ni kandidirala za državni

⁶⁴ Pleterski, *Nekaj vprašanj slovenske*, str. 91.

⁶⁵ Cvirn, *Masarykovci*, str. 23.

⁶⁶ Cvirn, Melik, in Nečak, *Mojega življenja pot*, str. 52.

⁶⁷ Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 111. V letu 1907 je ustanovljena tudi Slovenska kmečka stranka, ki jo je ustanovil Alojz Frank.

zbor.⁶⁸ Mogoče je tudi, da so zborovanja Slovenske gospodarske stranke spadala v kategorijo neznano, saj je zapisano za II. trimesečje leta 1907 kar 19 zborovanj v kategoriji neuvrščeno. V naslednjih letih obe politični stranki izgineta iz obrazcev, zadnja je v letu 1908 omenjena kategorija »agrarisch«, s čimer je verjetno mišljena Kmečka stranka. Statistični obrazci vseh političnih gibanj niso zabeležili, saj se kot posebna kategorija nikjer ne pojavi Narodna delavska organizacija, ki je bila, denimo, ustanovljena leta 1909 na Kranjskem. Po drugi strani pa nekateri primeri kažejo, da v obrazcih ni podatkov niti o vseh dovoljenih oziroma prepovedanih zborovanjih. V tabelah za leto 1901 ni nikjer označeno prepovedano predavanje Ivana Tavčarja o Ženi in politiki, ki naj bi ga imel v Splošnem ženskem društvu 22. decembra.⁶⁹ Zbrani statistični podatki niso povsem zanesljivi in podajajo le približno sliko političnega gibanja v deželi Kranjski.

Rast »političnosti«

Ob pregledu tabel o zborovanjih opazimo predvsem ostro ločnico, ki je delila politična in nepolitična zborovanja, kar je verjetno bila tudi posledica zakonske opredelitve, čeprav so bile zakonsko zelo natančno opredeljene tudi oblike shoda (članski, javni, na javnem prostoru), za katere obrazci ne vključujejo podatkov. Vsekakor se pri ločnici na politična in nepolitična zborovanja zastavlja vprašanje, kje je ta meja potekala, in tudi, kako hitro se je spreminjala. Če je bilo tako v decembru leta 1901 predavanje Ivana Tavčarja o Ženi in politiki v Splošnem slovenskem ženskem društvu prepovedano (SSŽD), je bilo leta 1911 zborovanje socialdemokratov in socialdemokratk, ki je potekalo pod naslovom Žena in politične pravice, dovoljeno.⁷⁰ Ivan Tavčar je leta 1902 ugotavljal, da je bilo njegovo predavanje pod naslovom *Žena in politika* prepovedano, ker SSŽD ni politično društvo in se zato ne sme »pečati s politiko«. Toda regionalna oblast za zborovanje Mednarodnega dneva žena iz leta 1911, pa tudi za zborovanje 1913, ko je Alojzija Štebi oziroma najverjetneje Vzajemnost (oziroma ženska podružnica) sklicala shod pod naslovom Žena in politične pravice, kjer je predvsem zahtevala volilno pravico žensk, ni imela zadržkov.⁷¹ Kot smo videli, pa je leta 1907 tudi pevsko društvo Ljubljana organiziralo politični shod, ki bi bil dovoljen, če le ne bi bili na isti dan organizirani dve katoliški zborovanji in ne bi bile politične strasti v ljubljanski liberalni trdnjavi preveč razvnete. Meja med političnimi in nepolitičnimi zborovanji se je ne le stalno spreminjala, bila je tudi izmuzljiva tudi zato, ker se je pojem političnega v prvem desetletju 20. stoletja začel širiti.

S širitvijo politične sfere se je povečevalo število vseh – političnih in nepolitičnih zborovanj. Če je sprva bila udeležba v politiki zelo omejena in so bila zborovanja dostopna le volivcem, premožnim moškim, so kasneje ta postala dosegljiva vsem

⁶⁸ Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 144.

⁶⁹ ZAL, LJU 285, škatla 4, Letno poročilo 1901, str. 2.

⁷⁰ SI AS 16, Konvoluti 1911 (policija), št. 908.

⁷¹ SI AS 16, Konvoluti 1913 (policija), št. 617.

moškim, ne glede na socialni status. Politika se je odvijala v prostorih moškosti (v glavnem v gostilnah, klubih), utrjevalo jo je moško druženje in obredje (pogostitve volivcev, pijančevanje).⁷² Ker je ženskam bilo članstvo v političnih društvih prepovedano in ker v veliki večini niso imele volilne pravice, se je politika oblikovala na konceptih moškosti. Že v drugem delu prvega desetletja novega stoletja pa so v politično sfero začele vstopati ženske. Šlo je za posledice demokratizacije političnega življenja in nastanka množičnih strank.⁷³ Pragmatična SLS je tako izpopolnjevala svoj marketinški pristop in razvijala nove tehnike mobilizacije ob volitvah. Tako je, recimo, za vsako ulico v Ljubljani predvidevala svojega strankarskega zaupnika, ki je imel predvsem agitacijsko nalogo. Že leta 1906 je bila naloga številnih žensk poizvedovati, kdo stanuje v določeni ulici, kdo je zanesljiv, kdo nasproten.⁷⁴ Svojo nalogo naj bi tako uspešno opravile, da so bila naslednje leto na shodu zaupnikov sprejeta posebna navodila, ki so odborom SLS naročila, naj poleg moških poiščejo tudi ženske agitatorke.⁷⁵

Posamezni politični tabori na Slovenskem so zelo uspešno začeli opravljati tudi funkcijo družbene integracije, kar je pomenilo, da politična stranka ni skrbela le za politično predstavništvo prebivalstva ali za ekonomsko podporo, pač pa je poskrbela celo za družabnost, socialne mreže in osmišljanje sveta. Politične stranke so s svojim delovanjem prodrle v vsakdanje življenje. Tako so tudi osebne in intimne zadeve postale politične. Alojzija Štebi, ki je v tistem času kot učiteljica službovala v oddaljenih krajih Kranjske, je v svojih pisemih nenehno spraševala svoje dopisnike, kdaj se bodo ali se udeležijo kakšnega shoda.⁷⁶ Ločevanje na politično in nepolitično je postalo čedalje bolj ohlapno in postavljeno pod vprašaj.

Poročila o zborovanjih nakazujejo veliko zaključkov. Lastno zgodbo o zborovanjih in vzponu ter razvoju in značilnostih političnih strank ter njihovih mobilizacijskih temah pripovedujejo številke, ki naj bi s svojo objektivnostjo dale ugotovitvam še posebno težo. Z umestitvijo v širši kontekst razvoja politične oblasti sugerirajo, da je tovrstna potreba po zbiranju podatkov pomenila tudi

⁷² Drofenik, *Žena in politika*, str. 68, »Žena se ne more ogrevati za politične nazore svojega moža, ker so ji največkrat popolnoma tuji. Tega so večinoma krivi moški sami. Ako žena povpraša moža o tem ali onem, dobi navadno v odgovor: »Ti tega ne umeješ!« To poniževanje rodi mnogo preprirov v obitelji. Žena meni, da ji politika moža odtuja, ker namesto da bi zvečer ostal doma, hodi na shode, k sejam, v klub itd.«

⁷³ Selišnik, *Prihod žensk*, str. 48.

⁷⁴ Jeglič, *Dnevnik*, 1906, str. 13, 39 (523, 549).

⁷⁵ *Slovenski narod*, 6. 2. 1907, Brezsramnost štajerskih klerikalcev in prvakov.

⁷⁶ NUK, Ms 819, Pismo, datirano iz 7. 5. 1907, Radovljica »... pa v četrtek moraš skoraj gotovo na shod, ker je praznik. Kaj ko bi prišel v petek popoldne?« Pismo datirano iz 25. 6. 1907, »Domotožje se včasih oglasi – manjka mi občevanja s kakim poštenim človekom. Tukaj so vsi strašni filistri, katerim je »Narod« vir vse modrosti. Ali kaj prirejate shode? Kakor sem slišala ima Dermota v nedeljo shod v Begunjah pri Radovljici. Skoraj gotovo pojdem tja, da vsaj spet enkrat slišim pametnega človeka.« Pismo Antona Dermota Albinu Prepeluhu iz 6. 11. 1908. Rozman, *Korespondenca Albina Prepeluha*, str. 20: »V Mirnem sem imel eno kratko predavanje. Sedaj pojdem v Sovodnje. Prihodnji teden grem v Trst v Ljudski oder. Nato imam v Gorici v Narodni prosveti predavanje. Morebiti pridem po zimi enkrat v Ljubljano – če bom tam tudi predaval, ne vem. Najbrž pridem takrat, ko bo imel dr. Ferfolja predavanje tam, da se morda sestanemo in pogovorimo.«

spremembo v percepciji oblasti, ki je vse bolj od očetov države (cesarja, papeža) uhajala k ljudstvu, iz katerega je zdaj izvirala legitimnost oblasti in je tako znamenje oblikovanja moderne/konsolidirane države. Branje tega numeričnega vira v kontekstu slovenske politične zgodovine kaže principe organiziranja strank, politične vrednote, pa tudi nesrečno spajanje kategorij in njihove preostale pomanjkljivosti. Slabosti statističnega zbiranja tovrstnih podatkov zlasti razkriva kritična analiza komplementarnih virov, ki pritrjuje, da je za pretres tovrstnih podatkov potreben tudi drug dopolnilen pogled. Ta pripoveduje tudi o političnosti avstrijske upravne organizacije in njenih uradnikov ter o rigidnosti delovanja avstrijske upravne oblasti, ki je, recimo, ohranjala problematično delitev na politično in nepolitično. Vsi ti zaključki pa dodatno osvetljujejo košček politične zgodovine in življenja na prelomu stoletja.

Viri in literatura

Arhivski viri

Rokopisni oddelek NUK, Ms 819, Ivan Cankar.

SI AS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko, Konvoluti.

SI AS 185, C. kr. ministrstvo za notranje zadeve, Predsedstveni spisi I, fasc. 4.

SI AS 185, Cr.K.Ministrstva za notranje zadeve, Predsedstveni spisi II, fasc. 15.

ZAL, LJU 285, Fond Splošno žensko društvo, letno poročilo 1901, škatla 4.

Objavljeni viri

Ambrožič, Matjaž, *Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta (1898–1917)*. Viri. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2007, št. 26.

Cugvich, Anton, O početkih delavskega gibanja na Jesenicah. *Pod lipo*, št. 11, str. 189–191.
Cvirn, Janez, Melik, Vasilij in Nečak, Dušan (ur.), *Mojega življenja pot. Spomini dr. Vladimira Ravniharja*. Ljubljana, Historia 2. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 1997.

Jeglič, Anton, *Dnevnik*.

Normalien-Sammlung für den politischen Verwaltungsdienst : mit Benützung amtlicher Materialien zusammengestellt, Wien : Manz'sche k. u. k. Hof-Verlags- und universitäts-Buchhandlung, 1903 (Tretji zvezek).

Regent, Ivan, *Spomini*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1967.

Rozman, Franc, *Korespondenca Albina Prepeluha – Abditusa*. Viri. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1991, št. 4.

Schweitzer, Viljem, *Naš društveni in shodni zakon*. Ljubljana: Slovenska krščanska zveza, 1902.

Tuma, Henrik, *Iz mojega življenja*. Ljubljana: Založba Tuma, 1997.

Zakon z dne 26. prosinca 1907 državnega zakonika št. 18 v varstvo volilne in zborovalne svobode. Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1913.

Ziller, Franc, Moji spomini na prva leta krščanskega socializma. *Socialna misel* 2, 1924, št. 5, str. 111–115.

Časopisni viri

Gorenjec

Slovenec

Slovenski gospodar

Slovenski narod

Drofenik, Rok. Žena in politika. *Slovenka* 5, 1901, str. 67–69.

Literatura

Bergant, Zvonko, *Slovenski klasični liberalizem*. Ljubljana: Nova revija, 2000.

Bösch, Franz in Domeier, Norman, Introduction. Cultural history of politics: concepts and debates. *European Review of History* 15, št. 6, 2008, str. 577–586.

Boyer, John W: Catholics, Christians and the Challenges of Democracy: The Heritage of the Nineteenth Century (ur. Kaiser, Wolfram in Wahnout, Helmut), *Political Catholicism in Europe 1918–45* London in New York: Alibris, 2004, str. 7–45.

Cvirn, Janez, *Boj za sveti zakon*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 2005.

Cvirn, Janez: Jugoslovanska strokovna zveza. *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*. Ljubljana, 2005, str. 99.

Cvirn, Janez, Nemški tabori na Slovenskem. *Zgodovinski časopis* 46, 1992, str. 175–196.

Cvirn, Janez: Jegličeva brošura. *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*, Ljubljana, 2005, str. 100.

Cvirn, Janez: Masarykovci. *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*, Ljubljana, 2005, str. 23.

Cvirn, Janez: Razvoj društev na Štajerskem (1815–1880) (ur. Oto Luthar in Jurij Perovšek), *Zbornik Janka Pleterškega*. Ljubljana, 2003, str. 143–154.

Erjavec, Fran *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928.

Gestrin, Ferdo in Melik, Vasilij, *Slovenska zgodovina 1792–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1966.

Gorše, Miroslav, *Doktor Valentin Zarnik*. Ljubljana: Slovenska matica, 1940.

Grdina, Igor: Od petstotih farovžev do osemindemdesetih odstotkov. *Historični seminar 4: zbornik predavanj 2001–2003*, Ljubljana, 2003, str. 223–234.

Grdina, Igor, *Slovinci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860–1918*. Ljubljana: Študentska založba Claritas, 2003.

Heindl, Waltraud, Bureaucracy, Officials, and the State in the Austrian Monarchy. *Austrian History Yearbook* 37, 2006, str. 35–57.

Kermavner, Dušan, *Začetki slovenske socialne demokracije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1963.

Matić, Dragan, *Nemci v Ljubljani 1861–1918*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 2002.

Melik, Vasilij, Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, 1982, str. 19–24.

Melik, Vasilij, Slovensko narodno gibanje za časa taborov. *Zgodovinski časopis* 23, 1969, str. 75–88.

Melik, Vasilij, *Volitve na Slovenskem, 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.

Perovšek, Jurij, *Na poti v moderno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

Pleterski, Janko, *Dr. Ivan Šuštaršič 1863–1925*. Ljubljana: Založba ZRC, 1998.

Pleterski, Janko, Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894–1904. *Zgodovinski časopis* 31, 1977, str. 7–22.

- Pleterski, Janko: Katoliška ali socialna, narodna ali ljudska stranka? (Konceptije katoliške ljudske demokracije 1890–1918). *Cerkev, kultura in politika 1890-1914*. Ljubljana, 1993, str. 21–33.
- Prepeluh, Albin (Abditus), Anton Dermota – človek in bojevnik. *Naši zapiski. Socijalistična revija* 11, 1914, str. 186–193.
- Prijatelj, Ivan, *Slovenska kulturno politična in slovstvena zgodovina*. Peta knjiga. Ljubljana: DZS, 1966.
- Righart, Hans, Das Entstehen der Katolischen Versäulung in Österreich 1887–1907. *Zeitgeschichte* 11, 1983/84, str. 69–87.
- Selišnik, Irena, *Prihod žensk na oder slovenske politike*. Ljubljana: Sophia, 2008.
- Stiplovšek, Miroslav, *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1979.
- Stiplovšek, Miroslav, Ustanovitev socialnodemokratskega strokovnega sindikalnega tajništva, *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*, Ljubljana, 2005, str. 59.
- Tosh, John, *The Pursuit of History*. London: Longmann, 2002.
- Van Ginderachter, Maarten, Flemish nationalist women's organisations. *Nations and Nationalism* 11, 2005, str. 265–284.
- Verginella, Marta: Fran Zwitter in demografska zgodovina. *Zwittrov zbornik. Ob stoletnici rojstva zgodovinarja dr. Frana Zwittra (1905–1988)*. Ljubljana, 2006, str. 27–34.
- Vodopivec, Peter, O narodnem in političnem organiziranju (1848–1919) (ur. Brglez, Alja in Vogrinec, Barbara), *Društvena in klubska kultura na Slovenskem*. Ljubljana, 2004, str. 33–64.
- Vidic, Marko (ur.), *Ilustrirana zgodovina Slovencev*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.

SUMMARY

Political Rallies in Carniola between 1900 and 1913 and Power Relations: “If We Want to Win We Have to Instruct People in Political Rallies ...”

Irena Selišnik

At the turn of the 19th century, an increased number of societies, political rallies, mass gatherings, and lectures indicated that the Slovene population started to become significantly involved in political life. This is further confirmed by an examination of the organization and attendance of political rallies that is based on statistical reports, which were gathered by the Provincial Presidency between 1900 and 1913, on the number of political and non-political mass gatherings. Created in each provincial district, these reports contain data on registered assemblies in each quarter of the years between 1899 and 1914. As such, they represent a starting-point for an analysis of measurable political and social changes in that period.

Data collection was based on the Societies Act of November 15, 1867 (No. 134) and the Public Gatherings Act (No. 135) of the same date. Various internal regulations of the Home Office occasionally changed the reporting categories, which indicates that the state wanted to clearly understand the various political movements of that period. At the same time, it shows how the courses that channel political activities were changing. While the government once wanted to learn primarily the number of participants in mass rallies, and whether these gatherings were public or not, it was later interested in the ethnic group and political orientation of their organizers.

Since official reports did not record party affiliation of attendees of nonpolitical mass gatherings this analysis focuses mostly on political rallies and the relation between different political orientations. Categories in the forms list the number of organized rallies, how many of them were banned, and how many were dissolved on the spot. An analysis of the frequency of the rallies organized by the Slovene People's Party (SLS), the National Progressive Party, and the Yugoslav Social Democratic Party shows that the SLS was by far the most successful and organized the largest number of mass meetings. An investigation of these meetings according to each year indicates that the biggest drive behind the rallies were changes within the Party and its operation (organization by judicial districts, centralization) as well as mobilization of masses by strongly emphasizing Catholic values. An examination of the rallies organized by the liberal option confirms the findings of other historians who have established that the Party organized its rallies in accordance with the Societies Act, thus maintaining a certain degree of "isolation." It is also interesting to note that the Catholic and the Liberal Parties did not enter into a dialectic relationship, and that a greater number of Catholic gatherings did not automatically signify an increase of liberal rallies. Rather than that, an increase of mass meetings was generally a result of the growth of Party apparatus in the capital's hinterlands as well as the creation of a network of associations.

Combined with qualitative sources, the data on the number of dissolved and banned rallies reveal other interesting findings. The decision of regional authorities to ban a gathering was also influenced by the political orientation of the majority in the Assembly as well as political beliefs of the Provincial President. The data on the number of banned gatherings also speaks of the fact that in that decade, the pressure of political censorship was alleviated, and that the subversiveness of the labor movement abated. An examination of the tables of these gatherings indicates a sharp dividing line between political and nonpolitical rallies. However, a closer investigation shows that the line was not as sharply defined as it may seem, and that it was changing relatively rapidly. One of the reasons for this is the expansion of the political thought. Political parties and their actions penetrated everyday life, and even personal and intimate matters acquired a political character.

Žarko Lazarević
Družba in gospodarstvo med obema
vojnama
(Vprašanja ravni modernizacij)

UDK 338(497.4):316.4»1920/40«

LAZAREVIĆ Žarko, dr. znanstveni svetnik,
Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana,
Kongresni trg 1, zarko.lazarevic@inz.si

**Družba in gospodarstvo med obema vojnama
(Vprašanja ravni modernizacij)**

Zgodovinski časopis, Ljubljana 67/2013 (147),
št. 1-2, str. 110–134, cit. 56

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En.,
Sn., En.)

Tema razprave je družba in gospodarstvo v Sloveniji med obema vojnama. Ta čas je obravnavan s stališča modernosti. Kot osnovno značilnost avtor izpostavi prepletanje različnih stanj modernosti, saj modernizacija ni imela enakega ritma. Slovensko družbo tega časa bi lahko opredelili kot družbo nasprotij, druga ob drugi, nemalokrat tudi druga mimo druge so obstajale predmoderne in moderne ekonomske in socialne oblike. To je bila še vedno družba, ki je bila razpeta med napredujočo modernizacijo in tveganji, ki jih je ta prinašala.

Ključne besede: Družba, gospodarstvo, obdobje med vojnama, modernizacija, Slovenija

Avtorski izvleček

UDC 338(497.4):316.4»1920/40«

LAZAREVIĆ Žarko, PhD., Research advisor,
Institute for Contemporary History,
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1,
zarko.lazarevic@inz.si

**Society and Economy in the Period between
WWI and WWII: The Level of Modernization**

Zgodovinski časopis (Historical Review),
Ljubljana 67/2013 (147), No. 1-2, pp. 110–134,
56 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

This paper investigates the society and economy of Slovenia in the interwar period and from the perspective of modernity. Particularly typical for this period was the intertwinement of different levels of modernity since the rhythm of modernity was by no means uniform. The then Slovene society could be defined as a society of contrasts in which premodern and modern economic and social forms existed side by side, occasionally even without any contact. This was still a society torn between progressive modernization and the risks that such progress entailed.

Key Words: society, economy, interwar period, modernization, Slovenia

Author's Abstract

Tema te razprave bo družba in gospodarstvo v Sloveniji med obema vojnama. Ta čas bom interpretiral s stališča modernosti. Pri čemer same modernosti ne pojmem kot premočrten in enovit proces, temveč predpostavljam različne ravni modernosti, različne hitrosti modernizacije družbe in gospodarstva, ki se med seboj prepletajo in součinkujejo. Vprašanje se torej glasi, v kolikšni meri je slovenska družba in tudi ekonomija v tem času že pridobivala ali imela elemente modernosti, kakor so definirani v družboslovni literaturi?

Doslednost mi seveda narekuje, da najprej opredelim same forme modernosti in šele nato preidem na tolmačenje časa med obema vojnama. Tradicionalna, predmoderna družba se konstituira v ekonomskem smislu kot agrarna ekonomija s poudarjeno samooskrbo (avtarkijo) in zaprtostjo v ozke lokalne okvire, ni interakcije in vključevanja v širše tokove. V socialnem pomenu pa se predmodernost opredeljuje kot aristokratsko-monarhična regulacija družbe, kjer diferenciacija poteka na podlagi izvora, to je družinsko-sorodstvene delitve družbe v okolju ideologije in prakse religiozne kulture.

Forme modernosti družbe in ekonomije pa se definira z nasprotnimi atributi. Moderna družba je tako utemeljena na treh načelih. In sicer na načelih tržne ali kapitalistične ekonomije (vseobsežna komercializacija ali poblagovljenje v marksistični terminologiji), na načelih demokratične politične organizacije družbe, na načelu slojne (razredne) delitve družbe in na načelu sekularne kulture. Moderne družbe so kompleksne in bolj fragmentirane s stališča življenjskih stilov, izobrazbe, premoženja, itd. Kompleksnost modernih družb se izraža z oblikovanjem različnih socialnih institucij, znotraj katerih poteka zasebno in javno življenje. Družbena fragmentacija pa je posledica delitve dela. V modernih družbah je očitno množenje števila in pomena na izobrazbi temelječih družbenih (profesionalnih) skupin, hkrati pa seveda tudi večanje regulacije dela teh skupin, zlasti s stališča izobrazbenih kvalifikacij, to je kriterijev za vstop na trg dela. Značilnost moderne je tudi individualizacija kot avtonomnost posameznika v osebnostnih razmerjih in družbenih odnosih znotraj kompleksa družbenih norm in standardov, ki določajo obnašanje v konkretnih družbenih situacijah. Pomembna je tudi sekularizacija kot proces znanstvenega in tehnološkega ozaveščanja, v katerem religiozno mišljenje, religiozne prakse in institucije izgubljajo družbeno pomembnost in se umikajo v zasebnost. Nastopi jasno ločevanje zasebnega od javnega. Sekularizacija vodi k nadaljnji zelo pomembni sestavini modernosti, vodi v racionalizem, kjer gre za sprejemanja odločitev na ravni posameznika ali družbe kot celote s stališča učinkovitosti,

predvidljivosti in koristnosti. Ker pa gre za množico akterjev (posameznikov ali institucij) in interference njihovih ravnanj/interesov, so moderne družbe hkrati tudi družbe konfliktnosti in tveganja (ekološki problemi, brezposelnost, izkoriščanje delovne sile ...).¹

Znotraj tako opredeljenih sestavin modernosti bom pri podajanju snovi izhajal iz premise gospodarskega in socialnega razvoja. Osrednje vprašanje bo, kako funkcionira družba znotraj ekonomskega kompleksa oziroma kako deluje gospodarstvo znotraj družbenega konteksta. S tem več kot očitno vzpostavljam vzročno-posledično povezavo med obema sferama. Interpretacija na podlagi soodvisnosti je namreč nujna, izolirana obravnava ene ali druge sfere je v podajanju odgovorov povsem nezadostna. Izven naše pozornosti namreč ostanejo mnogi historični pojavi, zato izostanejo številna vprašanja in s tem še več odgovorov oziroma možnih interpretacij. V taki konceptualizaciji se navezujem na Douglasa C. Northa in njegovo delo *Understanding the process of economic change*, kajti družbene in ekonomske spremembe gredo vstric in so vzajemne. So splet kompleksnih, deloma tudi kontradiktornih razmerij in medsebojnih relacij med družbo in posamezniki, med družbo in tehnologijo, med družbo in ekonomijo v kontekstu določnega vrednostnega sistema in kulturnih ozadij. In povrh vsega tudi nastajajo in učinkujejo v določenem časovnem in regionalnem kontekstu.² Tako bodo predstavljeni pojavi in fenomeni do druge svetovne vojne pričali o ekonomskih spremembah kot sestavnem delu sprememb v družbi.

V konceptualizaciji izhodišča vgrajujem tudi dejstvo dvojne narave kapitalistične produkcije, saj so Slovenci znotraj jugoslovanske meje, kar je predmet analize, prakticirali to družbeno-ekonomsko ureditev. Kapitalizem, ki je v Evropi 19. stoletja našel svojo formo v industrializaciji, ima torej dve plati. Na eni strani proizvodnjo, to je investicije, in na drugi potrošnjo. Industrijsko revolucijo je spremljala revolucija potrošništva. Ocenjevanje industrializacije oziroma gospodarskega razvoja brez upoštevanja potrošništva kot ekonomske in socialne kategorije je nezadostno in ne prispeva k celovitosti tematizacije ekonomskega ali socialnega razvoja. Potrošništvo je namreč izjemno pomemben družbeni pojav, kjer ne gre samo za zadovoljevanje potreb, temveč za širok spekter socialnih relacij. Tako lahko opazujemo potrošništvo s stališča obsega in strukture ter navezave na gibanje gospodarske rasti ali pa s stališča družbene strukturiranosti. Potrošnja je namreč eminentno družbeni konstitutivni element, znotraj katerega poteka dodatna socialna diferenciacija. Prek strukture in načinov potrošnje nastopa javna artikulacija socialnih položajev posameznikov ali slojev na osnovi pripisanih oziroma simbolnih vrednostnih pomenov.

V slovenskem zgodovinopisju so ti vidiki prezrti zaradi vztrajanja na enostranskosti uvida industrializacije slovenskega prostora. Klasično slovensko ekonomsko zgodovinopisje je v agendo raziskovalnega interesa uvrščalo štetje industrijskih obratov, pogonskih moči strojev in števila zavarovanih delavcev. Tokrat

¹ Haferkamp – Smelser, *Social change and modernity*; Braham – Allen – Lewis – Hall, *Political and economic forms of modernity*.

² North, *Understanding the process of economic change*; North, *Institucije, inštitucionalne spremembe in gospodarska uspešnost*.

želim vsaj z opozorili na znatno širše socialne relacije in pomene podjetniških in industrializacijskih form seči onkraj enostranskih pogledov in tudi v slovenskem zgodovinopisju spodbuditi potrebo po raziskavi teh fenomenov.

Obdobje med obema vojnama je prav gotovo prelomen, a tudi nenavaden čas, in to ne samo v slovenskem primeru, temveč tudi v širšem evropskem prostoru. Celotnega obdobja se drži prizvok vmesnosti med dvema stanjema. Med podobami in iluzijami časov pred prvo in po drugi svetovni vojni. Vsaka zgodovinska doba je namreč večplastna, tako tudi medvojno obdobje. Na eni strani gre za podaljšek miselnih shem oziroma ideologije, ki jo prepoznavamo kot značilnost iztekajočega se 19. stoletja, na drugi strani za pojave, ki pomenijo nove vsebinske dimenzije. In ne samo to, čas med obema vojnama kot Janus kaže dva obraza, obraz dvajsetih in obraz tridesetih let. Tako gre v primeru časa med obema vojnama na ravni družbenih in ekonomskih procesov za iskanje novega družbenega in ekonomskega ravnotežja na globalnih in ožjih nacionalnih ravneh. Gre za čas, ko so bile v obtoku velike ideje o Evropi, o novi in drugačni družbi, o novih in drugačnih gospodarskih ureditvah, o moči kolektivne volje nacije, razreda, stanu ..., o individualizmu, a tudi o vprašanjih manjšin.³

In vse to, ker se je svet s prvo svetovno vojno predrugačil. Ljudje so s tehniko spremenili način vojskovanja, a je tudi vojskovanje povratno spremenilo ljudi, tako posameznike kot družbo. Liberalni in stabilni svet prvega desetletja 20. stoletja, ki se v historičnem loku kaže kot izjema in ne kot pravilo, je bil surovo prekinjen z izbruhom prve svetovne vojne. Šlo je za dobo izjemnega nasilja, ki je temeljito spreminjala dotedanji evropski svet in to v vseh ozirih, političnem, socialnem in ekonomskem. Le malo je bilo ljudi, ki bi razumeli duh časa, ki bi to slutili ali bolje rečeno, še manj tistih, ki bi se tega zavedali. Prav nasprotno veliko več je bilo tistih, ki so bili prepričani, da bo prva svetovna vojna le manjša motnja in da bo mogoče po vojni povsem obnoviti stari čas, obnoviti, če rečemo po francosko »la belle époque«.

Če že izhajam iz premise zornega kota ekonomsko socialnega razvoja, ki bo v ospredju te razprave, potem je treba dodati dve opozorili. Pozornost je treba usmeriti na dva pojavi, ki se mi zdita tudi v evropskem okviru zelo značilna za čas med obema vojnama in sta ta čas tudi zaznamovala. Predstavljata segmentirano izhodišče množice procesov in pojavov. Po letu 1918 je v Evropi nastalo 17.600 km novih državnih meja. V tej suhoparni številki se izražajo globoki in daljnosežni procesi na evropskih tleh, zlasti v Srednji, Vzhodni in Jugovzhodni Evropi, kjer je bilo teh sprememb daleč največ. Nove državne meje so definirale nove nacionalne ekonomije, nova carinska in monetarna področja. Na pretok blaga to ni delovalo spodbudno. O ekonomskem liberalizmu na evropski ravni ni bilo govora. Uveljavljala se je retorika in praksa ekonomskega nacionalizma, predvsem v Vzhodni Evropi, to je v evropskem tretjem svetu, kakor je to regijo

³ Mazower, Temna celina, str. 15–143.

poimenoval angleški zgodovinar Derek Aldcroft.⁴ S formalnimi in neformalnimi zaščitnimi ukrepi so varovali nacionalni interes, ne samo v ekonomiji, tudi v kulturi ali denimo politiki. Pomislimo samo na obravnavo nemške in madžarske manjšine v državah naslednicah Habsburške monarhije, na vse procese ekonomske, kulturne in politične depriviligizacije.⁵ Z retoriko zaščite t. i. »nacionalnega interesa« in krepite domače podjetnosti so načrtno izločali tujo konkurenco ali pa ji omejevali dostop do nacionalnih trgov.

Drug pomemben pojav je bil povečan občutek za socialno blaginjo manj in najmanj premožnih družbenih slojev. To je seveda imelo posledice v povečani redistribuciji družbenih sredstev za vzdrževanje šolskega in socialno varstvenega sistema. In kar je mogoče najpomembnejše, zvišane in visoke davčne stopnje za financiranje socialnovarstvenih programov niso več zbujale zgražanja in odpora javnosti. Vse to se je sprejemalo kot gotovo dejstvo. Pred prvo svetovno vojno je bilo to komaj predstavljivo. S tem se je vloga države kot ekonomskega dejavnika močno povečala. Začenjala se je doba intenzivne regulacije liberalno demokratične ekonomije, kasneje celo etatizacije gospodarstva v pogojih centralno planske ali nacistične dirigirane ureditve. Vojna je prinesla tudi emancipacijo nižjih slojev v družbenem življenju in tudi žensk, ki so med vojno nemalokrat nosile glavno breme gospodarjenja v zaledju front. To spoznanje je bilo v zahodnem delu Evrope znatno bolj zaznavno kot v njenem vzhodnem delu. Na povečano občutljivost za socialna vprašanja so veliko vplivali ruska boljševistična revolucija in množično delavsko gibanje z obsežnimi stavkami in nemiri v prvih povojnih letih, Italija, Britanija, predvsem Škotska, Francija, Nemčija ...

Socialno vprašanje postane srčika sposobnosti razumevanja duha časa. Če se je na zahodu Evrope socialno vprašanje najbolj kazalo pri vprašaju delavstva, je imela Vzhodna Evropa povsem svojo zgodbo tako kot v drugih primerih. Tam je bilo močno aktualno vprašanje zemlje, ki je, ker so bile te dežele na nižji stopnji

⁴ Aldcroft, Europe's third world.

⁵ Ko govorimo o ekonomskem nacionalizmu, moramo tudi poudariti, da to ni družbena ali gospodarska ureditev, temveč predvsem ideologija. Kot ideologija je ekonomski nacionalizem imel učinke na ravni percepcij in konstrukcij družbene realnosti in iz tega izvirajočih strategij in praks družbenega in gospodarskega razvoja. S stališča strategij in praks je treba razlikovati dve ravni, dve pojavi obliki ekonomskega nacionalizma, zunanjepolitično in notranjepolitično. Vpeljava navedene distinkcije je nujna, saj tako pride do izraza etnično mešana struktura prebivalstva, kar je ena temeljnih značilnosti Srednje in Vzhodne Evrope. V kontekstu emancipacijskih teženj posameznih etničnih skupnosti (narodnostnih gibanj) ekonomski nacionalizem nastopa kot komplementarni element siceršnji kulturni in politični emancipaciji. Pojav je treba opazovati tako s stališča obstoja države ali s stališča manjšinske skupnosti znotraj večnacionalnih držav. Shema je namreč zelo ustrezna za tolmačenje srednje- in vzhodnoevropske stvarnosti v času med obema vojnama, ko je glavni akter postala država. Na novo formirana nacionalna država uporabi dve temeljni orodji, to je nacionalizacije (nostrifikacije) in protekcionizem. Manjšinska skupnost pred prvo svetovno vojno ali pa po njej je imela omejene možnosti. Strategije in prakse ekonomsko nacionalističnih prizadevanj so bile omejene na narodnostno ločeno mrežo gospodarskih organizacij in združenj, denimo zadružništvo je tipičen primer. Eno od najpomembnejših orodij ekonomske homogenizacije na nacionalni osnovi so bili bojkoti ustanov in gospodarskih dejavnosti konkurenčne nacionalne skupnosti. Podrobneje glej Schultz, Wirtschaftsnationalismus in Ostmitteleuropa, str. 23–24.

gospodarskega razvoja, bila pomemben ekonomski faktor. Za množico prebivalstva je bila poglaviti vir preživetja. Ker je bila porazdelitev za večino prebivalstva krivična, ohranjala je nekdanjo fevdalno strukturo, socialni in s tem politični pritisk pa velik, so sledile agrarne reforme. Potekale so pod geslom »zemljo tistemu, ki jo obdeluje«, razlaščevali in delili so velika posestva. Zemljo so dodeljevali malim kmetom oziroma tistim, ki je niso imeli.⁶ Agrarne reforme in spremljajoče »nacionalizacije/nostrifikacije« premoženja v novo nastalih državah pomenijo ogromen prelom. Poleg socialnih oznanijo tudi vstop političnih in ideoloških kriterijev na področje reguliranja ekonomije. Nekaj novega, kar se poglobi in dobi drugačne razsežnosti v času po drugi svetovni vojni.

Kar velja za Evropo, velja tudi za Slovenijo v času med obema vojnama. Slovenija tega časa je del evropskega tretjega sveta in je s tem deležna enakih procesov, vendar tudi z nekaj potezami, ki poudarjajo njeno vmesnost med evropskim Vzhodom in Zahodom. Spremembe z vstopom v Jugoslavijo so bile velike. A da bi bile te spremembe bolj razločne, bom še pred obravnavo časa med obema vojnama na kratko pristopil k predstavitvi slovenskega razvojnega vzorca pred vstopom v jugoslovansko državo.

V uvodu postavljam štiri trditve, ki po mojem mnenju zaznamujejo slovenske razmere v času do prve svetovne vojne. Te trditve bi bile naslednje: 1. slovenska družba je bila ekonomsko in socialno homogenizirana na predmodernih postavkah; 2. profesionalna (izobrazbena) struktura je bila poklicno nerazčlenjena s prevlado humanistične inteligence; 3. slovenski prostor obvladujejo protirazvojne ideologije, to je vztrajnost ekonomskemu razvoju nenaklonjenega družbenega ozračja; 4. zapoznala afirmacija vidikov tehnologije in ekonomske učinkovitosti v družbeni percepciji.

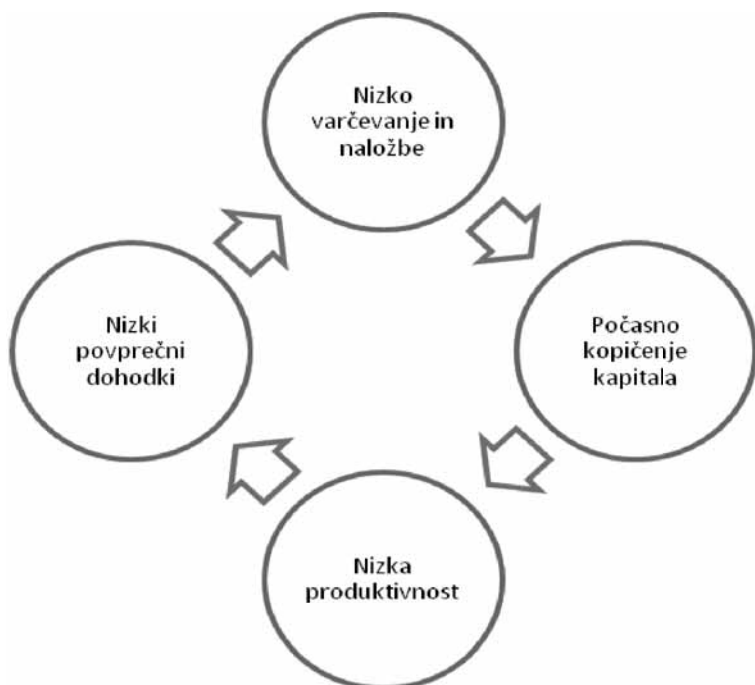
Vse štiri trditve so med seboj vzročno povezane in so določale temeljne parametre slovenskega gospodarskega in družbenega razvoja. Se pa med seboj razlikujejo v času njihovega učinkovanja. Prvi dve točki se kažeta kot dolgoročna stalnica, tretja je delno izgubila naboj v času med obema vojnama, ko je začela učinkovati četrta. Slovenska družba in gospodarstvo sta bila pred prvo svetovno vojno v nekem vmesnem stanju, momenti modernosti so se začeli postavljati ob bok predmodernosti. A prevlada predmodernih gospodarskih in socialnih oblik je bila očitna.⁷ Industrializacija je zelo pozno, v osemdesetih ali devetdesetih letih 19. stoletja, dobila značaj procesa, vzpostavila se je tudi osnovna infrastruktura (prometna, finančna, energetska). Vse to se je dogajalo s kar nekajdesetletnim zastankom za drugimi, bolj razvitimi okolji. Temeljna gospodarska dejavnost je bila kmetijstvo. In ravno kmetijstvo je bilo zaradi ekonomske in socialne samozadostnosti velika ovira na poti v modernizacijo ekonomije.⁸ Stopnja komercializacije je bila nizka, raven samooskrbe še velika. Brez modernizacije kmetijstva, to je dviga

⁶ Aldcroft, *The European Economy*.

⁷ O elementih socialne modernizacije glej Slovenska novejša zgodovina, str. 104–120.

⁸ Kaelble, *The European Way*, str. 173.

produktivnosti in rasti dohodkov kmečkega prebivalstva, pa ni moglo biti hitrejše industrializacije.⁹ Primanjkovalo je tako kakovostnih virov, človeških in naravnih, kot tudi kapitala in tehnologije, ali pa so bili nezadostno in neučinkoviti uporabljeni. Glede znanja in tehnologije je bil slovenski prostor vezan na uvoz manjkajočih virov. Enaka trditev drži tudi za kapital v primeru ambicioznejših podvigov, ne samo do razmaha domačega bančništva, temveč tudi potem. Slovensko okolje je bilo v tem času ujeto v začarani krog revščine.

Graf 1: Začarani krog revščine.¹⁰

Slovenska družba tega časa je bila nerazčlenjena in homogenizirana, ne glede na to, ali govorimo o izobrazbeni, poklicni ali premoženjski strukturi. Kot pretežno predmoderna družba se tudi ni ubranila refleksa antimodernizacijskega vzdušja, statični razvojni vzorec je bil z antikapitalizmom in primesmi antisemitizma logično zaključen. Individualizem in podjetništvo sta bila nizko vrednoteni lastnosti.

In kje so vzroki takega družbenega konteksta? Možne razloge najdemo v nerazčlenjeni družbeni in izobrazbeni strukturi. Izostalo je podjetniško meščanstvo kot nosilec napredka na gospodarskem in socialnem področju. Pa tudi zemljiški posestniki fevdalnega izvora niso gojili podjetniškega duha. Na drugi strani je bila več kot očitna enostranskost slovenskih elit, ki so dajale ton konstrukciji družbene realnosti. Znotraj te maloštevilne skupine so prevladovali predstavniki humanističnih

⁹ Glej Novak, Zamudniški vzorci industrializacije.

¹⁰ Samuelson–Nordhaus, Ekonomija, str. 544.

(duhovniki, učitelji) ali družboslovnih disciplin (pravniki). Njihov miselni svet je bil razdvojen med tradicijo in moderno. Ni prav tvegana ocena, da je bil z večjo zazrtostjo v tradicionalno družbeno in gospodarsko sestavo manj naklonjen modernim gospodarskim in socialnim tokovom. To vzorec se je najbolj izrazilo vzpostavil po delitvi duhov v zadnjih desetletjih 19. stoletja. Pred tem zasledimo afirmativni družbeni diskurz glede modernizacije, resda z zadržki, a vendarle.¹¹ Po delitvi duhov se prevladujoči družbeni diskurz spremeni, zlasti po enostranski politični homogenizaciji. Zazrtost v kmetstvo kot nosilca narodne zavesti in privrženosti Cerkvi oz. katolicizmu prinese specifičen moment nacionalnega diskurza na religiozni podlagi. V delu slovenskih elit nastopi kar istovetenje slovenske pripadnosti in katolicizma. Vse to ni prispevalo k pozitivnemu razvojnemu programu, temveč k obrambnemu, saj je modernizacija prinašala tudi sekularizacijo. Obrambni diskurz je temeljni poudarek dajal ohranjanju in utrjevanju takratnega stanja. Razvoj se ni zavračal v celoti. Ekonomski napredek že, toda ta bi moral biti zelo počasen, skrajno previden in nikakor ni smel rušiti tradicionalnega socialnega modela.¹² V logični konsekvenci je tako izhodišče pomenilo, da je poleg ideološko-politične homogenizacije nastopila tudi homogenizacija ljudstva v revščini. Tega dejstva ni spreminjala niti obsežna zadružna organizacija, ki je imela izjemno veliko vlogo s povečanjem kupne moči kmetov ob nespremenjenih dohodkih, vendar na dolgi rok ni mogla zagotoviti modernizacije gospodarstva. Je pa bilo zadružništvo učinkovito orodje politično-ideološkega zamejevanja znotraj lastnega naroda. To pa zaradi tega, ker je obsežna zadružna organizacija omogočala nadzor vključevanja na trg, nadzor ekonomskih potencialov članstva ter produkcijo in distribucijo informacij prek zadružnega in drugega tiska.¹³ In v tem poudarku so se na enakem stališču našli pripadniki različnih političnih usmeritev.¹⁴

Ob tem ni mogoče prezreti dejavnosti, ki so imele namen zavračanja vsega, kar ruši homogenizacijo ljudstva in pospešuje premoženjsko ali intelektualno diferenciacijo. Modernizacijski pojavi so bili moteči za takratni red zamejenosti znotraj lastnih nacionalnih meja. Nemalokrat je v primeru izkazovanja različnosti sledil naslednji korak, javna diskreditacija. Diskvalifikacija je slonela na dveh momentih javnega diskurza, na moraliziranju in oporekanju pristne narodnosti. Moderna umetnost se denimo diskreditira kot nemoralna, tudi anacionalna.¹⁵ Premoženjska in podjetniška diferenciacija se karakterizira kot kapitalistična dejavnost, ki se enači z grabežljivostjo in sebičnostjo.¹⁶ Da je kot taka povsem v nasprotju z imaginarnim slovenskim nacionalnim značajem, je pričakovano. Krog je bil tako sklenjen.

V tolmačenju predstavljenega ozračja želim opozoriti tudi na Dušana Pirjevca, ki je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja zapisal, da se Slovenci konstituira kot

¹¹ Vodopivec, O gospodarskih in socialnih nazorih.

¹² Slovenska novejša zgodovina, str. 24–120.

¹³ Lazarevič, Plasti prostora in časa, str. 307–360.

¹⁴ Glej Perovšek, Na poti v moderno, str. 15–80.

¹⁵ Podrobno obravnavo ideoloških vprašanj išči v razpravi Egon Pelikan, Ideološka izhodišča cenzure, str. 45–53.

¹⁶ Različni članki v Narodnem gospodarju, glasilu Zadružne zveze v Ljubljani, ob prelomu iz 19. v 20. stoletje.

»narod oziroma nacionalna družba«. Po Pirjevcu je večina vzpostavljenih institucij imela nacionalno afirmativni in reprezentativni značaj. To jih je vodilo v zavračanje modernizacije oziroma »znanstveno-tehničnih imperativov«, v zavračanje a-nacionalnega in banalnega merila funkcionalnosti, racionalnosti in rentabilnosti. Tako so te reprezentativne institucije sčasoma postale nesmotrno »drage«. Slovensko družbo je videl v razpetosti med »nerentabilnim načelom nacionalne re-prezentance in načelom moderne racionalitete.« Pirjavec ostro in svareče zaključi z besedami, da je slovenska družba »pravzaprav blokirana in se ne more povsem odpreti modernemu svetu. Zdi se, da je slovenski človek stisnjen v nemogočo in zato uničujočo dilemo: ali ostati zvest svojemu narodu in izdati svojo osebnost ali pa ostati zvest svoji osebnosti in izdati svoj narod.«¹⁷ Ali ni v tem kontekstu mogoče prepoznati tudi znamenitega fenomena Dragotina oziroma Karla Dežmana?

Prav gotovo je na mestu tudi naslednje vprašanje. Je bila slovenska družba v tem izjema? Če se ozremo nekoliko širše po Srednji ali Vzhodni Evropi, bi rekli, da prav nič.¹⁸ Na slovenskem ozemlju so bili povsem v duhu časa, obnašali so se v skladu z »zamudniškim vzorcem modernizacije«. Pred tveganji socialne in družbene modernizacije so se z ideološkim odmikom zazrli v idealizirano preteklost, v družbene in gospodarske oblike predmoderne družbe. Zaradi kompleksnosti družbe in dinamike razvoja pa je moral biti ideološki pritisk intenziven, da je bilo mogoče obdržati homogenizacijo na daljši rok. Od tod tudi ostrina kulturnega boja.

Prva svetovna vojna z vsemi spremembami pa je vplivala tudi na Slovenskem. Izhajajoč iz večstranskosti sprememb, naj mi bo dovoljeno že na tem mestu izpostaviti tri teze o gospodarskem in socialnem razvoju v času med obema vojnama. Gre za tri procese, ki po mojem mnenju najbolj opredeljujejo čas med obema vojnama. Gre 1. za nadomestitev nacionalnega z razvojnim diskurzom, 2. za kolektivno identitetno redefinicijo in 3. za hitrejši proces mehčanja tradicionalnega socialnega modela v smeri družbene segmentacije v obliki povečane individualizacije. Vsak od teh procesov je le eden od vsebinsko širokih aspektov modernizacije tega prostora v času med obema vojnama.

Razvojni diskurz

Homogenizacija prebivalstva v ideologiji revščine, ki je obvladovala slovenski prostor, ni mogla trajati v nedogled. Čas med obema vojnama je bila doba, ko je bila slovenska družba pred izzivi prehoda v novo in drugačno paradigmo razvoja, družbenih razmerij in koncepta ekonomskega in socialnega napredka. Nacionalni diskurz je deloma izgubil aktualnost, postopno ga je preglasil razvojni diskurz, kajti tudi v Sloveniji je bilo socialno vprašanje pereče. In socialno vprašanje je

¹⁷ Pirjavec, Vprašanje o poeziji, str. 90–91.

¹⁸ Berend, History Derailed.

bilo v svojem bistvu razvojno vprašanje. Vsi izračuni so kazali, da je bila polovica kmečkega prebivalstva glede na produktivnost »odveč«.¹⁹ In na tem mestu se najbolj kaže vmesnost slovenskega položaja med Vzhodno in Zahodno Evropo. Slovenija tega časa ima težave tako z delavskim vprašanjem kot tudi s kmečkim vprašanjem. Število delavstva naraste do te mere, da je nujno potrebno sistemsko urejati njegov družbeni položaj. Kmečkega vprašanja pa ni mogoče reševati z agrarno reformo, saj zemlje, ki naj bi delili, ni v izobilju. Kmečko vprašanje je bilo mogoče rešiti samo z novim razvojnim modelom, kajti brez modernizacije kmetijstva (dvig produktivnosti) tudi ni drugih vidikov ekonomske modernizacije.²⁰ In ravno tukaj nastopi sprememba razvojnega modela. Prevladujoči del slovenskih elit večino energije na prelomu stoletja usmerja v ohranjanje kmetstva, in ne v podjetniško preobrazbo drugih sektorjev. Pa tudi drugi pol slovenskih elit ni mogel mimo strukturne značilnosti družbe in gospodarstva, da je argumentacija kmečke zaščite preglasila podjetniške poudarke.²¹

Okolje, to je jugoslovanska država, je nudila spodbudne razmere. Domači trg je bil zagotovljen in skrbno varovan z ekonomsko nacionalistično politiko krepitve domačega podjetništva in akumulacije nacionalnega kapitala. In ne samo to, slovenskemu gospodarstvu je šla v prid tudi sprememba relativnih cen v korist industrije, kar je kratkoročno zagotavljalo veliko konkurenčno prednost na notranjem trgu. Razvojni model v takem okolju je torej moral odgovoriti na temeljno vprašanje, kako zagotoviti prehod kmečkega prebivalstva v industrijski sektor, kako iztrgati iz revščine in obupa skoraj polovico kmečkega prebivalstva? Kajti le tako bi bilo rešeno socialno vprašanje. Da bi to bilo mogoče, je bilo treba rešiti tri osnovna vprašanja, in sicer vprašanje obsega investicij (kapitalsko vprašanje!), ki omogočajo gospodarsko rast in kreiranje novih delovnih mest, spodbuditi podjetnost in podjetništvu sneti negativno konotacijo, dvigniti splošno raven in uravnovežiti izobrazbeno strukturo.

V času med obema vojnama se je spontano oblikoval razvojni vzorec, ki je dajal odgovore na navedena vprašanja. Pomembno je bilo, da je izhajal iz značilnosti slovenskega prostora: pomanjkljive ravni izobrazbe prebivalstva, skromne kapitalske akumulacije in nizke tehnološke ravni. Ob tem je vendarle treba poudariti, da je na področju kmetijstva obstajal konsenz slovenskih političnih elit o neke vrste kmetijski politiki. Ta je vključevala izboljšanje higienskih in bivanjskih standardov na podeželju, dvig izobrazbene ravni kmečkega prebivalstva, usposabljanje za uporabo sodobne kmetijske tehnologije, subvencioniranje implementacije nove tehnologije produkcije, vzpostavljanje mehanizmov kontrole denarnega toka na kmetijah, kot vira sredstev za potrebne investicije. To je bila ena plat razvojnega vzorca med vojnoma. Druga je bila ravno tako pomembna, če ne celo bolj. Dejavniki sprememb, ki so vplivale na prerazporeditev družbene moči in razmerij, na sistem družbenih vrednot in življenjske sloge ter na pokrajino, je bila industrializacija. Bila je počasna in skromnega obsega, dolga desetletja omejena na izkoriščanje osnovnih naravnih

¹⁹ Slovenec, 13. 6. 1924.

²⁰ O teh vprašanjih Novak, *Periferna agrarna transformacija*, str. 23–36.

²¹ Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 63–83.

virov. Še na začetku tridesetih let si je v panogah, utemeljenih na naravnih virih, vključno s kmetijstvom, zagotavljalo eksistenco dve tretjini prebivalcev Slovenije. Se pravi v tehnološko manj zahtevnih panogah terjajo predvsem veliko delovne sile. Število industrijskih zmogljivosti in delovnih mest se je v sorazmerno kratkem času podvojilo. Tako kakor drugje v Vzhodni Evropi je bila v ospredju tekstilna industrija in tehnica ustvarjenega domačega proizvoda oziroma dohodkov se je že nagnila v prid neagrarnih dejavnosti.

Vsa ta velika investicijska vnema je bila financirana s podjetniškimi prihranki, posojili domačih bank (na podlagi rasti domačega varčevanja), bančnimi naložbami in tujimi investicijami.²² Tak tok dogodkov je veliko prispeval k lajšanju socialnega vprašanja, kajti odprtje dobrih 50.000 do 60.000 novih delovnih mest v industriji²³ je reševalo eksistenčna vprašanja okoli 250.000 do 300.000 ljudi. Da bi bilo socialno vprašanje v obliki kmečkega vprašanja rešeno že med vojnama, bi moralo slovensko gospodarstvo ustvariti še približno prav toliko dodatnih delovnih mest, kajti podatki o zadolženosti kmetov iz tridesetih let so kazali, da je na poti ekonomskega propada vsaj še 250.000 ljudi na slovenskem podeželju.²⁴ Navkljub vsemu pa je čas med obema vojnama oznanil izhod iz začaranega kroga revščine, raslo je varčevanje, rasle so investicije, akumuliral se je kapital, naraščala je produktivnost in tudi povprečni dohodki. Gospodarski razvoj med vojnama je pričal, da ni nobenega nasprotja med podjetnostjo, med ekonomsko učinkovitostjo in slovenstvom. V slovenskem prostoru je bil podjetniški uspeh dovoljen in tudi cenjen. To je pomenilo afirmacijo podjetništva in tudi digresija tridesetih let dolgoročno ni mogla tega spremeniti.

Spremembe so bile opazne tudi pri zadnji sestavini razvojnega modela, to je v strukturi človeškega kapitala. Čas med obema vojnama resda ni dramatično spremenil izobrazbene ravni, a vendar je nakazal pomembne trende. V povprečju je prebivalec Slovenije tega časa obiskoval šolo le malo več kot štiri leta. Težišče izobrazbe je bilo torej na osnovnošolski ravni, se pravi na ravni osnovne pismenosti. A vendarle je treba poudariti, da se je izdatno okrepil delež prebivalstva s srednješolsko izobrazbo (11 %), a tudi z univerzitetno (pod 1 %).²⁵ Čeprav je bil delež še vedno zelo nizek, pa je zaradi večje zastopanosti tehniške inteligence bil zelo pomemben. Taka izobrazbena struktura tudi pojasnjuje strukturo slovenskega gospodarstva v tem času.

Na področju spreminjanja strukture in kakovosti človeškega kapitala je zelo veliko vlogo odigrala univerza v Ljubljani. Ustanovitev univerze z veliko večjo dostopnostjo študija je vnesla v slovenski prostor novo dimenzijo. Z okrepitevijo tehniških študijev in drugih družboslovnih disciplin izven pravnih znanosti se je začela spreminjati sestava izobrazbene ravni oziroma strukture in kakovosti človeškega kapitala. Izobrazbena struktura je začela postajati poklicno bolj uravnotežena. Tako je v študijskem letu 1931/32 na tehniške študije bilo vpisanih

²² Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 56–82, 106–121.

²³ Križanič, *Gospodarska uspešnost slovenskih vlad*, str. 39.

²⁴ Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 106–121.

²⁵ *Ekonomsko društvene osnove*.

30 % vseh študentov ljubljanske univerze. Približno enak delež je imel tudi študij na filozofski in pravni fakulteti. Zastopanost tehniške inteligence je postajala veliko bolj opazna, čeprav je s stališča gospodarskega razvoja in potreb za obvladovanje gospodarskih procesov na ravni tehnologije in posloводства še vedno bilo občutno pomanjkanje tehniškega kadra.

Navkljub skromnim spremembam pomeni čas med obema vojnama afirmacijo slovenske tehniške inteligence. Ne samo da so diplomanti tehniških in družboslovnih študijev postopno vstopali v slovensko ekonomijo in zaposnjevali vodilna mesta, pomembna je bila tudi njihova vloga v javnosti. Vstopili so v javni prostor in v ta prostor vnesli nove poudarke, nova znanja, neobičajna za slovensko okolje. Prodor tehniške inteligence je bil omogočen z univerzo in večjo dostopnostjo izobraževanja ter industrializacijo. Zlasti industrializacija je imela pomembno vlogo, saj je, ko je postala proces, potrebovala stalni dotok primerno izobraženih in usposobljenih tehnikov in inženirjev. Zlasti za prenos zahtevnejših tehnologij v slovenski prostor.

Besednjak, intelektualna podlaga in miselni domet novih izobražencev tehniške usmeritve so se odmaknili od dotedanjega tematskega vzorca. In to tistega uveljavljenega vzorca s stališča vsebine, razvojnih prioritet ter hierarhije družbenih vrednot, v katerem se je prepoznavala humanistična inteligenca, tradicionalno najštevilnejši sloj izobražencev med Slovenci. V ospredju njihovega zanimanja niso bila več prvenstveno vprašanja kulture in naroda. Šli so onkraj tega in tematizirali tehnološka vprašanja, vprašanja implementacije tehnologije v proizvodni proces, poti in načine obvladovanja tehnoloških in poslovnih procesov, relacije tehnologije in družbe oziroma njune soodvisnosti. Konceptualizacija in tematizacija njihovega javnega nastopanja sta pomembno prispevali h kreiranju družbenega ozračja v slovenski javnosti, ki je z veliko večjim razumevanjem začela spoznavati in sprejemati dinamiko in večplastnost procesov ekonomske in socialne modernizacije.

Vztrajanje tehniške inteligence na vidikih tehnologije upravljanja družbe in ekonomije s ciljem večje ekonomičnosti v razvojni dinamiki je v slovenski prostor vneslo potrebo po novem premisleku o razvojnih strategijah in praksah. Eden od njih je slovenski javnosti brez olepševanja sporočil temeljno razvojno dilemo slovenskega prostora. Modernizacija in tehnološka učinkovitost ali revščina. Sicer tehnično izraženo, a zato učinkovito in prodorno, do tedaj povsem prezrt vidik. Drugi so skušali osmisliti v ekonomskem pomenu slovenski položaj v jugoslovanski državi. Družbi so ponujali v razmislek dilemo o načinu prestrukturiranja slovenske industrije (ekonomije) v smeri višje in bolj zahtevne stopnje proizvodnje, kjer je potrebno več znanja, zahtevnejše tehnologije in kapitala. Opravljene analize so jih privedle do zaključka, da dotedanji razvojni vzorec ob pričakovani industrializaciji drugih jugoslovanskih predelov ni obetal trajnega uspeha.

To so bili sicer majhni koraki, vendar v slovenskem okolju zelo pomembni. V konstrukcijo družbene realnosti so vnašali načelo celovite soodvisnosti družbe, ekonomije in tehnologije. Vstop v javni prostor so si zagotovili tudi s specializiranimi revijami, kot so bile Tehnika in gospodarstvo, Misel in delo in Trgovski tovariš, ki so združevale humanistično, tehniško in družboslovno inteligenco. Pri

tem je posebno zanimivo dejstvo, da sta prvi dve reviji začeli izhajati v tridesetih letih, v letih velike gospodarske krize, ki je kar klicala po kritičnem razmisleku o aktualnih razmerah.

Širitev razpravnega prostora v smeri multidisciplinarnega pristopa pri celoviti obravnavi kompleksnih razvojnih razmerij med družbo, tehnologijo in gospodarstvom je bila za slovenski prostor pomembna intelektualna pridobitev. V tridesetih letih so se pripadniki tehniške in družboslovne inteligence lotili tudi ustanovitve posebne znanstvene ustanove. Ustanovili so Socialno ekonomski inštitut, kjer so nastajale študije o različnih vidikih družbenega in ekonomskega razvoja. Ustanovitev tega inštituta je bila pomembna, saj se je prvič v slovenski zgodovini zgodilo, da je bil kritični pretres in premislek o možnih strategijah in praksah družbeno-ekonomskega razvoja tudi institucionaliziran. Resda na ravni društva, a vendar.²⁶

Iskanje nove identitete

Čas med obema vojnama, po uveljavitvi kolektivne volje »z državnim prevratom«, je prinesel v slovenski prostor veliko vprašanj. Za Slovenijo je bil to čas dilem in iskanj, samospraševanj o identiteti ter s tem povezane samoprezentacije kot trpnega predmeta zgodovine in percepcije drugih kot mogočih partnerjev ali po prešernovsko rečeno, sovraže naj nadomestijo sosedje. Po prvi svetovni vojni je krut ideološki pritisk popustil. Bolj konec vojne kot vstop v novo državo je prinesel sprostitev, ki se je kazala na različne načine. Zdi se, da so tudi slovenske politične stranke v ospredje postavile namesto rigidnosti nekoliko več odprtosti in predvsem strpnosti drug do drugega. Izkušnja strankarskega sodelovanja ob vstopanju v novo državo je vendarle nekoliko sprostila družbeno ozračje. K temu je gotovo pripomogla tudi menjava generacij na čelu političnih strank in pojav novih političnih akterjev. Zelo pomembna sprememba je nastopila tudi na ravni opredeljevanja in dojemanja naroda, narodnega vprašanja. Več kot očiten je umik nacionalnega diskurza, nacionalnega vprašanja kot ključnega vprašanja slovenstva. S spremembo državnega okvira je na večinskem (to je jugoslovanskem) delu slovenskega ozemlja prenehala nevarnost asimilacije/germanizacije, kar je tudi obilno vplivalo na sprostitev družbenega vzdušja. Pa tudi nemška manjšina v Sloveniji je bila s postopki deprivilegacije v ekonomiji, upravi, šolstvu uspešno disciplinirana.

Čeprav je o kolektivnih identitetah težko govoriti, saj imajo identitetne definicije posameznikov prednost pred kolektivnimi, pa tudi te so večplastne oziroma večpomenske in prav nič statične, temveč dinamične, pa se mi vendarle zdi vredno opozoriti na določen identiteten paradoks. Gre namreč za izpostavitve vprašanja o stvarnosti dojemanja slovenskega položaja znotraj jugoslovanskih meja, in to predvsem na ekonomskem področju. Namenoma sem pred tematizacijo o identitetnih zadregah nekoliko več spregovoril o ekonomski modernizaciji in ekonomskem položaju Slovenije. Dejstvo je, da se je z vstopom v Jugoslavijo, ki

²⁶ Lazarević, Plasti prostora in časa, str. 409–411.

je bila s stališča ekonomske modernizacije zbir obrobni regionalnih ekonomij,²⁷ spremenil relativnostni ekonomski položaj slovenskih predelov. Slovenija je na mah postala gospodarsko in tehnološko najnaprednejši del države, kraji in prebivalstvo pa v povprečju med najbogatejšimi v državi. In to kljub temu da so bili dotedanji gospodarski dosežki v habsburškem okviru precej skromni.²⁸

Vse to je terjalo premislek o mestu in vlogi v novi državi. Konstitutivnost Slovencev v novi državi je bila vidna že navzven. O tem sta pričala tako naziv države kot njena simbola identifikacija v obliki himne, ki je bila, kot vemo, sestavljena iz delov besedil in melodij srbske, hrvaške in slovenske himne. Zamenjava himne je bila enostaven korak, a je na drugi strani simbolizirana različnost položaja Slovencev v novi državi.²⁹ Konstitutivnost je slovenskim elitam, predvsem političnim, omogočala novo izkušnjo. Z zasedbo različnih položajev v centralni državni administraciji, z zasedbo različnih hierarhičnih pozicij v diplomaciji in ne nazadnje vodenje posameznih ministrstev je bolj kot kdajkoli prej znatno širšemu krogu slovenskih elit dajalo državniško izkušnjo.³⁰ Hkrati je ta izkušnja širila njihov vpogled v kompleksnost družbe in izzive upravljanja družbenih procesov ter odprla razgled po širšem mednarodnem prostoru. Deloma je nastopila tudi sprememba usmerjenosti v prostore kulturnega posredništva. Kot simbol postopnih procesov kulturnega preusmerjanja lahko vzamemo odkritje spomenika Ilirskim provincam v letu 1929,³¹ čeprav gre na neki ravni tudi za miselni podaljšek srbskega odkrivanja hvaležnosti Franciji po prvi svetovni vojni. A dejanje odkritja spomenika Ilirskim provincam je na drugi strani javno in nedvoumno zaznamovalo potekajočo modifikacijo slovenskega historičnega imaginarija oziroma uskladitev historičnih ozadij z jugoslovansko izkušnjo. Čas med obema vojnama je tako prinesel opazno

²⁷ Posrečeno oznako sem povzel po Novak, Zamudniški vzorci industrializacije.

²⁸ Razkorak zgovorno ilustrira podatek, da je v letu 1910 npr. slovenski bruto proizvod na prebivalca presegal jugoslovanskega za trikrat. Slovenski bruto proizvod na prebivalca v letu 1910 je dosegal 220 dolarjev, v južnih predelih Jugoslavije pa borih 70 do 80 dolarjev. Hočevar, *The Structure of the Slovenian Economy*, str. 114.

²⁹ Pomembno pa je bilo tudi, da je zamenjava himne pričala o novem konceptu državnosti. Himna Avstro-Ogrske je v ospredje postavljala cesarja kot zastopnika in posrednika božje modrosti in milosti, ljudstvo se za svojo dobrobit ne obrača neposredno na boga, temveč na cesarja. Do leta 1918 je simbolno sporočilo ob petju himne jasno. Gre za izenačevanje dveh ravni, zvestoba bogu in domovini se poistoveti z zvestobo cesarju. Cesar tako pridobiva attribute polbožanskosti. Cesar je namreč porok blaginje, varnosti in ideološke čistosti, to je zvestobe veri in s tem zvestobe bogu. Drugače pa je bilo s srbsko himno, ki je pričala o drugačnih vrednotah in drugačni družbeni konstelaciji. Srbsko himno Bože pravde in ne poznejšo jugoslovansko »troedino himno« navajam zato, ker je bolj avtentičen izraz konceptualizacije države in razmerij med ljudstvom in vladarjem. In ne nazadnje, ravno srbske politične elite so bile tiste, ki so dajale ton jugoslovanski državi v času med obema vojnama. Srbska himna ne vzpostavlja posredništva med bogom in ljudstvom. Ljudstvo s himno neposredno nagovarja boga za podelitev milosti, kralja in ljudstvo postavlja na enako raven v relacijah do božanskega, kralj ni nosilec večnega spoznanja in varuh zvestobe bogu. Del tega duha je ostal tudi v »troedini himni«, ki je že navzven simbolizirala konstrukcijo države in njena zapletena politična razmerja z nastankom jugoslovanske države.

³⁰ 72 ministrov, poletno predsedovanje vladi. Glej Perovšek, *V zaželeni deželi*, str. 215–240.

³¹ Ilustracija, str. 304–305. To kaže tudi počasno naraščanje izposoj knjig z nemškega govornega področja. Glej Poročilo prosvetnega odseka Delavske zbornice v Ljubljani, str. 8.

preusmeritev v širši evropski intelektualni prostor, brez posredništva Dunaja oziroma nemške kulturne sfere. Vloga ljubljanske univerze je bila tukaj izjemno velika, saj je okrepila kritično intelektualno maso. Z novimi spoznanji in družbenimi pojavi se Slovenci začenjajo spoznavati pri viru samem. Če smo že pri ekonomiji, potem naj navedem, da so npr. Johna Maynarda Keynesa brali neposredno v angleščini, le malo po natisu njegovih del.³²

Brez dvoma je mogoče zapisati, da so procesi »slovenizacije« v ekonomiji, upravi, politiki in kulturi dvignili samozavest slovenskih elit. Občutki socialne, kulturne in ekonomske podrejenosti, tako značilne za čas pred prvo svetovno vojno, postopoma izginjajo v novem okolju. In tukaj se kaže zanimiv paradoks pri dojemanju lastnega ekonomskega položaja znotraj jugoslovanske države. Brez težav je mogoče postaviti tezo, da so Slovenci imeli nelagodje z dejstvom svojega novega relativnostnega položaja. Na ravni političnega diskurza so se težko prilagodili položaju ekonomsko najrazvitejše regije. Izgradnja nove identitete je bila očitno večji zalogaj, kot je bilo petje nove himne. Zanimiva dihotomija nastopi med strokovno in politično retoriko. Strokovna argumentacija trezno presoja mesto slovenskega gospodarstva kot regionalne ekonomije v jugoslovanskem okviru, upošteva pridobitve in tveganja kot podlago končne ocene.³³ Politični diskurz pa je šel svojo pot. Konstruiranje podob ekonomske stvarnosti in presoje lastnega položaja se ni izvil iz dobrega preizkušenih vzorcev politične kulture in interpretacije iz Habsburške dobe.³⁴ Preteklost je očitno preživela državni prevrat in tudi sokonstituirala dojemanje novega ekonomskega okolja in relativnostnega položaja v njem. Politična retorika je pri vprašanjih ekonomije vztrajala pri trpnosti slovenske pozicije v jugoslovanskem ekonomskem prostoru. In to navkljub aktivni vlogi pri državnem prevratu in zabeleženem ekonomskem in socialnem napredku. Več kot jasno se je izpostavila determinantna vztrajnost deklariranega pesimizma kot kodeksa javne besede. Vsako opozorilo na neupravičenost pesimizma glede na takratno stvarnost, ki je prihajala iz jugoslovanskega prostora, je bilo ostro in grobo

³² Uratnik, *Teorija konjunktornog kretanja*, str. 25–46.

³³ Najbolj tipičen primer tovrstnega pristopa je besedilo Jovana, *Glavne produktivne sile*, str. 485, 523, 524. Na osnovi obsežnih statističnih podatkov je Jovan prišel do sklepa, da se je »v teku desetih let izvršil v Sloveniji velik preokret, ... da je želja po industrializaciji po prevratu okupirala naše ozemlje. Vzrokov za ta nenadni preokret je bilo več. Prvič smo bili odsekani od bivše Avstrije, ki nas je z industrijskimi proizvodi po večini zalagala in je obstajalo upanje, da bodo izdelki domače industrije dobili živahen odjem. Drugič je struktura nove države z eminentno agrarnim značajem sama spodbujala k industrializaciji. Dalje so bili merodajni socialni oziri, kajti skoro odsekani od zunanjega sveta in postavljeni v agrarno državo pri nezadostni agrarni produkciji bi se morali bati nezaposlenosti domačega prebivalstva kot velikega zla in nezadovoljstva med narodom. Končno so razpolagali denarni zavodi s sorazmerno velikimi zaupanimi kapitalijami, katere so smatrali vočigled gori navedenih okolnosti kot najugodnejše mesto za obrestovanje ... Če pa upoštevamo, da je preorijentacija našega gospodarstva k industrializaciji Slovenije uspeh dela komaj enega decenija, smemo biti s tem uspehom zadovoljni, še več, nanj ponosni, in smemo upati, da čim bolj se bode konsolidiralo gospodarsko življenje v državi, tem bližje bomo tudi mi svojem cilju«.

³⁴ Vodopivec, *Politične in zgodovinske tradicije*, str. 461–484.

zavrnjeno.³⁵ V politični govorici je bilo priznavanje dosežkov takoj relativizirano s kopico pomislov, utemeljenih na želeni podobi in ne na stvarnosti.³⁶ Politični diskurz, ne glede na nazorsko usmeritev, je torej za razliko od strokovnega nastopa kot kontrapunkt. To pa zato, ker je skozi negativistični in obrambni besednjak, se pravi z govorom o sebi in svojih strahovih, definiral svoja izhodišča in cilje v odnosu do partnerjev. Gre za specifičen način komunikacije med različnimi sloji, grupacijami ali skupnostmi. Pa tudi v tem oziru slovensko okolje ni bilo nobena izjema, saj drugi avtorji prav tako navajajo svojevrstno negativistično kulturo interpretacije lastnega položaja med narodi Srednje Evrope.³⁷ Očitno gre za skupno potezo kulturno-politične dediščine, ki skozi čas vztraja v prostoru. Gre tudi za postopno prehajanja iz predmodernega proti modernemu pojmovanju politike. In čas med obema vojnama je ena od vmesnih oblik na tej poti.

Mehčanje tradicionalnega družbenega modela

Vmesnost pa je značilnost tudi drugega procesa modernizacije, ki je dopolnjevala že opredeljeno ekonomsko modernizacijo. Mislim na socialno modernizacijo, ki jo v času med obema vojnama³⁸ opredeljujem kot mehčanje oziroma relativiziranje tradicionalnega družbenega modela. Ekonomska modernizacija, z uvajanjem taylorističnih principov upravljanja ekonomije, je poklicno, premoženjsko in s tem statusno segmentirala slovensko družbo. Segmentacija družbe je dobila izraz v diferenciranih in statusno prilagojenih življenjskih stilih, ki so pospeševali (in bili izraz) individualizacijo(e) na podlagi identitetnih opredelitev in samo/pripisanih podob posameznikov ali širših skupin.

³⁵ Lazarevič, *Stvarnost dojemanja – dojemanje stvarnosti*, str. 145–154.

³⁶ Tipičen primer tega je razprava tajnika ljubljanske Zbornice TOI in poslanca z liste JNS Jureta Koceta (Naše gospodarsko stanje) pri proračunski razpravi za leto 1935/36. Njegova izvajanja so bila ostra in niso dopuščala dvoma. Naj dobesedno navedem njegove besede: »Pogosto slišimo, da je industrija v Dravski banovini cvetoča, da se tu dosežajo veliki gospodarski uspehi, da je skoraj vsa država potrošnik slovenskih industrijskih izdelkov ter da je zato Slovenija sposobna, da izdatno prispeva k splošnim proračunskim namenom ... Slovenija je dežela, v kateri se živi najdražje. Že davno pa je prenehala biti Slovenija cvetoča. Bivši režimi so s svojo davčno, industrijsko, tarifno in prometno politiko dosegli, da je vse svetlo, kar se danes v Sloveniji vidi, samo navidezno, da pa je pravo lice popolnoma drugačno. Kriza, ki je sosedne države samo pretresla, je Slovenijo zaradi neuvidevnosti odločujočih bivših činiteljev naravnost upropastila ... cela vrsta tvornic stoji ali dela z minimalnim izkoriščanjem svoje kapacitete. Velika večina tvornic dela le proti naročilu, da obratujejo le, kadar imajo naročila. Samo manjši del tvornic je tako srečen, da more delati na zalogo ... Na eni strani se mora Dravska banovina boriti za svoj življenjski obstanek, na drugi se mora boriti proti najostrejši tuji konkurenci ... Če se torej čuje trditev, kakor smo jo slišali v zadnjih letih ponovno, da ni več treba razširiti industrije v Sloveniji, potem se moramo vprašati, kaj pa naj dela potem Dravska banovina? Bolj ko kdajkoli prej je potrebno Sloveniji posvetiti izredno pozornost in preudarno skrb, da bi se opomogla od težke bolezni ... Vsaj to je treba doseči, da se zopet povrne gospodarsko stanje, ki smo ga že imeli pred letom 1931. Niti zdaleka pa ne bomo dosegli stanja proizvodnje sosednih držav.«

³⁷ Berend, *History in my Life*.

³⁸ Slovenska novejša zgodovina, str. 480–506.

V postopkih transformacije družbenega modela je treba izpostaviti tri točke, ki jih je mogoče jasno razpoznati kot gibalno silo relativiziranja tradicionalnih predstav o družbi in poteh ter načinih notranjih razmerij in razvoja. V tem oziru izpostavljam tri družbene fenomene: a) povečanje umetniške in siceršnje intelektualne kreativnosti po sprostitvi v dvajsetih letih, b) ekonomsko emancipacijo žensk z vsemi družbenimi pomeni in c) diskretno moč potrošništva.

Kreativnost

Znotraj slovenskega zgodovinopisja obstaja konsenz, da pomeni čas med obema vojnama s sprostitvijo, ki je nastopila na začetku dvajsetih let, razcvet najrazličnejših oblik kulturnega dela. Tako na polju umetnostnega ustvarjanja s področja likovnih dejavnosti, glasbe in plesa, literature, dramatike in gledališč ali arhitekture. Slovenska umetniška ustvarjalnost se je vključila v sodobne umetniške in kulturne tokove ter omogočala transfer aktualnih umetniških poetik in estetik v slovenski prostor. Z nadgradnjo oziroma predelavo pa je ustvarjala tudi domače presežke. Zelo velik razmah je bil narejen na področju poustvarjalnosti, v obliki profesionalne ali ljubiteljske kulture. Prišlo je do velike institucionalne razvejanosti kulturnih ustanov. Na ravni znanstveno-intelektualnega dela pa je izjemno veliko vlogo odigrala ljubljanska univerza, ki je omogočila komunikacijo slovenskega prostora z mednarodnim okoljem in prenos in posvojitve cele vrste, za slovenski prostor, novih znanj.³⁹ Na tem mestu me zanima tudi širši pomen, ki ga je to imelo za slovenski prostor. Intelektualna dejavnost, umetniška ali znanstvena, je v javnem prostoru odpirala vprašanje vloge kreativnosti in inventivnosti ter njenega vpliva na družbeni razvoj, a ga hkrati tudi sproti reflektirala s kritične distance. Utrjevala je družbeno razločevanje na temelju umetniške moči ali intelektualnega potenciala. S postavljanjem izvirnosti in kritičnosti kot načela eksistence je občinstvo nago-varjala k izkazovanju lastne individualnosti na vseh področjih življenja. Vnemar pa ni pustiti tudi družbenih pomenov splošnega izobraževanja. Širjenje izobrazbene ravni prebivalstva oziroma družbe kot celote ustvarja ozračje, naklonjeno razvoju na vseh področjih, ne samo na ekonomskem. Hkrati pa se z dvigovanjem izobrazbene ravni tudi povečuje možnost inovacij tako na splošno družbeni ravni, na ravni podjetniških strategij in praks kot tudi tehnologije gospodarskega razvoja.⁴⁰ Vsi ti na videz parcialni pojavi so se združevali v širši proces, ki je v času med vojnama mehčal prevladujoči tradicionalni družbeni model.

³⁹ Kultura 1918–1941, Slovenska novejša zgodovina, str. 415–440.

⁴⁰ Senjur, Razvojna ekonomika, str. 289 in dalje.

Žensko vprašanje

K navedenemu velja prav gotovo dodati še vprašanje ekonomske emancipacije žensk, ki se je v času med obema vojnama že zastavljalo kot eno izmed osrednjih vprašanj družbenega razvoja in vzdržnosti tradicionalnega družbenega modela. V skladu s prevladujočo družbeno ideologijo, ki je še vedno vztrajala pri tradicionalni sestavi družine in vlogi spolov v družbi, so se na načelni ravni odrekli znatnemu delu slovenskega človeškega kapitala, ki so ga predstavljale ženske. Visok delež ženske delovne sile v gospodarstvu je bil splet različnih okoliščin, predvsem značaja industrializacije. V Sloveniji so namreč že od začetkov prevladovale tiste dejavnosti, ki jih poznamo pod oznako delovno intenzivne panoge. Te so potrebovale veliko za silo pismene delovne sile, ki se jo je dalo hitro usposobiti za opravljanje enostavnih del, kar je terjala fordistična in tayloristična zasnova delovnega procesa. Take delovne sile pa je bilo na Slovenskem zaradi agrarne prenaseljenosti veliko, če že ne zelo veliko. Žene in dekleta so že v prvih letih dvajsetega stoletja predstavljale dobro četrtino zaposlenih v Sloveniji. Po prvi svetovni vojni se je delež žensk močno povečal. Strmemu skoku zaposlenih žensk je v obdobju med vojnama poleg ekspanzije delovno intenzivnih panog pripomogla tudi velika gospodarska kriza. Ženske so bile zelo priročne za nadomeščanje moških v industriji, ki so praviloma dobivali višje plačilo. Že tako visok delež žensk v slovenski industriji je pred drugo svetovno vojno poskočil na celih 40 %.⁴¹

Slovenija časa med obema vojnama je bila očitno dežela, ki je imela nesorazmerno visok delež žensk med zaposleno populacijo. To dejstvo je vnašalo v družbo nove dimenzije, vplivalo je tudi na položaj žensk v družbi in tudi družini. Z možnostjo zaposlitve izven doma in z možnostjo pridobitve stalnega in stabilnega vira dohodkov se ni spreminjala le socialna vloga žensk, temveč tudi ali predvsem ekonomska vloga žensk, posledično tudi družinski odnosi. Ženske so k običajnim opravilom, ki so jim pripadala glede na delitev po spolu, dodale še pridobitno funkcijo, ki nikakor ni bila zanemarljiva. Ta vprašanja je slovenski javnosti v vsej celovitosti leta 1934 predstavila Angela Vode z znamenito knjigo *Žena v sedanjosti*. V njej je za okolje, ki je bilo glede družbene vloge in razmerij med spoloma še globoko v tradicionalnih okvirih,⁴² izzivalno in pogumno predstavila svojo

⁴¹ Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 408–409.

⁴² Tipičen primer tega je odnos do ženske izobrazbe. Potrebe se sicer ne da zanikati, a vendar je prevladujoči diskurz jasno omejil potrebnost ženske izobrazbe na osnovi psihofizičnih lastnosti. O širših ozadjih in družbenih razmerah percepcije posameznih poklicev na akademski ravni nam priča priročnik iz leta 1932 o pravilni izbiri študijske poti. Sporočila, ki jih je dobil bralec, so bila ambivalentna. Avtor je že v uvodu izpostavil stališče o nujnosti višje izobrazbe: »... izobrazba je zaklad, je koristna vsepovsod, brez nje je človek dandanes vedno večji revež ...« Polemiziral je z, v javnosti prisotnim, vtisom o »hiperprodukciji inteligence« z ugovorom, da nima realne podlage. Vtis o »hiperprodukciji inteligence« je bil posledica dejstva, da je širjenje šolskega sistema nekoliko prehitevalo družbenoekonomski razvoj, kar je na kratek rok omejevalo zaposlitvene možnosti diplomirancev. A kljub treznemu pogledu na svet izobrazbe pa je avtor hkrati visokošolsko izobraževanje odsvetoval ženskam z argumentacijo o nezdružljivosti ženskega načina mišljenja (čustven, živahen, oseben, konkreten) z abstraktno-teoretskimi poudarki na univerzitetnem študiju. Glej Sušnik, *Akademski poklici*, str. 75.

interpretacijo ženskega vprašanja in se navezala na moderne feministične tokove. Kot temeljni poudarek bi izpostavil njeno misel, kjer opozarja na precep oziroma različno hitrost ekonomske in socialne modernizacije, na širši družbeni kontekst in posledice ekonomske emancipacije žensk. Angela Vode tako nedvoumno zapiše, da ekonomska emancipacija žensk, s tem ko znatno prehiteva ideološki imaginarij, naredi za enakopravnost žensk več kot kakršnikoli deklarativni ali normativni akti.⁴³

Diskretni šarm potrošništva

Kot tretji element rahljanja tradicionalnega družbenega modela navajam potrošništvo. Že v uvodu sem dejal, da industrializacija nekega prostora nujno vključuje tudi vidik potrošnje, saj je to navsezadnje namen vsake proizvodnje. V slovenskem zgodovinopisju ta vprašanja sploh niso bila reflektirana. Dejstvo, da je bilo uradno ustvarjenih med 50.000 in 60.000 novih delovnih mest, s sivim sektorjem pa gotovo več, je imelo veliko pomenov. Na eni strani je to pomenilo toliko zagotovljenih družinskih eksistenc in na drugi strani z upoštevanjem družin vsaj četrta milijona prebivalstva z okrepljeno kupno močjo, se pravi potencialnih potrošnikov. In domača potrošnja, poleg jugoslovanskega povpraševanja, postaja pomembno gibalno gospodarske rasti pred drugo svetovno vojno. Potrošništvo kot ideologija se razširi v vse družbene sloje. Ne samo srednji sloj, ki se med vojnama zelo okrepi, temveč tudi med delavstvo in kmete. O kmečkih vidikih potrošništva, denimo, pričajo rezultati ankete o zadolženosti iz leta 1932. Posamezni elementi življenjskega stila višjih slojev pronicajo navzdol po družbeni lestvici. Nižji družbeni sloji poskušajo prevzemati potrošniške vzorce statusno višjih slojev. A v teh postopkih posvajanja dejansko nastajajo nove oblike.⁴⁴

Potrošništvo kot ideologija potrebuje določen kontekst, znotraj katerega se lahko sprošča. Čas med vojnama je vzpostavil okolje, v katerem je to bilo možno bolj kot kdaj prej. S povečano produkcijo in ponudbo sledi razmah oglaševanja in znamčenja. Število slovenskih blagovnih znamk oziroma znamk s slovenskega prostora se zviša, hkrati pa kot take nastopajo tudi v javnosti prek zakupa prostora v časopisih in revijah. Slovenska industrija se uveljavi na področju izdelkov široke potrošnje. Zato tudi oglaševanje po obsegu in frekventnosti naraste, kajti težko je najti časopis ali revijo, ki ne bi v večji ali manjši meri vključevala oglaševanja. Penetracija in doseg postaneta globlja kot kdaj koli prej. Kot nov medij se pojavi radio, ki počasi prodira v gospodinjstva, širi oglaševalski prostor in omogoča prepoznavnost posameznih blagovnih znamk.

Industrializacija in izpodrivanje obrtniškega dela sta začela terjati modificiran pristop in centralizacijo v plasmaju artiklov med potrošnike. Zato čas med obema vojnama prinese spremembe tudi na področju trgovine. Zlasti drobnoprodajna mreža

⁴³ Zbrana dela Angele Vode, str. 139.

⁴⁴ O različnih aspektih modernizacije načina življenja med vojnama glej Slovenska novejša zgodovina, str. 495–506.

se razširi, trgovina se v mestih segmentira, več se število modernih blagovnic, ki sežejo tudi v manjša mesta. A še vedno ostajata ikoni potrošništva dve instituciji, veleblagovnici, nastali na začetku 20. stoletja. Mislim na Urbančevo hišo v Ljubljani ali Stermecki v Celju. Ti primeri trgovin so bili zasnovani na modernih principih razstavljenega blaga, ki omogoča neposreden stik med artikli in kupci. Oglaševanje in prepoznavne blagovne znamke dobijo polni smisel, saj je treba doseči širok krog populacije, potencialnih potrošnikov. Trгоvec nastopa v vlogi svetovalca in ne odkritega arbitra, kot je v primeru prodaje prek pulta.⁴⁵ Tak pristop prodaje je na dolgi rok spreminjal funkcijo trgovine. Dodajal ji še vlogo socialnega prostora, spreminjanja življenjskih stilov, načinov in vzorcev nakupovalnih navad. Z možnostjo sprehajanja, ogledovanja in tipanja se budi želja (impulz) po posedovanju. Ugodje nakupa je utemeljeno v presežku nad uporabno vrednostjo, v (pripisanem) statusu, ki gam prinese želeni predmet.⁴⁶

Skozi potrošništvo se oblikuje nova estetika bivanja, nova estetika telesa in videza. Zlasti na področju oblačilne kulture, kjer čas med obema vojnama pomeni uveljavitev mode kot dejanja individualizacije, a hkrati tudi pripadnosti in statusnih relacij do drugih skupin. Slovensko časopisje je preplavljeno s podobami modernih oblačil in ženskih teles, ki vzpostavljajo nov kanon ženstvenosti. Skozi modne smernice vstopa v slovenski prostor tudi seksualizacija ženskega telesa. Ta kot sestavni del novega modela ženstvenosti, ki ga omogoča ekonomska emancipacija žensk, radikalno spreminja tradicionalno podobo ženske. S svojo privlačno močjo drugačnosti in navidezno možnostjo zunanjega statusnega izenačevanja z drugimi družbenimi skupinami pa se nezadržno širi med prebivalstvom in pridobiva atribut konsenzualne legitimnosti.⁴⁷

Znotraj kompleksa potrošništva je treba opozoriti še na moment razkazovalne potrošnje, kakor ga je definiral Thorsten Veblen. Potrošnjo v industrijski družbi definira kot eminentni element družbenega razlikovanja. Določenemu statusu se pripisujeta tudi raven potrošnje in možnost brezdelja. Sposobnost financiranja te potrošnje pa je obvezna za družbeno verifikacijo statusnega položaja. Bolj se premikamo po premoženjski lestvici navzgor, višje so zahteve.⁴⁸

V tem interpretativnem okviru želim izpostaviti tri elemente tovrstne potrošnje, ki jih je moč izluščiti iz dosedanjih raziskovalnih tematizacij. Hkrati pa se kažejo kot simbol odprtosti družbe, sposobnosti živeti z razlikami in postopnega opuščanja tradicionalnega družbenega modela. Prvi predmet, ki ga želim izpostaviti, je avtomobil, ki v času med obema vojnama ni več nedosegljiv ideal. Širiti se začne tudi med pripadniki srednjega sloja, ne le med najpremožnejšimi. Pravzaprav si ne morejo več misliti sveta »brez teh priročnih in koristnih vozil«.⁴⁹

Drugi element izkazovanja statusnega položaja skozi potrošnjo so bivališča in druge reprezentativne poslovne stavbe. Zasebne stanovanjske vile, ki jih zidajo

⁴⁵ Lazarevič, Blagovne znamke v ritmih časa, str. 18–20.

⁴⁶ Corrigan, The sociology of consumption; McCracken, Culture and Consumption.

⁴⁷ Gombač, Modni pele mele.

⁴⁸ Glej Veblen, Razkazovalna potrošnja, str. 227–240.

⁴⁹ Ilustracija, str. 187.

po slovenskih mestih, simbolizirajo individualizacijo in segmentacije družbe na osnovi statusnih položajev. Stanovanjske vile so simbol ekonomskega in družbenega uspeha novega srednjega razreda, ki se med vojnama naglo okrepi kot posledica podjetniškega uspeha in razmaha javnega sektorja v izobraževanju, socialno-varstvenih sistemih in administraciji na različnih ravneh.⁵⁰ Med tipične primere razkazovalne potrošnje, ko posameznik ravna v skladu s pripisanimi pomeni in ravnanji svojega družbenega položaja, naj ob koncu navedem še primer Rada Hribarja. Kot zelo premožen človek je v zunanji legitimaciji svojega položaja šel dlje kot drugi. K njegovemu statusu je spadalo že skoraj aristokratsko življenje. Razkošno stanovanje v Ljubljani ni bilo dovolj. Svojo družbeno pozicijo je zaokrožil z nakupom gradu Strmol. Njegova socialna pozicioniranost izjemnosti, po zaslugi ustrezne ekonomske podlage, se dopolni še z aktivno, izraženo, celo ekstravagantno ženo.⁵¹ Zveza se dopolnjuje, Rado Hribar zagotavlja plačilno sposobnost, njegova žena socialno reprezentacijo potrošnje.

Tudi korporativni sektor je šel o enaki poti zunanje reprezentacije. Svojo moč kaže na primeru reprezentativnih stavb Ljubljanske kreditne banke, Slavije, Zadrugne gospodarske banke, Vzajemne zavarovalnice, če naštejemo domače, ali denimo Bate v primeru tujega podjetja. Sporočilo uspešnega korporativnega sektorja prek simbolnega pomena stavb, umeščenih v sam center Ljubljane, je očiten. V svojih ambicijah je zmogel seči prek dometa tradicionalnih socialnih vrednot skromnosti, zadržanosti in predvidljive gotovosti. To ambiciozno stališče korporativnega podjetniškega sektorja je dopolnjeval javni sektor z Narodno in univerzitetno knjižnico in obsežnim preurejanjem Ljubljane po predstavah Jožeta Plečnika. Z novimi merili estetizacije arhitekture in mestnih javnih prostorov, z mislijo na slovenske Atene, je dal Ljubljani trajen pečat. Pozabiti pa ne smemo na Pokojninski zavod, ki je kot javna korporacija zaznamoval Ljubljano z Nebotičnikom. Impozantna stavba, v tem času najvišja v Jugoslaviji, oznani novo koncepcijo mesta kot sestavnega dela novega gospodarskega razvojnega vzorca. S posegom v višino prek drugih stavb vnaša v slovenski prostor merilo ekonomizacije mestnega prostora.⁵² Grupiranje korporativnega sektorja na posameznih mestnih lokacijah pomeni tudi socialno pozicioniranje znotraj slovenskega gospodarstva in družbe.

Tretji moment razkazovalne potrošnje je kulturna dimenzija. Med slovenskimi podjetniki, v zasebnem ali korporativnem sektorju, je opazna neke vrste norma, neformalna družbena obveza, da je moral tedanji uspešni slovenski poslovnež izkazovati tudi svojo kulturno omikanost. Od njih se ni terjalo samo uživanje v kulturnih dobrinah, kar je bilo pridržano za običajne prebivalce. Od uspešnih poslovnežev so pričakovali nekaj več. Ker je bila kultura ena od najpomembnejših identifikacijskih točk v emancipacijskem procesu Slovencev kot samosvoje narodnostne entitete, so od uspešnih gospodarstvenikov pričakovali tudi aktivno podpiranje slovenskih kulturnih ustanov tako z materialnimi sredstvi kot lastnim

⁵⁰ Osnovne podatke o vilah in življenjskih poteh njihovih lastnikov lahko najdemo v delih Boga Zupančiča (Usode ljubljanskih stavb in ljudi) o arhitekturni zapuščini v Ljubljani.

⁵¹ Glej Hribar, Rodbinska kronika Dragotina Hribarja in Evgenije Šumi.

⁵² Glej navedeno delo B. Zupančiča.

angažiranjem. Vodilni slovenski gospodarstveniki so se trudili zaokrožiti tudi te statusne zahteve s članstvom v različnih kulturnih organizacijah in društvih in podpiranjem različnih drugih kulturniških pobud. Ivan Slokar je z mesta direktorja Zadružne gospodarske banke izdatno podrl nastajanje Slovenskega biografskega leksikona. Alojzij Vodnik, predsednik upravnega sveta Ljubljanske kreditne banke, si je sloves mecena in kultiviranega človeka pridobil z izjemno obilno finančno obdaritvijo Narodne galerije v Ljubljani, da si je lahko uredila svoje prostore v Narodnem domu.⁵³

Tradicionalna slovenska družba je bila v obdobju med vojnama v intenzivnem prestrukturiranju, in to tako glede gospodarske kot tudi socialne strukture. Procesi modernizacije so to družbo nepovratno preoblikovali. Kljub temu pa ni možno zatrditi, da je bila ta družba že povsem moderna. Prepletala so se različna stanja modernosti, saj modernizacija ni imela enakega ritma. Slovensko družbo tega časa bi lahko opredelili kot družbo nasprotij, druge ob drugih, nemalokrat tudi druge mimo drugih so obstajale predmoderne in moderne ekonomske in socialne oblike. To je bila še vedno družba, ki je bila razpeta med napredujočo modernizacijo in tveganji, ki jih je prinašala. Zato je znaten del družbe še naprej gojil svojevrstno kulturo strahu, poznano že iz prejšnjih obdobj. Tako je ta družba še vedno živela v strahu pred kritičnim in inventivnim intelektualcem; v strahu pred umetnikom, ki ne priznava družbenih in umetniških konvencij in išče poti ustvarjalnega izražanja prek teh meja; v strahu pred žensko, ki je na osnovi ekonomske samostojnosti, sposobna polno živeti svojo ženskost; v strahu pred prihajajočo homogenizacijo prebivalstva na ravni potrošniških modelov in temu temelječe individualizacije. Strah je bil upravičen, saj so ti pospešeni modernizacijski fenomeni iz časa med obema vojnama slovensko družbo vračali v prihodnost. Digresija tridesetih let pa je takratnim strahovom dala nove perspektive. Pojavi, kot so bili padec cen in kupne moči, upadajoči dohodki, dolžniška kriza in obsežna brezposelnost, so postali stvarna grožnja blagostanju vsega prebivalstva. In v teh kriznih časih se je velik del (zlasti humanistične) inteligence zazrl v antidemokratske, antikapitalistične in antirazvojne ideologije, to je antimoderne ideologije. Brez težav so se bili pripravljeni odreči osebnim, političnim, socialnim in gospodarskim svoboščinam, in to ne glede na nazorsko usmeritev katoliškega ali liberalnega izvora.⁵⁴

A na tej poti ni bilo zraven skupine mladih liberalcev in kroga okrog Andreja Gosarja, ki so si še naprej želeli moderno prihodnost, ki se je niso bali. Ker niso imeli veliko izgubiti, so lahko sanjali moderno družbo. In ravno na tem področju se je tik pred drugo svetovno premaknilo. Znotraj mladinskega odseka slovenskega dela Jugoslovanske nacionalne stranke (Omladina JNS) je prišlo do reafirmacije liberalne gospodarske misli, resda krepko popravljene oziroma posodobljene v smislu proticikličnosti, socialnih poudarkov in velike državne intervencijsko-

⁵³ Lazarević – Prinčič, Bančniki v ogledalu časa, str. 38, 69, 78.

⁵⁴ Lazarević, Plasti prostora in časa, str. 263–264; Perovšek, Na poti v moderno, str. 48.

prerazdelitvene funkcije. Prepričanje te skupine lahko strnemo v nekaj točk. Prva bi bila pristajanje na liberalno demokratični model družbene ureditve, se pravi na parlamentarno demokracijo in tržno gospodarstvo, kjer je dobiček motiv podjetniškega udejstvovanja. Naloga države bi bila odpravljati največje vrzeli klasičnega ekonomskega liberalizma. Z intervencijo bi zagotavljala ublažitev cikličnega nihanja med blagostanjem in obubožanjem, gospodarski napredek bi moral potekati zlagoma. Pomembna naloga države bi morala biti zagotovitev uravnoveženega gospodarskega razvoja; vzpostavili naj bi tak sistem, v katerem bi se podjetniška pobuda neovirano sproščala v korist nosilca in družbe. Tako ekonomsko politiko bi morala spremljati tudi aktivna socialna politika, ki bi blažila premoženjske in druge socialne razlike v družbi z določitvijo obveznega zdravstvenega in pokojninskega zavarovanja ter določanjem minimalnih mezd in drugih prejemkov prebivalstva v taki višini, ki bi zagotavljale vsakemu delovnemu članu družbe dostojno življenje.⁵⁵ In v tem prepričanju so se povsem ujeli s krogom pristašev Andreja Gosarja, ki je sicer izhajal iz katoliškega nazorskega kroga, vendar se je s svojim prepričanjem zelo oddaljil od prevladujočega miselnega toka znotraj tega tabora.⁵⁶ Samoumevno je, da so ti modeli vključevali tudi nadaljevanje socialne modernizacije. Vse te ideje pa niso bile sestavni del etabliranih političnih strank ali skupin. Ostajale so v senci kot rezultat intelektualnega iskanja brez večjega vpliva v javnosti, ne tedaj in tudi ne kasneje.

Literatura

- Aldcroft, Derek, *The European Economy*, Ashgate, 2001.
 Aldcroft, Derek, *Europe's third world*, Ashgate, 2006.
 Berend, Ivan, *History Derailed: Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*, University of California Press, 2005.
 Berend, Ivan, *History in my Life: A memoir of three eras*, Centraleuropean University Press, 2009.
 Braham, Peter-Allen, John-Lewis, Paul-Hall, Stuart (ed.), *Political and economic forms of modernity*, Polity press, 1992.
 Corrigan, Peter, *The sociology of consumption*, Sage Publications, 1997.
Ekonomsko društvene osnove sistema šolstva u FNRJ, Beograd, 1953.
 Gombač, Maja, »Modni pêle mêle« slovenske družbe med svetovnima vojnama, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011.
 Gosar, Andrej, *Gospodarstvo po načrtu, njegove naloge in problemi*. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut, 1938.
 Haferkamp, Hans-Smelser, Niel (ed.), *Social change and modernity*, University of California Press, 1992.

⁵⁵ O njihovem idejnopoličnem razvoju in različnih strujah glej Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 193–242. Konkretno videnje slovenskega razvoja Omladine JNS pa je razvidno iz njihovega obsežnega programskega besedila »Politična, gospodarska in socialna načela«, ki ga je izdal Banovinski odbor OJNS v Ljubljani leta 1940.

⁵⁶ Gosar, *Gospodarstvo po načrtu*.

- Hočevar, Toussaint, *The Structure of the Slovenian Economy 1848-1963*. New York, 1965.
- Hribar, Angelika, *Rodbinska kronika Dragotina Hribarja in Evgenije Šumi*, Ljubljana: Kronika, 2008.
- Jovan, Janko, Glavne produktivne sile v gospodarstvu Slovenije. V: *Slovenci v desetletju 1918–1928*. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana: Leonova družba, 1928, str. 485–524.
- Kaelble, Hartmut (ed.), *The European Way*, New York–Oxford, 2004.
- Križanič, France, Gospodarska uspešnost slovenskih vlad. V: Borak, Neven-Lazarevič, Žarko (ur.), *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 37–48.
- Lazarevič, Žarko–Prinčič, Jože, *Bančniki v ogledalu časa*, Ljubljana: ZBS, 2005.
- Lazarevič, Žarko. Stvarnost dojemanja – dojemanje stvarnosti: velika gospodarska kriza in položaj Slovencev. *Prispevki za novejšo zgod.*, 2006, 46, št. 1, str. 145–154.
- Lazarevič, Žarko, *Plasti prostora in časa*, Ljubljana. Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Lazarevič, Žarko, Blagovne znamke v ritmih časa. V: *Cocta – pijača vaše in naše mladosti*, Ljubljana: SEM, 2010, str. 12–26.
- Mazower, Mark, *Temna celina. Dvajseto stoletje v Evropi*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002.
- McCracken, Grant, *Culture and Consumption*, Indiana University Press, 1990.
- Naše gospodarsko stanje*. Govor narodnega poslanca dr. Koceta Jureta v proračunski razpravi na 7. seji Narodne skupščine dne 21. julija 1935. po stenografskih zapisih Narodne skupščine. V samozaložbi.
- North Douglass C., *Understanding the process of economic change*, Princeton university Press, 2005.
- North Douglass C., *Inštitucije, institucionalne spremembe in gospodarska uspešnost*, Ljubljana: Krtina, 1998.
- Novak, Mojca, *Zamudniški vzorci industrializacije*, Ljubljana: ZPS, 1991.
- Novak, Mojca, Periferna agrarna transformacija: slovenski primer. V: Borak, Neven-Lazarevič, Žarko (ur.), *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 23–36.
- Pelikan, Egon, Ideološka izhodišča cenzure v konceptih slovenskega političnega katolicizma ob koncu 19. in v prvi polovici 20. stoletja. V: Mateja REŽEK (ur.), *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes* (Zbirka Razprave, 2). Ljubljana: Nova revija, 2010, str. 45–53.
- Perovšek, Jurij, *Na poti v moderno*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Perovšek, Jurij, *V zaželeni deželi – slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Pirjevec, Dušan, *Vprašanje o poeziji, vprašanje naroda*. Zbirka Znamenja, Maribor: Založba Obzorja, 1978.
- »Politična, gospodarska in socialna načela«, Banovinski odbor OJNS, Ljubljana, 1940.
- Poročilo prosvetnega odseka Delavske zbornice v Ljubljani*, za l. 1926–1931, Ljubljana, 1931.
- Samuelson, Paul–Nordhaus, William, *Ekonomija*, Ljubljana: GV založba, 2002.
- Schultz, Helga, Wirtschaftsnationalismus in Ostmitteleuropa – Thesen und Fragen, V: Kubu, Eduard–Schulz, Helga, *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten*, Praha – Berlin, 2004, str. 17–32.
- Slovenska novejša zgodovina, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Mladinska knjiga, 2005.
- Senjur, Marjan, *Razvojna ekonomika: teorije in politike gospodarske rasti in razvoja*, Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 2002, str. 289 in dalje.

- Sušnik, Lovro, *Akademski poklici*, Ljubljana, 1932.
- Uratnik, Filip, Teorija konjunktornog kretanja po J. Maynardu Keynesu. Sadašnja kriza. V: Uratnik Filip-Lah, Ivo, *Aktualni problemi iz socialne politike in gospodarstva*. Ljubljana – Maribor, Ljudska tiskarna, 1934, str. 25–46.
- Veblen, Thorsten, *Razkazovalna potrošnja*. Časopis za kritiko znanosti, 1998, št. 189, str. 227–240.
- Vidovič-Miklavčič, Anka, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Ljubljana: KRT, 1994.
- Vodopivec, Peter, *Politične in zgodovinske tradicije v srednji Evropi in na Balkanu: v luči izkušnje prve Jugoslavije*. Zgodovinski časopis, 2005, 59, št. 3/4, str. 461–484.
- Vodopivec, Peter, *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Zbrana dela Angele Vode, I. knjiga, Spol in upor, Ljubljana: Krtina, 1998.
- Zupančič, Bogo, *Usode ljubljanskih stavb in ljudi* (I, II, III, IV), Ljubljana: KUD Polis, 2005–2009.

SUMMARY

Society and Economy in the Period between WWI and WWII: The Level of Modernization

Žarko Lazarević

In the interwar period, the traditional Slovene society was subjected to intensive restructuring, particularly with regard to its economic and social structure. Although modernization processes had irreversibly transformed the society it is not possible to state that it was already entirely modern at that time. Since modernization did not have the same rhythm different levels of modernity were intertwined. The then Slovene society could be defined as a society of contrasts in which premodern and modern economic and social forms existed side by side, and occasionally also without much contact. It was still torn between progressive modernization and the risks that such progress entailed. A significant part of the society therefore continued to foster a unique culture of fear known from earlier periods. It lived in fear of critical and inventive intellectuals; of artists who refused to submit to social and artistic conventions and were searching for ways to express their creativity beyond these conventions; of women who, on the basis of their economic independence, were capable to fully embrace their femininity; and in fear of the impending homogenization of the population at the level of consumer-based models, and the ensuing individualization. Since these accelerated phenomena of modernization returned guided the Slovene society to the future the fear was entirely justified. The digression of the 1930s added a new perspective to the existing fears. Occurrences such as the fall in prices and purchasing power, declining income, debt crisis, and extensive unemployment became a real threat to the well-being of the entire Slovene population. In those times of crisis, a large part of intellectuals, particularly the humanists, started to embrace antidemocratic, anticapitalist, and antidevelopment ideologies – in other words, antimodern ideologies. Irrespective of their ideological orientation, whether Catholic or liberal, these intellectuals were quite willing to give up their personal, political, social, and economic rights.

Herwig Wolfram

Conversio Bagoariorum et Carantanorum

Das Weißbuch der Salzburger Kirche
über die erfolgreiche Mission
in Karantanien und Pannonien
mit Zusätzen und Ergänzungen

zbirka44

ZC

Nevenka Hacin

Vpliv družbenih razmer in bivalnega okolja na življenje zasavskih otrok do srede 20. stoletja*

UDK 316.3-053.2(497.432) »19«

UDC 316.3-053.2(497.432) »19«

HACIN Nevenka, profesorica zgodovine in sociologije, muzejska svetovalka, SI-1420 Trbovlje, Ribnik 23, nevenka.zmt@siol.net

HACIN Nevenka, Teacher of History and Sociology, Museum adviser, SI-1420 Trbovlje, Ribnik 23, nevenka.zmt@siol.net

Vpliv družbenih razmer in bivalnega okolja na življenje zasavskih otrok v prvi polovici 20. stoletja

The Impact of Social and Dwelling Conditions on the Lives of Children from Zasavje in the First Half of the 20th Century

Zgodovinski časopis, Ljubljana 67/2013 (147), št. 1-2, str. 136–151, cit. 70

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 67/2013 (147), No. 1-2, pp. 136–151, 70 notes

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Language: Sn. (En., Sn., En.)

V prispevku je predstavljeno življenje otrok na območju »črnega revirja« do srede 20. stoletja. Pri prikazu otroštva so opredeljene geografske in družbene značilnosti območja, saj so vplivale na nastanek specifičnih gospodarskih razmer in različnih bivalnih okolij med industrializacijo, s tem pa neposredno določale socialni položaj prebivalstva, ki se je odražal tudi v vsakdanjem življenju otrok, tako v ožji – družini, kot v širši družbeni skupnosti – vrtcu, šoli.

Focusing on the period prior to the mid-20th century, this paper investigates the lives of children living in the mining region of Zasavje, the so-called black district. Their childhood years were defined by the local geographical and social circumstances of that period that had significantly influenced the formation of specific economic circumstances and diverse dwelling conditions during the period of industrialization. As a result, they directly determined the social position of the local population that was also reflected in the daily life of the children of Zasavje, be it within their immediate family or in the wider social community, for example in kindergarten and in school.

Ključne besede: Črni revir, kmečki otroci, otroci v delavskih kolonijah, menjava fizičnega dela žena delavcev za kmečke dobrine, predšolski otroci – otroci v vrtcih

Key Words: the black district, farm children, children in working-class colonies, exchange of physical labor of worker's wives for farm goods, pre-school children – kindergarten children

Avtorski izvleček

Author's Abstract

* Prispevek je bil pripravljen za 36. zborovanje slovenskih zgodovinarjev na Rogli (18.–20. oktober 2012), ki je bilo posvečeno zgodovini otroštva. Ker ni bil objavljen v za to priložnost pripravljenem tematskem zborniku referatov, ga objavljamo na tem mestu.

Namesto uvoda

Do srede 20. stoletja so prebivalci na območju Hrastnika, Trbovelj in Zagorja oz. danes znanem kot Zasavje,¹ v polpretekli zgodovini pa kot »črni revir«, ² živeli v različnih bivalnih okoljih, ki so odražala naravno-geografske in gospodarsko-družbene razmere. Proces spreminjanja nekoč redko poseljene, pretežno agrarne pokrajine, z gozdovi poraslega sveta in kmetovanjem le na sončnih planotah in v širših dolinah, v območja premogovništva in industrije v osrednjem delu Zasavja, se je začel s pridobivanjem premoga v Zagorju (1755), Trbovljah (1804) in Hrastniku (1822), in se intenzivneje nadaljeval po izgradnji Južne železnice (1846–49), ki je povezala naše »od boga pozabljene doline«³ z drugimi deli takratnega avstrijskega cesarstva. Posledice so vidne:

- v naraščanju števila prebivalstva/tabela,⁴ saj so vsi trije kraji pred začetkom industrializacije oz. pred uradnim popisom prebivalstva leta 1869, šteli 9.339 prebivalcev;⁵

Občina/leto	1869	1900	1931	1961
Hrastnik	3.874	5.381	7.681	10.770
Trbovlje	3.050	8.952	13.996	18.118
Zagorje o/S	8.604	10.356	12.412	15.387
Skupaj	15.528	24.689	34.089	44.275

- in spreminjanju bivanjskih pogojev: poleg samotnih kmetij in maloštevilnih strnjenih vasi z 19 do 32 hišami,⁶ so začela nastajati dolinska naselja. Tako so na primer v Trbovljah že leta 1869 našeli 146 stanovanjskih poslopij za delavce.⁷ Prave delavske soseske, ohranjene vse do današnjih dni, pa so začeli graditi lastniki rudnikov in tovarn šele v zadnji tretjini 19. stoletja, kar je bilo v skladu z zahtevami sklepa drugega kongresa montanistov v Ljubljani leta

¹ Izraz je uvedel publicist Rudolf Badjura za širše geografsko območje, kot je v pogovorni uporabi danes.

² Črni revir – odraža razvoj premogovništva in industrijskih panog, ki so dali območju svoj pečat.

³ Termin se nanaša na prometno nedostopnost in slabe kmetijske pogoje.

⁴ Zavod za statistiko RS.

⁵ Ivančič Lebar, *Srečno ... črne doline*, str. 20.

⁶ Vrišer, *Rudarska mesta*, str. 26–28.

⁷ Ivančič Lebar, *Naše Trbovlje*, str. 15.

1869.⁸ Vzporedno s tem pa se je večala potreba po organiziranju storitvenih dejavnosti, ki so jih npr. samo v Trbovljah, leta 1938, izvajali v 349 lokalih.⁹

Iz življenja paurskih¹⁰ otrok

Na osnovi podatkov za leto 1910, ki potrjujejo, da je delež industrijskega prebivalstva v Zasavju znašal 26,1 %, ¹¹ lahko trdimo, da so, v prvi polovici 20. stoletja, poleg delavskih naselbin prevladovala kmečka bivališča. Večina kmetij, ki so bile sprva samooskrbne enote, so predstavljali mali in srednje veliki kmetje. Razvrstitev kmetij po velikosti je bila odvisna od obsega posesti, števila gospodarskih poslopij in ne nazadnje od števila prostorov v hiši, v kateri je bivala rodbina,¹² kasneje imenovana družina. Vsak član družine je imel v njej določeno mesto. »Tako se je v črni kuhinji, ..., v glavnem zadrževala gospodinja. V »mali hiši«, ..., sta živela »ta stara«, ki sta predala domačijo v upravljanje potomcem, v »veliki hiši«, ..., pa se je zbirala vsa družina. Ob lončeni peči, ki je predstavljala glavni družinski prostor in na kateri so spali otroci zlasti pozimi, ...«¹³

Kako so se kmetje razlikovali med seboj, pa naš rojak, zgodovinar, Orožen Janko: »Kočarju in malemu kmetu gre včasih trda za kruh, večji (srednji) kmet z žitom ob dobrih letinah izhaja, veliki kmet pa lahko tu in tam, ako nima prevelike družine, tudi kaj žita proda.«¹⁴ Pri opisu malega kmeta pa je bil še nazornejši kronist Julij Fels: »Prehrana našega kmeta je leto in dan borna, ljudje so skromni, a pri tem vedri in zdravi. Če pozimi zakoljejo prašiča, zopet nezmerno jedo in pijejo.«¹⁵

Pri opravljanju večjih kmečkih del so kmetje pomagali drug drugemu brezplačno, ali pa so najeli kočarje. V naših krajih pogosto srečamo med najeto delovno silo žene z otroki iz delavskih okolij. V t. i. tabrh¹⁶ so hodile h kmetom v bližnjo okolico, nemalokrat pa tudi v okolja, iz katerih so prihajali njihovi predniki. Zakaj so zapuščali kmetije: »Ker so tu vsa posestva na pobočjih hribov, je obdelovanje zelo težavno in ni donosno. Še najlažja in najbolj dobičkonosna je tu živinoreja. Močni, mladi ljudje se zaposlijo večinoma pri rudniku, tam imajo stalen zaslužek in si lahko ustanovijo družino, medtem ko bi morali doma težko delati in slabo živeti.«¹⁷

Odhodi v tabrh so delavskim otrokom predstavljali posebna doživetja: »... Malo ljudi ve, da so Trboveljčani odhajali v Savinjsko dolino obirat hmelj. Tako tudi Trboveljčani,¹⁸ predvsem ženske in otroci. ... Na pot smo se odpravili kar peš ... Pot se je vila po hribovski pokrajini s postanki na osamljenih kmetijah,

⁸ Mlakar Adamič, *Rudarsko stanovanje*, str. 12.

⁹ Ivančič Lebar, *Iz hiše pisanih spominov*, str. 83, 84.

¹⁰ Paursk – pogovorno med kolonijskimi otroki za kmečkega otroka.

¹¹ Vrišer, *Industrializacija Slovenije*, stran 15.

¹² Rodbina – prvotno: razširjena družina, družina pa rodbina in t. i. najeta delovna sila.

¹³ Hacin, *Utrinki iz življenja otrok v Zasavju v prvi polovici 20. stoletja*, str. 34.

¹⁴ Orožen, *Zgodovina Zagorja ob Savi I.*, stran 262.

¹⁵ Fels, *Kronika Hrastnika 1874–1886*, str. 460.

¹⁶ Tabrh – menjava dela, večinoma žena in otrok delavcev, za hrano, poljščine ali kos zemlje za lastno obdelavo, redkeje, zlasti po drugi svetovni vojni, pa tudi za denar.

¹⁷ Fels, *Kronika Hrastnika 1874–1886*, str. 460, 461.

¹⁸ Žabjevaščani – stanovalci kolonije Žabja vas oz. danes Žabjek.

kjer smo se ustavljali, pojedli malico, ki smo jo imeli s seboj, se odžejali, starejši z našicanim bunkovcem, otroci pa z vodo. ... Po prihodu v vas so se zbiranci namestili pri kmetu, pri katerem so obirali, in ..., kjer je pač nanese. Postlalo se je kar na senu, pokrilo pa s seboj prineseno deko. Nekateri, privilegirani, med njimi tudi jaz, pa smo stanovali pri sorodnikih. Jaz, na primer, kar pri starih starših, ki so imeli skromno hiško, prav sredi vasi.

Izza hiše je tekel bister potoček, na katerem je bila pred mostom nameščena zapornica, ki je služila v več namenov. Ženske so ..., gasilci ..., otroci pa v poletnih mesecih prostor za kopanje in splavarjenje.

Pa se vrnimo k obiranju hmelja. Obiral si lahko sam, ali pa s kom v paru. ... Obrani hmelj ti je gospodar skrbno izmeril ... in ti za vsak nabrani mernik izdal biljeto, za katero si po končanem obiranju dobil plačilo.

Jedlo se je, zjutraj največkrat bela kava in kruh, za malico kruh in kaj suhega, dodala pa so se tudi kakšna jabolka. Kruh je bil bel, visok, lepo zapečen, hrustljiv in vedno svež. Včasih so postregli tudi koruznega, in sicer iz bele koruze, ... Kosilo so prinesli kar na njivo, bilo je raznovrstno in največkrat boljše kot doma. Za žejo se je točil jabolčnik in voda. Vodo so raznašali tako imenovani vaserpinči, tudi sam sem bil večkrat v tej vlogi. ...

Ko je padel mrak, se je z delom končalo, ... Za večerjo se je postreglo kar pod kozolcem ... Najbolj mi je ostala v spominu mlečna kaša s kuhanim oblic krompirjem, ki smo ga namakali v sol, kašo pa z žlico zajemali iz velike skled. Kaša je bila lepo rumena, s skorjico na vrhu, prelita s smetano, dišeča, ravno prav gosta, ... Dnevi so enaki dnevu, ... Sam sem imel za obiranje hmelja bolj dve levi roki. Bolj mi je ležalo lovljenje rib in potepanje po vasi. Da res obiram hmelj, sem moral vsak dan staremu očetu pokazati, koliko mernikov sem nabral. Ta pridni so jih nabrali po pet, jaz pa le po dva, ... Da stari oče ni bil preveč slabe volje, sva mu s staro mamo, poleg novih biljet, zasluženih za tisi dan, vedno pridala še kakšno iz prejšnjega dne, pa smo zmagali. Te nedolžne laži so ostale skrbno skrite med nama.

Ko se je pobralo še pri zadnjem kmetu, se je biljete zamenjalo za denar, poslovili smo se, otroci smo si obljubili, da si pišemo, ...¹⁹

Manj zabavna so se zdela kmečka opravila domačim otrokom, saj so jih morali opravljati vsakodnevno, pa še to zastonj. Tako se že Boštjan Roš, rojen v Hrastniku leta 1839, spominja, da je moral, še preden je začel hoditi v šolo: »... krave pasti, se ve, da bosonog in navadno razoglavl. Ta moj prvi poklic, poln odgovornosti in skrbi, mi pa ni bil všeč. 'Plavka' in 'Armenka' me nikakor niso hotele ubogati; komaj sem jim malo hrbet obrnil, so me že mati iz doma začeli kregati, da naj krave iz pšenice vračam. Moram priznati, da sem bil slab pastir, ... Le pozno jeseni, ko so bile njive in travniki prazni od vseh pridelkov, se je moje pastirsko nebo zjasnilo. Sedaj namreč živina ni mogla več uhajati v škodo, ... Mi, pastirji: ... smo se pa v Zadnjih Lazah sestajali, kurili, krompir pekli in črno mast kopali. Vojaško življenje ..., je vplivalo močno na mene; ... Napravil sem si sam puško, sabljo in bajonet iz lesa, ..., obesil vse po predpisu na sebe, ..., in sedaj – tako oborožen, sem gnal krave na pašo!²⁰

¹⁹ Odlazek, *Hmelj*, str. 1, 2.

²⁰ Roš, *Moji mladostni spomini*, str. 66.

Slika 1: Zasavske žene so skupaj z otroki hodile v »tabrh«, v Prekopi – pri Vranskem leta 1937, foto Leopold Odlazek.

Obveznosti domačih otrok, kot tistih, ki so hodili služiti oz. so bili že kot nedorasli fantiči in deklički določeni za pastirje in pestrne pri premožnejših kmetih, da so si zaslužili hrano, prenočišče, mogoče še oblačilo ali kak goldinar, pa se z leti niso dosti spreminjale. Tako se Brigita Gradišek, ki še danes živi na isti kmetiji v vasi nad Trbovljami, kjer je leta 1925 prirojila na svet v domači hiši, kot četrti izmed petih rojenih Selevškovih otrok, spominja, da so spadali med srednje kmete: »Imeli smo 9 ha zemlje, ta veliki pa nad 20 ha, od tega 5 ha gozda in 4 ha obdelovalne površine. In pa seveda živino v hlevih, dva vola in tri krave. Te sem že kot otrok vodila do napajalnika. Pa tudi mami in starejšima sestrama sem pomagala voditi živino pri oranju, okopavati polja, pobirati krompir, sadje za prešati, ... pri hiši pa luščiti fižol, ličkati koruzo, nositi drva, da je mama lahko kuhala in enkrat tedensko pekla kruh. Če nam je zmanjkalo pšenice, smo jedli pa koruznega. Lačni nismo bili nikoli. Žgancev, fižola in krompirja smo imeli vedno dovolj.

Ob praznikih, predvsem za božič, pa smo jedli orehovo potico. Tudi to je spekla mama. Orehe smo imeli doma. Ob veliki noči pa je doma pečeni potici, dodala še kupljene rozine in rožičevo moko. Praznikov pa se nismo veselili samo zaradi potic. Za božič smo dobili darila. V peharju smo poleg suhega sadja, rožičev, našli svinčnik, zvezek in pa novo spodnje perilo. Čeprav je bilo sešito doma, smo ga bili zelo veseli. Še boljša pa so bila darila ob veliki noči. Takrat so nas obdarile krstne in kasneje tudi birmanske botre. Spomnim se pomaranč, okroglega kolačka brez file in v čebuli barvanega jajca, v katerem je bilo običajno pet kovačev.

O kakšnih igračah pa ni bilo sledu. Za te ni bilo pri hiši nikoli denarja. Ne pri naši, pa tudi pri drugih ne. Smo se pa kljub temu znašli. Zelo radi smo se hojsali. Hojsnico smo znali narediti vsi. ... Težje pa je bilo z igračami, ki so jih znali narediti predvsem fantje, npr. mlin na vodo. Zato sem bila vesela, da sem imela brata. Pa tudi sestre sta prišli prav. Znali sta narediti punčko iz flike, ki so ... »²¹

²¹ Gradišek, *Ustni vir*, 2010.

Otroci privatnikov

Vključevanje otrok v opravljanje del, ki so omogočala preživetje družini, pa so bila tipična tudi za obrtnike, trgovce in gostilničarje. Njihovo število (2–3) je bilo običajno manjše kot pri kmečkih in delavskih družinah (več kot 5), obveznosti, ki so jim bile določene, pa posledica prenašanja navad iz kmečkega okolja, od koder so prihajali, in tradicije, da je eden izmed otrok, največkrat najstarejši, nadaljeval z družinsko dejavnostjo. Zato ne preseneča, da je Boštjan Roš, sin kmeta in gostilničarja, moral materi pomagati » pijancem streči in jim vino točiti.«²²

Ti t. i. privatniki, ki bi sicer kot kmetje zaradi potreb rudarjenja propadli, so se začeli ukvarjati z dejavnostmi, ki so krile potrebe novih gospodarskih panog in njihovih nosilcev, npr. premogovništva: »... najlepša debela prodajajo kot jamski les tukajšnjemu obratu za smešno nizko ceno ...«²³ Svojo osnovno dejavnost – kmetijstvo so postopoma opustili. Med novimi, pogostimi in donosnimi dejavnostmi je bilo mdr. oddajanje bivališč prišlekom, ki so prihajali v naše kraje »s trebuhom za kruhom«.

Kakšen prostor, največkrat na podstrešju, pa so privatniki prihranili še za nastanitev vajencev in pomočnikov. Raje kot otroke domačinov, so v uk jemali kmečke otroke, »ker so bili bolj ubogljivi, navajeni delati«²⁴ predvsem pa daleč od doma, in zato bolj potrpežljivi. »Cel dan smo pomagali v lokalu, se učili obrti od mojstra, v večernih urah pa obiskovali pouk na obrtni ali trgovski šoli: med 17. in 20. uro ob ponedeljkih, torkih in sredah, ter ob nedeljah po maši.«²⁵ V prostem času, to je po zaprtju lokala, pa skupaj z domačimi otroki postorili vsa dela, vezana na dejavnost, npr. »izdelava gumbov, papirnatih vrečk, ...«²⁶ in pa še številna hišna opravila.

Med v »uk vzetimi otroki« so prevladovali fantje, izjema je bila šiviljska obrt. Dekletom je pripadalo v glavnem delo služkinj, kuharic in varuš, ki so skrebele za družino, saj je bila tudi gospodinja vključena v dejavnost, npr. v trgovini: »Gospa je delala v blagajni, šef je nabavljal robo, pomočniki in vajenci pa so skrbeli za svoje stalne kunte.«²⁷ V Zasavju je bilo tipično, da so bili kupci stalni, saj so bile trgovine locirane tako, da so pokrivalo okoliš bližnje delavske kolonije. Da so bili pri tem uspešni, so morali poznati navade, predvsem pa stiske svojih kupcev: »Žena rudarja Karla Flisa, ki ima osmero malih otrok, je šla zadnjo sredo – na plačilni dan, kakor običajno vsake 14 dni, v rudniški konzum«²⁸ po živež. Do sedaj je tam stalno kupovala, a sedaj so ji odrekli, češ da mož nima toliko zasluženega, ... Za to pa je izvedel trgovec Radej, ter je poslal na dom Flisovim živeža za 14 dni ter s tem rešil 10-člansko družino 18-dnevnega stradanja. Vse druge prodajalne upoštevajo sedanjo stisko in dajo na upanje, kolikor je le mogoče, rudniški konzum pa delavcem vse sproti odteguje od plač in ne riskira niti tega, če kdo katero periodo bolj slabo zasluži in da bi mu za tisti čas nekaj kreditiral in pokazal nekaj srca za bednega. Privatne trgovine pa, ki s kreditiranjem ogrožajo svoj obstoj, storijo to!«²⁹

²² Roš, *Moji mladostni spomini*, str. 66.

²³ Valentinič, *Kronika Hrastnika 1874–1886*, str. 494.

²⁴ Klun, *Ustni vir*, 2002.

²⁵ Cerinšek, *Ustni vir*, 2010.

²⁶ Nagode, *Ustni vir*, 1992.

²⁷ Zorčič, *Ustni vir*, 1992.

²⁸ Konzum, trgovina v lasti rudnika, tovarne, kasneje lahko tudi delavcev.

²⁹ Slovenc, *Socialno delo za družino*, 4. 10. 1931.

Tovrstna dobrota oz. dobra naložba trgovca v resnici ni ogrožala njegovega blagostanja, je pa olajšala preživetje marsikateri delavski družini, saj je šlo za kreditiranje nakupov osnovnih živil.

Kolonijski otroci

V 19. stoletju, v začetni fazi industrializacije Zasavja, so bili v proizvodni proces vključeni tudi otroci delavcev, čeprav je bilo to zakonsko prepovedano.³⁰ In kako so to kršitev utemeljevali: »Poleg moških je delalo v steklarni tudi nekaj žensk. A stara steklarska navada je bila, da so za delo uporabljali tudi otroke. Ko je okrajno glavarstvo na prijavo žandarmerije o tem poizvedovalo, je ravnatelj Klein preko občine odgovoril, da to ni nič hudega, češ da otroci samo odnašajo steklo. V resnici so jih steklarji smatrali za svoje prirodne pomočnike. ... Že tedaj in še dolgo potem so imeli učitelji težave s steklarskimi otroki, ne samo zaradi preseljevanja, ampak tudi zaradi dela v steklarni.«³¹

Tovrstno izkoriščanje otrok je poznalo tudi premogovništvo. Ukinjeno je bilo šele leta 1889, ko je nastal službeni red za rudnike TPD,³² »ki je dovoljeval za mladostnike delo le podnevi, ponoči le izjemoma. Dečki so morali biti stari ob vstopu v službo vsaj 14 let, deklice 16. V času, ko je delo veljalo za najboljšega vzgojitelja, so bili taki ukrepi odraslim težko razumljivi.«³³ Pa ne samo podjetnikom, pač pa tudi staršem, ki jim je vsak dinar prišel še kako prav.

Delavci, predvsem moški, ki so največkrat izhajali iz vrst obubožanih kmetov, so v deagrariziranem okolju izgubljali stik z domačim zaledjem in postajali odvisni od okolja, ki jih je vabilo zaradi zaslužka. Zaradi oddaljenosti so si morali poiskati stanovanja, ki pa vse do uveljavitve zakonodaje o delavskih stanovanjih, po večini niso ustrezala definiciji bivališč. Tudi prve kolonije³⁴ s skupnimi kuhinjami za dve ali štiri družine, so spadale v sorodno kategorijo. Šele na prelomu stoletja se je stanje začelo boljšati, saj je moralo okrajno glavarstvo skrbeti za uveljavitev zakonodaje v praksi. To potrjujejo tudi podatki iz leta 1900, »ko je bilo, npr. v Trbovljah, od 2657 delavcev pri rudniku, oženjenih 878, od katerih jih je 594 stanovalo v rudniških stanovanjih, in samskih 1779, od katerih jih je 592 stanovalo v samskih domovih.«³⁵ Vsi drugi so imeli status podnajemnikov v privatnih hišah, purši pa lahko tudi pri družinah v kolonijah. Zato ne preseneča, da so se posamezniki odločali za gradnjo lastnih hiš, imenovanih koč v zraku.³⁶ Istočasno pa so zaradi naraščanja števila delavcev, od dvajsetih let 20. stoletja dalje pa tudi uslužbencev, lastniki rudnikov in tovarn nadaljevali gradnje kolonij, ki so se, glede na velikost (od 25 do 80 m²) in število prostorov (od 2 do 7), delile na delavske, uradniške in štajgerske.³⁷

³⁰ Zakon, ki je prepovedoval delo otrok, starih od 6 do 10 let, je izšel leta 1842.

³¹ Orožen, *Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola I-od početka do 1918*, str. 529.

³² TPD = Trboveljska premogokopna družba, ustanovljena 1872, ki je kupila vse zasavske premogovnike.

³³ Mlakar Adamič, *Srečno ... črne doline*, str. 87.

³⁴ Kolonija – po enotnem načrtu zgrajena skupina hiš, v kateri so živeli profesionalno in socialno izenačeni prebivalci.

³⁵ Hacin, *Utrinki iz življenja otrok v Zasavju v prvi polovici 20. stoletja*, str. 35.

³⁶ Koča v zraku – hiša, ki jo je zgradil delavec na rudniškem zemljišču.

³⁷ Hacin, *Utrinki iz življenja otrok v Zasavju v prvi polovici 20. stoletja*, str. 35.

Glede na velikost delavskih stanovanj pa ne preseneča, da se je večina življenja družin, zlasti pa otrok, odvijala na dvorišču. Tako tudi opravljanje domačih opravil, ki so jih otrokom »naložile« matere: »čiščenje šuhov, ribanje ganka in šteng, odnašanje smeti, praznjenje kahle, prinašanje vode od štirne, ...,«³⁸ Vsa dela so morali opraviti, preden so se »potepli po hauzih« in okolici.

Slika 2: Otroci v koloniji Dobrna, 20. leta 20. stoletja, fototeka ZMT.

Tako tudi Branko Gačnik: »Najprej je treba vedeti, kako je funkcionirala knapovska familija. Fotr je hodil na šiht, doma se z gospodinjstvom ni ukvarjal, ... Sodeloval je samo pri težjih delih, ... in spravilu deputatnega³⁹ premoga v barako. Vse to, samo, dokler je bil najstarejši otrok premajhen za ta dela, ... Fotr je pršu s šihta, se najedel in se vrgel na kobalecno in zaspal. Če smo bili noter, smo morali dati mir. Nato se je prebudil, še malo pojedel, se oblekel in šel v dolino ...

Fotr je v vseh famijah opravljal tudi vlogo rablja. Mama mu je poročala, ... in potem so bili ukrepi odvisni od stopnje prekrška in fotrovega razpoloženja. Torej fotrov smo se vsi bali, tudi jaz. Moram pa povedati, da sem moral ušpičiti res kaj velikega ..., da me je mama zatožila. Drugače je kar sama poračunala z mano, s kakšno klofuto, ..., ali prepovedjo izhoda, kar pa je bila najhujša oblika kazni.

Naše mame v glavnem niso hodile v službo, ... Do petega leta sem bil edinec in sem pomagal mami v kuhinji, da sem ji dal kaj v roke, v glavnem sem ji pa težil. Nato se je rodila sestra in meni se je podrl svet. Najprej sem je bil vesel in zelo rad sem jo popazil in ji dal flaško, kmalu pa sem ugotovil, da to ni to, kar sem pričakoval. In ko je sestra shodila, ..., je bila meni v pokoro, ... Mama je rekla, da moram potrpeti, ker to da dela zato, ker me ima rada, seveda sem si želel, da me sploh ne bi imela rada.

³⁸ Hacin, *Utrinki iz življenja otrok v Zasavju v prvi polovici 20. stoletja*, str. 36.

³⁹ Deputat – 6 jamskih vozičkov premoga, ki so ga zaposleni pri rudniku dobili vsako leto »brezplačno«.

Z leti, ko sem začel hoditi v šolo, sem dobil dodatne naloge:

- Mama ali sosede so me lahko vedno poslale v trgovino.
- Iz barake v kolmkišto sem moral nositi kulom, drva, in nasekati trske za podkurit.
- Vsakič, ko je mama očistila šporhet, sem moral nesti pepel na štirce.⁴⁰
- Ko sem lahko že nesel koš kulma, sem tudi deputat moral spraviti v barako, pri čemer smo kumarati vedno pomagali en drugemu.
- Tudi gredo sem moral (12, 13 let) že sam pošthati in mami pomagati nositi skretuno ... No, ko mi je to že morala pomagati sestra, sem prišel na račun. Vedno sem njen konec palic malo namočil v skretuno in ..., da je gledala v čeber in neizmerno se ji je gravžalo, kar mi je bilo v veliko veselje. Seveda me je vedno zatožila fotru in kljub temu, da nisem nikoli bil kriv, sem vedno katero pokasiral, žal pa mi ni bilo.
- Vsi smo imeli kure, nismo jih kupovali, temveč smo jih vedno dali izvaliti ... Piščančke sem moral vsak dan spustiti iz barake, jih krmiti, dajati vodo in čistiti za njimi. Zvečer sem jih moral prešteti in zapreti, če je število štimalo, drugače pa jih poiskati ...
- Trikrat tedensko sem šel s trilitrsko kanglo po mleko h kmetom, ... Najbolj se mi je firžmagalo, ker sestra ni niti enkrat šla po mleko, je bilo prenevarno zanjo. To so bila opravila, ki sem jih moral vedno, brez pardona, opraviti v nulo.

Povsem drugače je bilo pri moji omi, ki je živela na Dobrni.⁴¹ Tam sem bil najraje ... Vse, kar sem naredil, sem prostovoljno ... Nabiral sem ji lupinec za prašiče, ... in ji pomagal nabirati in nositi premog s kip.⁴² Premog sva kopala ravno tako kot drugi stanovalci Dobrne, ... zase in za prodajo, ko ga je prodala, mi je vedno kaj kupila.

Še vedno se v živo spomnim, kakšne hlebce kruha je oma pekla v krušni peči in kako so dišali. Najraje sem imel še vročega, ona pa je vpila, da bom zbolel. Pri njej sem bil vedno zelo rad ..., čeprav so vedno govorili, da mi daje potuho. To je bilo verjetno res, je pa vedno imela čas zame ...⁴³

Kljub rednim obveznostim, pa je otrokom ostajal čas za igre na hofu, med hauzi, še raje pa v okolici, daleč stran od oči odraslih. Za igro jim je »zadostovala dobra volja, malo domišljije, kak kos lesa, palica, ... celo navaden papir »je prou pršu« in pa pravila, ki so jih prilagajali trenutni situaciji in razpoloženju.⁴⁴

Pomemben del v življenju kolonijskih otrok pa so bili običaji: žegnana goba,⁴⁵ tepežkanje,⁴⁶ pa ne zaradi vsebine ali vloge, ki naj bi jo odigrali v vsakdanjem življenju ljudi, pač pa možnosti zaslužka, ki so jim ga nudili: »... saj kar se kolonijskih otrok tiče, o kakšni žepnini ni bilo govora, zato se je vsak znašel, kakor je vedel in znal. Za zbiranje sredstev nam je prav prišel vsak praznik.«⁴⁷

⁴⁰ Štirce – odlagališče za pepel in smeti.

⁴¹ Dobrna – kolonija, ki so jo podrli leta 1964.

⁴² Kipe – deponija jalovine.

⁴³ Gačnik, *Delovne obveznosti nas otrok*, str. 10, 11.

⁴⁴ Hacin, *Utrinki iz življenja otrok v Zasavju v prvi polovici 20. stoletja*, str. 37–39.

⁴⁵ Isto tam.

⁴⁶ Slovinc, *Tepežkanje v Trbovljah*, 11. 1. 1931.

⁴⁷ Hacin, *Utrinki iz življenja otrok v Zasavju v prvi polovici 20. stoletja*, str. 38.

Manj zabavno, kot za praznike, pa je bilo otrokom obvezno »zbiranje sredstev« s t. i. prodajo od hiše do hiše, v gozdu nabranih sadežev, predvsem v okoljih privatnikov.⁴⁸ Na ta način, kakor tudi z odhodi v »tabrh«, pa so tudi otroci prispevali delež k družinskemu proračunu.

Vrtičkarji⁴⁹

Zasavski otroci so lahko znanja in veščine pridobivali tudi v vrtcih. Pomembno vlogo pri njihovem ustanavljanju: Hrastnik – 1907, Trbovlje – 1911, Zagorje – 1928, so imeli zakonodaja, sprejeta v zadnji tretjini 19. stoletja, zavedanje članov društev in družb o pomenu predšolske vzgoje za otroke, in finančna podpora lastnikov rudnikov in podjetij za delovanje vrtcev.⁵⁰

Obiskovanje vrtca je bilo prostovoljno. Odvisno je bilo od ozaveščenosti staršev, saj mame večinoma niso hodile v službo: »... mama je pošiljala mene, mojo dve leti starejšo sestro in tudi štiri leta mlajšega bratca v vrtec na Vodah zato, da se nismo cel ljubi dan potepali po hauzih, pa še kaj pametnega smo se naučili.«⁵¹ Tako mame, zakoni pa, da je: »Otroškemu vrtcu naloga, podpirati in dopolnjevati otrokom domače odgojevanje pred ono dobo, ko so dolžni hoditi v šolo, ... Otroke pripravljati z redno vadbo telesa in čutov ter z duševnim, nravi primernim izobraževanjem. Pripomočki odgojevanja v otroških vrtcih so: bavila, katera izobražujejo stvareči in upodablajoči nagon delavnosti, kretalne igre s petjem in brez petja, ogledovanje stvari in podob ter razgovori o njih, povesti in pesence, naposled lahka vrtna dela. Strogo izključen je ves nauk po zmislu šole.«⁵² Za njihovo izvajanje so bile zadolžene strokovno usposobljene vzgojiteljice, ki so: »... vodile otroke v sprostitve veselosti, v oblikovanje dobrosrčnosti ter zlasti v privajanje na tiste kreposti, ki so potrebne za druženje z vrstniki in ki so v okras malčkom, a obenem podlaga za zdravo vzgojo naroda.«⁵³ Istočasno so vrtci služili kot sredstva za vzgojo k pobožnosti, pokorščini in poslušnosti. Tako zastavljena predšolska vzgoja se ni bistveno spreminjala vse do obdobja po drugi svetovni vojni, ko je socialistična družbena ureditev zahtevala široko zasnovano, družbeno organizirano varstvo in vzgojo predšolskih otrok, ki bi razbremenila predvsem matere, da bi prevzemale vse pomembnejšo vlogo v novem družbenopolitičnem življenju⁵⁴ oz. do leta 1955, ko je bil sprejet Splošni zakon o šolstvu.

Kako se je odvijalo življenje v vrtcih, pa je razvidno iz dokumentov, npr. urnika otroškega Vrtca v Toplicah,⁵⁵ ali zapisov v šolskih kronikah, npr. za leto 1911/12: »... Otroški vrtec je imel 2 tečaja (kurza) po 40 otrok brez razlike glede na šolski okoliš. Otroški vrtec je bil zaupan gospodični ..., deloval pa je pod nadzorom deške šole. Zadnji dan šole pred božičnimi počitnicami so skupaj s kuharsko in gospodinj-

⁴⁸ Slovec, *Razočarana in strta življenja*, 17. julij 1932.

⁴⁹ Vrtičkar – otrok, ki obiskuje vrtec.

⁵⁰ Hacin, *Ob 100-letnici prvega vrtca v Zasavju*, str. 8–10.

⁵¹ Klenovšek, *Ustni vir*, 2010.

⁵² *Zbirka zakonov in ukazov o ljudskem šolstvu na kranjskem*, str. 211.

⁵³ Hacin, *Otroški vrtci*, str. 35.

⁵⁴ Hacin, *Ob 100-letnici prvega vrtca v Zasavju*, str. 36.

⁵⁵ ZAC, *Vrtec Zagorje*.

sko šolo priredile slavlje z okraševanjem božičnega drevesca,«⁵⁶ oz. za leto 1919/20: »Otroška vrtarica ... je vprizorila na koncu leta s svojimi malimi gojenci prav mično igro v gledališču pri Forteju na veliko veselje starišev in drugih gledalcev. Del čistega dohodka iz te igre v znesku 300 K se je naklonil domačima ljudskima šolama v ... za šolarsko knjižnico. Ker pa je bila dobila deška šola že od drugod veliko znatneje vsoto v isti namen, je prepustila svoj delež dekliški šoli.«⁵⁷

Najboljši vpogled v vrtnice tistega časa pa nam dajo spomini takratnih vrtničarjev,⁵⁸ ki predstavljajo skoraj petdesetletno časovno obdobje, pa se vsebinsko skoraj ne razlikujejo: »Moji spomini na vrtec segajo daleč nazaj v leto 1927/28, ko sem še ne štiriletna deklica v spremstvu mame prvič prestopila prag vrtca. ... Na Polaju,⁵⁹ kjer smo stanovali, je bilo več starejših otrok, ... ki so nas spremljali vsak dan do OŠ Vode, naprej do vrtca pa smo šli sami. Ob 12.00 smo se vračali domov, sami. Pri Gasilskem domu smo prečkali tirnice in počakali na rudniški vlak z vagoni, ki je prevažal delavce ... Z zanimanjem smo si ogledali tudi perice, ... Naše vračanje se je večkrat podaljšalo, doma pa so nas zaskrbljeni čakali. Vrtec sem obiskovala tri leta. ... Radi smo se igrali, poslušali pravljice, telovadili in prepevali ... Izdelovali smo papirnate vetrnice, ... Z veseljem smo si naredili tudi papirnate čake, ki smo si jih poveznili na glavo in ponosno korakali po dvorišču vrtca ...«⁶⁰

Urniki

otroškega vrtca v Toplicah *Sol. l. 1931/32*

<i>Dni</i>	<i>Dopolodne</i>					<i>Popoldne</i>				
	<i>9¼ - 9¾</i>	<i>9¾ - 10¼</i>	<i>10¼ - 11</i>	<i>11</i>	<i>11 - 1¼</i>	<i>1¼ - 2</i>	<i>2 - 3</i>	<i>3</i>		
<i>Ponedeljek</i>	<i>Memoriranje</i>	<i>Počitek</i>	<i>Parila</i>		<i>Igre v krogu</i>	<i>Vševanje</i>				
<i>Torek</i>	<i>in molitev</i>	"	"	<i>Kazeni nauk</i>	<i>in odhod</i>	<i>Pripovedovanje</i>	<i>Vpletanje</i>	<i>in odhod</i>		
<i>Sreda</i>	<i>in molitev</i>	"	"	<i>Risanje</i>	<i>in molitev</i>	<i>Proste igre</i>	<i>Vpogubanje</i>	<i>in odhod</i>		
<i>Četrtek</i>	—	—	—	—	—	—	—	—		
<i>Petek</i>	<i>Uvod</i>	"	"	<i>Parila</i>	<i>Molitev</i>	<i>Igre v krogu</i>	<i>Polaganje palč, pletni strokov</i>	<i>Vševanje</i>	<i>Molitev</i>	
<i>Subota</i>	<i>Uvod</i>	"	"	<i>Kazeni nauk</i>	<i>Molitev</i>	<i>Pripovedovanje</i>	<i>Vševanje</i>	<i>Molitev</i>		

Mini Res-ova vrtarica

Slika 3: Urnik 1931/32, ZAC.

⁵⁶ ZAC, Schul-Chronik.

⁵⁷ Isto tam.

⁵⁸ Hacin, Utrinki iz življenja otrok v Zasavju v prvi polovici 20. stoletja, str. 40–43.

⁵⁹ Polaj – ena izmed prvih kolonij.

⁶⁰ Klenovšek, Moji spomini na vrtec Trbovlje, str. 1, 2.

Šolarji

V Zasavju so ustanavljali prve šole že pred 230 leti, ki pa se zaradi takratnih razmer in miselnosti družbe niso ohranile.⁶¹ Večina predhodnic današnjih šol ima več kot pol mlajšo tradicijo. Ustanovljene so bile po letu 1869 v skladu z Državnim zakonom o ljudskih šolah, ki je med drugim uzakonil splošno šolsko obvezo za otroke od 6. do 14. leta starosti.⁶² Na ustanavljanje šol, ki jih do začetka prve svetovne vojne naštejemo 15, pa je vplivalo še naraščanje otrok oz. posluh države, občin, kot tudi lastnikov rudnikov in tovarn: »... g. vitez Jurij von Cossleth je bil od postanka hrastniške šole izredno naklonjen šoli in pouku; ustanovil je tudi privatno šolo, ki so jo vzdrževala industrijska podjetja, rudnik, kemična tovarna in steklarna in je koristila vsemu prebivalstvu. Njegova zasluga je, da ima Hrastnik danes štirirazredno javno ljudsko šolo, ki je nastanjena v imenitnem novem poslopju, najlepšem v vsem okraju, dalje, da je opremljena z vsem, kar se zahteva za podeželske šole: z lepim telovadiščem, z obveznimi vrtnimi napravami, z veliko drevesnico, da je končno šolski obisk vzoren, ...»⁶³

Učitelji, ki so poučevali v tem obdobju, so posebno pozornost posvečali praktičnim znanjem: »... zlasti šolski vodje, so zelo pridno gojili sadjarstvo in vrtnarstvo. ... Dečki najstarejših letnikov so drevesca okopavali, cepili in obrezovali, deklice pa so gojile zelenjavo.«⁶⁴

Obisk pouka, čeprav nereden, pa do prve svetovne vojne ni bil kritičen. Šele vojna in z njo povezani lakota, nedohranjenost in širjenje nalezljivih bolezni so vodili do zapiranja šol. Drugi razlog pa je bilo naseljevanje vojaških oddelkov v šolske prostore. Kljub temu pa so bili šolarji vključeni v vojne razmere, in sicer že vse od leta 1914, ko so zbirali potrebščine za vojake: denar, volnene izdelke, ki so jih pletli sami, kovine, zelišča za čaj, ...⁶⁵

Po končani vojni se je, kljub političnim spremembam, v šolah ohranila stara zakonodaja. Kasneje sprejeti zakoni so prinesli nekatere organizacijske spremembe,⁶⁶ ki pa se v praksi niso vedno izvajale, kot npr. prepoved telesnih kazni: »... nekateri učitelji – bile so tudi izjeme, so imeli na zalogi več vrst palic, s katerimi so nas tepli. Večkrat se je zgodilo, da se je palica pod udarci tudi zlomila ...»⁶⁷

Bolj boleča od kazni, pa je bila za učence revščina, čeprav je v svojih spominih ne oživljajo. Kljub temu pa je ne morejo zanikati: »V pomoč siromašni rudarski deci je šolska kuhinja, v kateri dobi nad osemdeset šolarjev vsako opoldne kosilo. ... Otroci dobe vsak veliko porcijo, če pa ima kateri premalo, se zateče h kuhinjski materi in dobi še eno. Prav v sedanji rudarski krizi, ko delavci ne zaslužijo dovolj za preživetje svojih otrok, ... V imenu bednih otrok se vodstvo kuhinje obrača na

⁶¹ Hacin, *Utrinki iz življenja otrok v Zasavju v prvi polovici 20. stoletja*, str. 43, 44.

⁶² Orožen, *Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola I-od početka do 1918*, str. 680.

⁶³ Valentinič, *Kronika Hrastnika 1874–1886*, str. 492.

⁶⁴ Orožen, *Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola I-od početka do 1918*, str. 682.

⁶⁵ *Zbornik 1863–1988*, str. 18.

⁶⁶ Hacin, *Utrinki iz življenja otrok v Zasavju v prvi polovici 20. stoletja*, str. 45.

⁶⁷ Isto tam.

ZA ROČN DELUUSNOU ŠUL U TRITM RAZRIDU LETA 1932.

SPOUMN SE, DA SM IZ STARGA KLUBUKA NARIDU CUPATE. PR GUSPUDU ROVŠNIK IVANU ŠUŠTARSKIM MAJSTRŌM U TRBOULAH SM NAFIHTU DVA STARA KUPITA. ATA PA MI JE DAU EN PUNUŠN KLUBUK, KATIRGA SM RAZREJZU NA CENTIMETR ŠIROKE TRAKE. POL SM PA ZAČIU NA KUPITU PLEST. S CVEKCAM IN KLADVAM SM PRHEFTU TISTE NAREZANE TRAKE NA KUPIT. KU SM PA BIU FRITIK SM PA CVEKCE PU PULU, SNIU CUPATE IZ KUPITA IN ZA PUDPLA = TE ŠE PRŠIU BOL DEBU BLAGU.

TRBOULE, FEBRUAR 2010

Berina Cerinšek

Slika 4. Spomini na ročno delo v 3. razredu OŠ, Milan Cerinšek.

premožnejše sloje, da z darovi podprejo ustanovo. Kdor hitro da, dvakrat da.«⁶⁸»... ob bistri Poljanščici se je za mesec dni nastanilo 46 rudarskih otrok, kamor jih je poslala bratovska skladišnica na okrevanje. Iztrgani iz črne doline, sivih kolonij, bede in skrbi, so pohiteli v začetku julija v dolino, ..., da se v sveži naravi sprostijo in vsaj za silo okrepcajo svoja trudna in izmučena telesa ter osvežijo svoj duh ...«⁶⁹

Težko, a kljub temu varno življenje naših šolarjev je leta 1941 prekinila druga svetovna vojna. V šole je okupator uvedel svoj režim, v nekatere med njimi pa proti koncu vojne naselil vojaške posadke. Zato ne preseneča, da so bila številna poslopja po osvoboditvi v tako slabem stanju, da so pouk izvajali v zasilnih učilnicah, kjer so učenci pridobivali osnovna znanja, predvsem pa bili vključeni v skupne akcije: zbiranje žira, kovin, stekla, ki naj bi pripomogle k hitrejši obnovi porušene domovine, in ustvarjanju boljših pogojev, tako na področju šolstva, kot tudi v vsakdanjem življenju.

⁶⁸ Slovenc, *Trbovlje*, 21. 5. 1931

⁶⁹ Slovenc, *Trboveljski otroci v Poljanski dolini*, 12. 8. 1932.

Sklep

Otroštvo je časovno omejeno obdobje v življenju posameznika, v katerem se pod vplivom okolja izrazijo in oblikujejo zasnove za nadaljnje življenje. Zato naj bi vsaka odrasla oseba, upoštevala: »Veliko stvari lahko počaka – vendar ne otrok. Otroku ne moremo reči jutri. Njegov čas je danes.«⁷⁰

Žal pa nam vedenja o življenju otrok potrjujejo, da se praksa loči od teorije oz. lepih besed, kot bi rekli Zasavčani. Pa ne vsi, vsekakor pa tisi, ki so s svojimi spomini osvetlili življenje otrok, živečih na tem območju do srede 20. stoletja. S svojimi opisi so potrdili, da jim je bila dodeljena vloga pomanjšanih odraslih, kar je bilo za tisti čas in tisti prostor povsem sprejemljivo, saj je bilo v praksi splošno uveljavljeno načelo, da je delo najboljši vzgojitelj. In tega se je večina odraslih v odnosu do otrok, zlasti svojih, oklepala »kot pijanec plota«, ne glede na to, kaj je bilo zapisano v trenutno veljavni zakonodaji.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Zasavskega muzeja Trbovlje/ZMT

Klančar, Dušanka, *Diplomska naloga: Hrastniški steklarji*, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2000.

Učesanek, Nuša, Jenko, Ivica, *Diplomska naloga: Vrtec Hrastnik – včeraj, danes, jutri.*, Univerza v Mariboru – Pedagoška fakulteta, 1998.

Zgodovinski arhiv Celje/ZAC

Schul-Chronik, Upraviteljstvo I. državne deške ljudske šole, Trbovlje.

Vrtec Zagorje-Toplice.

Objavljeni viri

Perko, Drago, *Slovenske občine*, Ljubljana: MK, 1998.

Zbirka zakonov in ukazov o ljudskem šolstvu na Kranjskem, Ljubljana 1895.

Pisni in ustni viri/spomini

Gačnik, Branko, *Otroštvo v rudarski koloniji Trekataža*, Tipkopis, Trbovlje, 2011.

Odlazek, Leopold, *Ljudje odhajajo, spomini ostajajo*, Tipkopis, Trbovlje, 2000–2010.

Odlazek, Leopold, *Hmelj*, Tipkopis, Trbovlje, 2000–2010.

Cerinšek, Milan, *Ustni vir 2010*, Zapis – arhiv ZMT, Trbovlje.

Gradišek, Brigita, *Ustni vir 2010*, Zapis – arhiv ZMT, Trbovlje.

Klenovšek, Iva, *Ustni vir 2010*, Zapis – arhiv ZMT, Trbovlje.

Klenovšek, Iva, *Moji spomini na vrtec Trbovlje*, Tipkopis, Trbovlje, 2010.

Klun, Slavko, *Ustni vir 2002*, Zapis – arhiv ZMT, Trbovlje.

Mrakar, Mirko, *Otroški vrtec*, Tipkopis, Trbovlje, 2007.

Mrakar, Viktor, *To so moji spomini na vrtec-spomladi leta 1936*, Tipkopis, Trbovlje, 2007.

Nagode, Metka, *Ustni vir 1992*, Zapis – arhiv ZMT, Trbovlje.

Zorčič, Mira, *Ustni vir 1992*, Zapis – arhiv ZMT, Trbovlje.

⁷⁰ Hacin, *Ob 100-letnici prvega vrtca v Zasavju*, str. 6.

Časopisni članki

Delavska pravica: 1933.

Slovinc: 1925–1934.

Jutro: 1925.

Literatura

Badjura, Rudolf, *Zasavje*, Ljubljana: Zveza za tujski promet v Sloveniji, 1928.

Fels, Julij, Valentinič, Karel, Kronika Hrastnika 1874–1886. *Hrastnik skozi desetletja*, Hrastnik: Kulturna skupnost, 1978.

Hacin, Nevenka, Ivančič Lebar, Irena, Kalšek, Miran, Mlakar Adamič, Jana, *Srečno ... črne doline*, Trbovlje: Zasavski muzej, 2001.

Hacin, Nevenka, *Otroški vrtci: ustanove za vzgojo in varstvo predšolskih otrok v Hrastniku, Trbovljah in Zagorju*, Trbovlje: Zasavski muzej, 2001.

Hacin, Nevenka, Kalšek, Miran, *Razvoj trgovine v Zasavju*, Trbovlje: Zasavski muzej, 2003.

Hacin, Nevenka, *Ob 100-letnici prvega vrtca v Zasavju*, Trbovlje: Zasavski muzej, 2007.

Hacin, Nevenka, Utrinki iz življenja otrok v Zasavju v prvi polovici 20. stoletja. *Šolska kronika* 20, 2011, 31–49.

Ivančič Lebar, Irena, *Osnovno šolstvo v revirjih*, Trbovlje: Revirski muzej, 1992.

Ivančič Lebar, Irena, *Naše Trbovlje: od trga do mesta*, Trbovlje: Zasavski muzej, 2006.

Mlakar Adamič, Jana, *Rudarsko stanovanje: bivalna kultura skozi čas*, Trbovlje: ZMT, 2003.

Mlakar Adamič, Jana, *Teknilo nam je!*, Trbovlje: ZMT, 2004.

Orožen, Janko, *Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola I-od početka do 1918*, Trbovlje: OLO v Trbovljah, 1958.

Orožen, Janko, *Zgodovina Zagorja ob Savi I.*, Zagorje o/S: Občinska konferenca SZDL. 1980.

Roš, Boštjan, *Moji mladostni spomini*, Ljubljana, 1939.

Vrišer, Igor, *Rudarska mesta*, Ljubljana: Slovenska matica, 1963.

Vrišer, Igor, *Industrializacija Slovenije*, Ljubljana, 1977.

Zdove, Hedvika, Ivančič Lebar, Irena, *Iz hiše pisanih spominov*, Celje: ZGC; Trbovlje: ZMT, 2011.

Zbornik 1863–1988, 125 let šolstva v Hrastniku, Hrastnik: OŠ narodnega heroja Rajka Hrastnik, 1988.

Zbornik OŠ Ivana Cankarja Trbovlje 100 let, 1901–2001, Trbovlje: OŠ Ivana Cankarja, 2001.

SUMMARY

The Impact of Social and Dwelling Conditions on the Lives of Children from Zasavje in the First Half of the 20th Century^a

Nevenka Hacin

This paper is a study on the life of children in the towns of Hrastnik, Trbovlje, and Zagorje. Presently known as Zasavje, the area was once called “the God-forgotten valleys” and “the black district”. These names referred to geographical features in these forest-covered valleys situated at the tributaries of the Sava as well as economic and social conditions in the sparsely populated area. Since the beginning of coal mining in the middle of the 18th century the region was also

known for coal mining and industry, the fields that became increasingly important especially after the construction of the Southern Railway (1846-1849) that connected the three towns with the rest of the then Austrian Empire.

In mid-19th century, the conditions for the onset of industrialization were more or less fulfilled. The need for laborers accelerated immigration from other areas and consequently stimulated population growth, which in turn led to substantial changes in people's dwelling conditions. In addition to isolated farms and villages with 19 up to 32 houses, settlements started to develop in the valleys. In accordance with the resolutions of the 1869 Second Congress of Mining and Metallurgy Workers in Ljubljana, these were working class neighborhoods, also known as colonies, which have been preserved to this day. Built by owners of mines and by mining companies for their workers and their families, these colonies were created between the last third of the 19th century and the 1930s. As a result, the need grew for service activities. In particular demand were tradesmen, merchants, and innkeepers, whose services covered the needs of new industries and their operators. The first so-called self-employed entrepreneurs were farmers who changed their occupation in order to avoid ruin caused by the economic changes brought about by mining.

Living among the adults, namely the farmers, workers, and self-employed entrepreneurs, lived their children. Their position within the family, whether they lived on farms, in colonies, or in privately owned houses of entrepreneurs, was generally the same. All of them were perceived as miniature adults, which in that time and environment was perfectly acceptable. Regardless of the social status of the family the generally prevalent principle was that work was the best educator. According to parents and teachers alike, all advocates of strict order and discipline, a smack on the ear was a well-established practice that could not harm any child; the children thought differently. The adults did not pay much attention to the then current legislation on socially organized childcare in kindergartens and schools.

Although the first schools in Zasavje were set up already 230 years ago their activities ceased because of the mentality of that time. Most predecessors of modern schools started to operate after 1869, which was in accordance with the State Law on Public Schools and in the interest of the state that needed educated and loyal citizens. It also covered the needs of the growing number of children in industrial environments and, lastly, the requirements of municipalities, mine owners, and mining companies that financially supported schools in order to acquire suitably qualified work force.

From the beginning of the 20th century, the same attitude was adopted with regard to preschool education, namely the kindergarten. The first kindergartens in Zasavje were based on the view expressed by Friedrich Fröbel, who maintained that the first six years of life represented the most crucial, although also the shortest, period in a person's life. Kindergarten attendance was not mandatory, and since most mothers did not work outside the home one might even say that it was "unnecessary." Their "common sense," however, told them that it was quite sensible to send their children to preschool. However unfamiliar they were with the official doctrine stating that the aim of preschool education was to provide not only daycare but also upbringing and education, they still put their children in daycare. Ms Klenovšek, who was once one of these children, recalls her mother's reasons for sending her and her siblings to preschool: "My mother enrolled me, my elder sister by two years, and my baby brother, who was four years younger than me, in the kindergarten in Vode so that we could not roam around the hauzi (colonies) all day long, and also learned a few useful things along the way."

So is the life of later generations of children in Zasavje better or worse? It is difficult to say. Taking into account the statements of informants, still children during the period discussed in this paper, it is possible to say that the life of not only children but also of adults was once better. Rather than a nostalgic selective memory that tends to forget everything bad and recalls only beautiful things, this statement is a reflection of the current values of each generation.

Bojan Godeša

O političnem delovanju ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana v prvih mesecih okupacije

UDK 262.12+929 Rožman"1945"

GODEŠA Bojan, dr., doc., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, bojan.godesa@inz.si

O političnem delovanju ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana v prvih mesecih okupacije

Zgodovinski časopis, Ljubljana 67/2013 (147), št. 1-2, str. 152–170, cit. 54

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Najnovejše razčlenbe političnega dogajanja na začetku okupacije so v nasprotju z večino dosedanjih raziskav razkrile, da vodstvo SLS na predvečer napada sil osi na Jugoslavijo ni stremelo po povezavah z demokratičnimi zahodnimi silami (Veliko Britanijo), temveč si je že vse od kapitulacije Francije poleti 1940 prizadevalo za tesno naslonitev na sile osi, tako da se je pokazala potreba o spremembi zornega kota, s katerega motrimo delovanje tedanje politične elite. V luči teh ugotovitev je treba na novo umestiti in problematizirati tudi delovanje tedanjega ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana. Razprava na podlagi relevantnih virov in literature ugotavlja, da je bila vloga škofa Rožmana glede na njegov položaj sicer specifična, a se njegovo politično udejstvovanje v splošnih okvirih v prvih mesecih okupacije ni bistveno razlikovalo od delovanja politikov v domovini, ki so si prizadevali za rešitev slovenskega vprašanja v okviru novega reda.

Ključne besede: okupacija, cerkev, debelacija, Slovenska ljudska stranka, »novi red«

Avtorski izvleček

UDC 262.12+929 Rožman"1945"

GODEŠA Bojan, PhD., Assistant Professor, Research advisor, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, bojan.godesa@inz.si

Political Activities of Dr. Grigorij Rožman, Bishop of Ljubljana, during the First Months of the Fascist Occupation

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 67/2013 (147), No. 1-2, pp. 152–170, 54 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Contrary to most previous studies, recent analyses of political events that took place at the beginning of the occupation indicate that on the eve of the attack of the Axis Powers on Yugoslavia leaders of the Slovene People's Party did not strive to establish connections with the Western democratic powers (Great Britain). On the contrary, since the capitulation of France in the summer of 1940 they tried to closely lean toward the Axis. As a result, there has been a need for analyzing activities of the then political elite from a different angle. In light of this change it is also necessary to challenge and reinvent political actions of Dr. Gregorij Rožman, the then Bishop of Ljubljana. Based on relevant sources and literature, this paper suggests that with regard to his position, the role of Bishop Rožman was indeed specific but his political activities in the first months of the occupation were generally not significantly different from those undertaken by politicians in the homeland, who strived to resolve the Slovene question under the new order.

Key Words: occupation, church, debelation, Slovene People's Party, »new order«

Author's Abstract

I.

»Med Slovenci, ki so se zaradi vojne in državljanske vojne znašli v veliki stiski, so se pojavila povsem različna stališča glede vprašanja, kako se soočiti z usodo naroda in katero prihodnost naj Slovenija izbere. Medtem ko so meščanske stranke – Slovenska ljudska stranka (SLS), liberalci in socialni demokrati – zagovarjale strogo legalistično načelo, tj. priznavale jugoslovansko begunsko vlado z Dražo Mihailovićem kot vrhovnim poveljnikom, so si komunisti prizadevali za nasilen prevrat družbenega sistema. Meščanske stranke so poudarjale kontinuiteto Kraljevine Jugoslavije.«¹ To tezo, ki so jo v temeljnih obrisih že med vojno zagovarjali predstavniki predvojnih meščanskih političnih strank in jo kot poraženci nato gojili v emigraciji, je najbolj temeljito razdelala in poglobila Tamara Griesser-Pečar v obsežni monografiji *Razdvojeni narod*.

Vendar pa so najnovejše poglobitve v to problematiko omenjeno tezo ovrgle kot neustrezno.² Izkazalo se je, da se je Slovenska ljudska stranka v pričakovanju napada sil osi na Jugoslavijo, ko je že bilo jasno, da bo ustanovljena hrvaška država, osredotočila na iskanje podobne rešitve tudi za Slovenijo. Odločitev vodstva Slovenske ljudske stranke je temeljila na oceni, da predstavlja hrvaška vzpostavitev lastne države v okviru nacističnega novega reda dokončni propad jugoslovanske države in tudi njene ideje. Takšno razumevanje posledic agresije sil osi na Jugoslavijo, kjer se obnova jugoslovanske države ni zdela verjetna, po mednarodnem pravu ustreza priznavanju akta debelacije. Pravnik Ivan Tomšič je v svojem leta 1942 izdanem delu *Vojno in nevtralnostno pravo* akt debelacije opredelil z naslednjimi besedami: »Debelacija (debellatio) (popolna podreditev) je dejansko stanje, na katero meddržavno pravo navezuje pravno posledico: nehanje države po meddržavnem pravu in s tem meddržavnopravne osebnosti države. To dejansko stanje je tedaj, kadar je oblast države uničena, tako da dejansko in popolnoma neha poslovati. Država ne more opravljati na državnem teritoriju nad državnim narodom nobene oblasti več, tako da ni subjekta meddržavnega prava, s katerim bi se mogla skleniti mirovna pogodba.«³

S takšno opredelitvijo stanja, nastalega na ozemlju jugoslovanske države po napadu sil osi, pa se nista strinjali niti jugoslovanska vlada, ki je odšla v emigracijo,

¹ Griesser-Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 53.

² Glej Godeša, *Čas odločitev*.

³ Tomšič, *Vojno in nevtralnostno pravo*, str. 67.

niti njena zaščitnica Velika Britanija in obe nista priznavali debelacije Jugoslavije. Na podlagi teh dejstev lahko razberemo, da je v tedanjih okoliščinah priznavanje debelacije jugoslovanske države in iskanje ustrezne rešitve slovenskega problema v okvirih novega reda dejansko pomenilo, da je vodstvo Slovenske ljudske stranke svojo politično strategijo gradilo na predpostavki, da je dolgoročna prevlada sil osi zagotovljena in da posledično zagotavlja njeno zmago v vojnem spopadu. Skladno s takimi predvidevanji je bilo tudi priznavanje aneksije Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji s strani predvojne politične elite v domovini na čelu z Markom Natlačenom. V okviru takega strateškega razmisleka, ki je bil nasproten zavezniškim ciljem in jugoslovanski vladi v emigraciji, gre razumeti delovanje slovenske politične elite v domovini v prvih mesecih okupacije in razkosanja slovenskega ozemlja. Šele ko so bile izčrpane vse možnosti rešitve slovenskega vprašanja v okviru novega reda, ki so ga ustvarjale sile osi, se je slovenska politična elita v domovini postopoma obrnila k zavezniškim silam ter so izoblikovali jeseni 1941 nacionalni program, ki je temeljil na jugoslovanskem okviru (t. i. londonske točke).

Najnovejše razčlenbe so v nasprotju z večino dosedanjih raziskav tako razkrile, da vodstvo najmočnejše predvojne sile, tj. Slovenske ljudske stranke, na predvečer okupacije ni stremelo k povezavam z demokratičnimi zahodnimi silami (Velika Britanija), temveč si je že pred napadom na Jugoslavijo prizadevalo za tesno sodelovanje s silami osi, tako da se je pokazala potreba po spremembi zornega kota, s katerega motrimo delovanje tedanje politične elite.

II.

V luči teh ugotovitev je treba na novo umestiti in problematizirati tudi delovanje tedanjega ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana v času prvih mesecev okupacije. Najbolj strnjeno je Rožmanov medvojni odnos do ključnih vprašanj opisala Tamara Griesser-Pečar z besedami: »Po vsem, kar je znano, je bil Rožman globoko prepričan, da bodo zavezniki zmagali, da pa bo nemški poraz odločen drugje, ne v Sloveniji.«⁴ To tezo je zastopal tudi Rožmanov tajnik Stanislav Lenič na povojnih zaslišanjih, ko je trdil, da je bil škof Rožman na strani Angležev in demokracij ter da je vseskozi verjel v zmago nad fašizmom.

Zastavlja se vprašanje, koliko se je delovanje škofa Rožmana v tem času zares lahko bistveno razlikovalo od delovanja tedanje politične elite v domovini, ki je, kot že rečeno, v začetnem obdobju okupacije iskala rešitev le pri silah osi.

Po Rožmanovi smrti je njegov biograf Jakob Kolarič povzel mnenje dr. Mihe Kreka, da je »samo on sam najjasneje slutil in predvideval najhujšo preizkušnjo, ki je leta 1941 prišla nad slovenski narod in je znamenja časov v svoji bistrovostnosti jasneje presojal kot drugi.«⁵ Taka trditev bi lahko pomenila tudi to, da je bil Rožman po mnenju sodobnikov bistveno bolj pronicljiv v oceni problemov tedanjega časa

⁴ Griesser-Pečar, Rožmanova posredovanja, str. 37.

⁵ Kolarič, *Škof Rožman* (III), str. 9.

kot pa večina tedanje politične elite. Po mnenju Franceta Martina Dolinarja pa se je škof Rožman (enako naj bi veljalo tudi za mariborskega škofa Ivana Jožefa Tomažiča) zlu prihajajoče vojne zoperstavil zgolj s pozivi k intenzivnejši molitvi za mir, ni pa razmišljal o konkretnem ravnanju v primeru, če bi do vojne vendarle prišlo. Ta ga je namreč našla popolnoma nepripravljenega.⁶

Rožmanovo predvojno politično udejstvovanje, zlasti odnos z dr. Antonom Korošcem, nedvomno osrednjo politično avtoriteto na Slovenskem v času med obema vojnama, še ni bilo dovolj poglobljeno raziskano. Za zdaj pa se velja zadovoljiti z oceno Rožmanovega tajnika Stanislava Leniča, ki je o njunem odnosu zapisal naslednje: »V tem času se je pojavila tudi JRZ. Glede odnosov škofa do te oblike političnega udejstvovanja nisem nikoli slišal ničesar. Gotovo je, da je bil škof somišljenik Korošcev, nisem pa nikdar slišal, da bi ga Korošec obiskoval. Vem celo nasprotno, da se ga je vsaj po l. 1936 Korošec ogibal. Povod pa je bil to: V tistem času je bil podpisan konkordat s sv. Stolico. Skupščina pa konkordata zaradi pritiska pravoslavne Cerkve ni ratificirala. Korošec je bil takrat notranji minister in je moral konkordat odpovedati. Škofje pa so na konferenci v Zagrebu podpisali javni protest in obsodili notranjega ministra. Ta protest sta pač iz solidarnosti, če ne že drugače, podpisala tudi Rožman in Tomažič. Slišal sem, da se je Korošec nekje v Ljubljani izrazil takole: »Tomažiču ne zamerim, Rožmanu pa, ker ga imam za brihtnega.« In od takrat se je Korošec Rožmana ogibal.«⁷ Tudi sicer naj bi Leniču starejši duhovniki pripovedovali, »da se je Rožman ločil od Jegliča ravno, kar se tiče političnega življenja. Jeglič je politično življenje zelo spremljal, rad sam posegel vmes (majniška deklaracija!) in tudi duhovnike k temu navajal. Ob nastopu Rožmanovem se je takoj videla sprememba. Rožman sam ni nikjer posegel v politiko in tudi duhovnikom ni tega priporočal.«⁸ Lenič je Rožmanovo predvojno apolitičnost tudi doživljal: »V tem času smo živeli stalno v vojni psihozi, pa vendar Rožman ni takrat nikjer posegal v politično življenje, ni iskal nobenih zvez z vodilnimi politiki. Z banom dr. Natlačenom sta imela le oficijelne zveze: izmenjava čestitk za praznike. Ban v škofijo ni prihajal, škof je ob državnih praznikih šel čestitat na banovino. Ko je za dr. Korošcem prevzel vodstvo SLS dr. Kulovec, mu je škof pismeno čestital. Kulovec se je zahvalil, to je bilo vse.«⁹

Če se ozremo na čas, ko so bile sprejete pomembne odločitve glede ravnanja slovenske (zlasti katoliške) politične elite v prvem obdobju okupacije, je Griesser-Pečarjeva zapisala, da z načrti Slovenske ljudske stranke, ki jih je najmočnejša predvojna politična stranka izoblikovala v času med prevratom v Beogradu 27. marca 1941 in začetkom okupacije, škof Rožman ni imel ničesar.¹⁰ Za svojo izrecno trditev¹¹ se je lahko oprla predvsem na Leničevo izjavo na povojnem zaslišanju, ko se je v

⁶ Dolinar, *Slovenska škofa in okupacija*, str. 205.

⁷ Griesser-Pečar, *Stanislav Lenič, Življenjepis*, str. 143–144.

⁸ Griesser-Pečar, *Stanislav Lenič, Življenjepis*, str. 68.

⁹ Griesser-Pečar, *Stanislav Lenič, Življenjepis*, str. 70.

¹⁰ Griesser-Pečar, *Rožmanov proces*, str. 29.

¹¹ To trditev je v svojem prispevku Griesser-Pečarjeva zapisala predvsem zato, da bi poudarila napačnost povojne obtožnice proti škofu Rožmanu, ki si je prizadevala, »da bi vse očitke izdaje povezali v eno skupno obtožnico« (Griesser-Pečar, *Rožmanov proces*, str. 29).

zvezi s tem spominjal: »10 dni je molčal in ni šel nikamor iz hiše. Med tem časom je napravil Natlačen vse tiste poskuse z Nemci, da bi priznali samostojno Slovenijo in nadalje sprejem Italijanov v Ljubljani. Vse to se je zgodilo brez Rožmana in bi, mislim, lahko trdil, da tudi brez njegove vednosti.«¹² Vse to kaže na kontinuiteto z Rožmanovim predvojnim apolitičnim delovanjem.

Na tedanje odločitve vodstva Slovenske ljudske stranke in nato Narodnega sveta za Slovenijo naj tako Rožman ne bi vplival, kljub temu pa se zdi malo verjetno, da o njih ni nič vedel, kot je trdil Lenič. V tem pogledu se zdi, da je Lenič hotel Rožmana obvarovati pred očitki, da je vedel za poskus ustanovitve slovenske države pod zaščito sil osi in posledično proti temu ni izrekel svojega nasprotovanja.

Škof Rožman je bil namreč vseskozi dobro obveščen o ključnem političnem dogajanju. Tako npr. Kolarič navaja, kako je bil pri škofu Rožmanu ob dogodkih, povezanih s prevratom 27. marca 1941, in je bil o njih in tudi o ozadju ta dobro obveščen in seznanjen.¹³ O Rožmanovi medvojni seznanjenosti s tedanjim političnim dogajanjem pa je Tamara Griesser-Pečar zapisala: »Meščanske stranke so Rožmana res redno obveščale. O delovanju teh oseb je bil torej poučen in ga je zanimalo. (...) Že samo dejstvo, da je škofijski dvorec dal na razpolago za srečanja – kar se je zgodilo vsaj dvakrat – dokazuje, da do dela meščanskih strank ni bil ravnodušen. Vedno znova je potrdil svoje protikomunistično prepričanje. Zato se mu je zdelo tudi pomembno, da je pomagal meščanski smeri razvoja v smislu zahodnih demokracij in – kot je pogosto dejal – pomagal preprečiti zmago 'brezbožnega komunizma'.«¹⁴

Tako je Rožman, kot večina politikov, sprva mislil, da bodo tudi Ljubljano zasedli Nemci, pri čemer je bil njegov tajnik Stanislav Lenič prepričan, da bi ga Nemci, glede na škofovo protinemško usmeritev, takoj zaprli.¹⁵ Če je ta Leničeva domneva bila verjetna, se Rožman, v primerjavi z drugimi politiki, zbranimi v Narodnem svetu za Slovenijo, ki so sprva prosili za nemško zaščito, v tem pogledu ni mogel povsem strinjati z njimi. Tudi zato se zdi malo verjetno, da bi škof Rožman sooblikoval tedanjo politiko strankarskih prvakov.

III.

Dejstvo je, da je škof Rožman v »vidni« politični vlogi dejansko nastopil šele z obiskom v spremstvu dr. Franca Kimovca in Ignacija Nadraha v vladni palači pri kraljevem civilnem komisarju za zasedeno slovensko ozemlje Emiliju Grazioliju 20. aprila 1941. Ta mu je naslednji dan vrnil obisk. V svojem poročilu o opravljenem delu je Grazioli o srečanju sporočil v Rim naslednje: »Nato me je obiskal ljubljanski nadškof¹⁶ ROŽMAN. Izjavil je, da duhovščina v celoti priznava oblast fašistične

¹² Griesser-Pečar, *Stanislav Lenič, Življenjepis*, str. 147.

¹³ Kolarič, *Škof Rožman* (III), str. 68.

¹⁴ Griesser-Pečar, *Rožmanov proces*, str. 42.

¹⁵ Griesser-Pečar, *Dr. Gregorij Rožman*, str. 626.

¹⁶ Tu gre za pomoto, pravilno bi moralo pisati škof.

Italije in se daje na popolno razpolago italijanskim oblastem, opozoril pa je tudi na veliko dobrohotnost Duceja s slovenskim prebivalstvom. Prav rad je uslišal mojo prošnjo, naj v molitve vključi tudi molitev za kralja cesarja, kot se je to izpeljalo v Kraljevini.«¹⁷ O tem obisku je časnik Slovenec poročal: »Msgr. dr. Rožman je sporočil Kr. Civilnemu Komisarju svoj pozdrav in pozdrav vse duhovščine na slovenskem ozemlju, zasedenem od italijanskih čet, ter mu zagotovil popolno sodelovanje cerkvenih oblasti s Fašistično Italijo v korist ljudstva.«¹⁸ S takšnim poročanjem v časnikih je v povojnem zagovoru Rožman izrazil svoje nestrinjanje, ker naj bi bilo neresnično, ker je bilo »tozadevno časopisno poročilo objavljeno od tiskovnega urada komisariata; na njegovo stilizacijo nisem imel nobenega vpliva, kakor tudi nobene možnosti za popravke«.¹⁹ Nekaj mesecev kasneje pa je vsebino njunega prvega pogovora opisal škof Rožman v Ljubljanskem škofijskem listu z naslednjimi besedami: »V nedeljo, 20. aprila, sem v spremstvu generalnega vikarja prelata Ignacija Nadraha in stolnega dekana dr. Frančiška Kimovca obiskal novomenovanega kraljevega komisarja Emilija Graziolija. V razgovoru z ekscelenco komisarjem sem poudaril hvaležnost duhovščine in vernikov, da je vojaštvo mirno zasedlo pokrajino, ohranilo red in pustilo svobodo ljudstvu, zlasti v verskem oziru. Kar pa se tiče sodelovanja predstavnikov Cerkve z novo oblastjo fašistične Italije, je za nas katoličane merodajna božja beseda, ki pravi: »Vsak človek bodi višjim oblastem pokoren; ni je namreč oblasti, razen od Boga, in te, ki so, so od Boga postavljene« (Rim, 13, 1). S tega stališča priznavamo oblast, ki je nad nami, in bomo po svoji vesti radi sodelovali v časno in večno korist ljudstva, med katero nas je božja Previdnost za duhovnike postavila.«²⁰ O vsebini drugega pogovora z Graziolijem, ko mu je le-ta 21. aprila 1941 vrnil obisk, pa Rožman v Škofijskem listu ni poročal.

Ti srečanja z Graziolijem lahko štejemo za prelomnico v Rožmanovem odnosu do njegove vpetosti v politično življenje. Kako naj bi do te »posete pri fašističnih oblasteh« prišlo, opisuje Kolarič z besedami, »da je škof Rožman spočetka odklanjal vsak stik z okupatorjem, tudi z italijanskim. Čutil je naravnost odpor do tega, da bi hodil okrog do okupatorjev. Šele na prošnjo slovenskih protikomunističnih politikov, katoliških, liberalnih in socialističnih, zlasti na posredovanje bana dr. Marka Natlačena, se je odločil za razne obiske in posredovanja pri okupatorskih oblasteh. Dr. Natlačen je bil mnenja, da vsaj to moramo poskusiti, da bi iz italijanske cone napravili ozemlje, kamor bi se ljudje mogli zatekati.«²¹ Škof je dvomil, da bodo obiski pri okupatorju mogli kaj koristiti. Zato je bana vprašal: »Ali ste gotovi, da bom koristil slovenskemu narodu, če bom stopil v stik z italijanskimi oblastvi?«. »Prav gotovo«, mu je ban odgovoril. Tudi bližnja medvojna škofova okolica potrjuje, da se je dolgo upiral temu, da bi navezal stike z Italijani. Vdal se

¹⁷ Ferenc, *Fašisti brez krinke*, dok. 3, str. 110–111.

¹⁸ Slovenec, 22. april 1941.

¹⁹ *Škofa Rožmana odgovor*, str. 372. Tudi Jagodic, *Proces proti škofu*, str. 61.

²⁰ Ljubljanski škofijski list, letnik LXXVIII., št. 4–6, 31. julij 1941–XIX.

²¹ Tu je treba opozoriti, da v tem času sploh še ni bilo govora o Ljubljanski pokrajini kot »azilu« za Slovence, temveč je takšna interpretacija plod kasnejše razlage.

je šele na ponovno prigovarjanje bana Natlačena in skupine okrog bana, ki je škofu rekla: »Boste morali iskati stike z Italijani«.«²²

Iz tega Kolaričevega zapisa je razvidno, da so bili razlogi za škofov obisk spodbujeni s strani tedaj vodilnih politikov na čelu z Natlačenom in torej politično motivirani. Do srečanja škofa Rožmana z Graziolijem je prišlo na slovensko pobudo. Zato bi težko pritrdili Rožmanovemu povojnem pojasnilu, da je šlo le za »vljudnostni obisk, ne pa politični akt«. ²³ Glede na predhodne medsebojne odnose in na razsežnosti, ki jih je ta obisk imel, je to vsekakor predstavljalo novost, po eni strani v medsebojnem razmerju med škofom Rožmanom in domačimi politiki ter na drugi med škofom in okupacijskimi oblastmi. Ta Rožmanov vstop v politiko, ki se je začel s srečanjem z okupacijskim funkcionarjem, je kazal na pomembnost tedanjega trenutka. Škofov obisk pri Grazioliju je zato treba umestiti v kontekst tedanjega političnega dogajanja.

IV.

V okvirih v uvodu opisanega strateškega razmisleka v vodstvu Slovenske ljudske stranke, ki sta ga Kulovec in Krek predstavila slovaškemu poslaniku v Beogradu 5. aprila 1941,²⁴ je poskušal v Ljubljani 6. aprila 1941 ustanovljeni Narodni svet za Slovenijo na čelu s svojim predsednikom, predvojnim banom Dravske banovine dr. Markom Natlačenom, po ustanovitvi t. i. Neodvisne države Hrvaške 10. aprila 1941, ki je predstavljala znak za začetek že pred okupacijo dogovorjenega delovanja, prodreti z idejo samostojne slovenske države pod nemško zaščito. Vendar pa tega predloga Narodni svet za Slovenijo ni mogel uresničiti, ker na nemški strani ni bilo nikakršnega posluha za to pobudo. V tem kratkem času se je pokazalo še nekaj, namreč, da italijanske oblasti na zasedenem slovenskem ozemlju ne kažejo takšnega nenaklonjenega odnosa do domačega prebivalstva, kot so ga pokazale nemške takoj po zasedbi. Po nemški zavrnitvi in kapitulaciji jugoslovanske kraljeve vojske, objavljeni 18. aprila 1941, se je dr. Natlačen s sodelavci nemudoma odzval na nastale razmere. Skladno z dotedanjim političnim obzorjem, v katerem se je miselno gibala tedanja slovenska politična elita, le tej ni preostalo nič drugega, kot da se z enako prošnjo, tj. željo po ustanovitvi slovenske države v okvirih novega reda, obrne na še edinega dejavnika, ki bi po njihovem prepričanju še lahko vplival na ugodno uresničitev njihovih teženj, tj. na voditelja fašistične Italije Benita Mussolinija.

²² Kolarič, *Škof Rožman* (III), str. 337.

²³ *Škofa Rožmana odgovor*, str. 372. Tudi Jagodic, *Proces proti škofu*, str. 64. Z enako razlago je škofa Rožmana branil tudi njegov zagovornik na ljubljanskem procesu dr. Alojzij Vrtačnik, ki je k temu še dodal, da je šlo za obisk, »ki ga je bil Rožman dolžan storiti kot cerkveni poglavar v škofiji« (Jagodic, *Proces proti škofu*, str. 61). Tudi *Sklepni govor škofovega branilca*, str. 325.

²⁴ *Akten*, dok. 273, str. 383 in slovenski prevod v *Slovenskem zborniku* 2007, str. 348. Razčlenbo okoliščin in o pomenu tega koraka glej podrobneje Godeša, *Čas odločitev*, str. 170–187.

V ta namen so sestavili posebno spomenico in jo 18. aprila 1941 naslovili na Mussolinija ter jo zvečer ob 19. uri in 15 minut izročili Grazioliju. V njej so podpisniki, Natlačen, Gosar, Adlešič in Pucelj, zapisali: »Ekselenc! Okupacija slovenskega ozemlja po italijanski vojski se je izvršila v popolnem redu in brez nasilja. Tudi po okupaciji je postopanje italijanske vojske in oblasti napram prebivalstvu obzirno in korektno, tako da ni bilo dozdej nobenih omembe vrednih incidentov. Zavaljo tega smatramo za svojo dolžnost, da se Vaši Ekselenci v imenu vsega prebivalstva zasedenih krajev za tako blagohotno ravnanje iskreno zahvalimo ter Vam zagotovimo našega globokega spoštovanja. Dosedanje obzirno in korektno postopanje italijanske vojske in italijanske oblasti napram našemu prebivalstvu nam je v pobudo, da si v skrbi za nadaljnjo usodo našega težko preizkušenega naroda, dovoljujemo predložiti Vaši Ekselenci naslednjo prošnjo: Slovenci smo od nekdaj težili za tem, da bi se vse naše ozemlje združilo v eno politično in upravno celoto. Prvotno je ta težnja izhajala predvsem iz narodnostnih in kulturnih potreb, v novejšem času pa se je slovensko ozemlje zlasti tudi gospodarsko tako razvilo in medsebojno povežalo, da more samo kot enota živeti in napredovati. Odtod tudi naš boj v poslednjih letih za enotnost in čim večjo politično samostojnost Slovenije. Iz enakih razlogov je tudi v sedanjih usodnih trenutkih naša najbolj elementarna želja, da bi Slovenija ostala nerazdeljena in bi kot celota prišla pod nov režim. Na ta način kot politična in upravna enota organizirana Slovenija, ki teži po svoji geopolitični legi in strukturi že sama k Jadranskemu morju, bi se mogla tudi politično gospodarsko uspešno nasloniti na Kraljevino Italijo. Zaupajoč, da bo V. E. stvarno utemeljenost naše želje pravilno ocenila Vas prosimo Vaše blagohotne naklonjenosti in pomoči za njeno uresničenje, za kar Vaši Ekselenci vnaprej zagotavljamo resnične hvaležnosti slovenskega naroda.«²⁵

Mussolinijev odziv na težnje predstavnikov predvojnih političnih strank, izražene v spomenici, je bil ravno nasproten od Hitlerjevega, nečimrni fašistični voditelj je bil namreč navdušen nad tem, da se Slovenci kar sami ponujajo Italijanom in jih prosijo za zaščito. Kot italijanski odgovor na slovensko prošnjo je naslednji dan popoldne (19. aprila 1941) Mussolini telefonsko sporočil tedanjemu civilnemu komisarju Emiliju Grazioliju v Ljubljano naslednje: »Povejte banu, da sem z zadovoljstvom sprejel sporočilo, ki mi ga je poslal, in sporočam: 1) da je sedaj usoda Slovenije odločno zvezana z usodo Italije; 2) da se bodo upoštevale narodnost, kultura, šege in navade; 3) da bodo imeli avtonomijo, ki jo bomo ustvarili na način, kot so jo Nemci za Slovaško; 4) da naj imajo popolno zaupanje v nas, ker jim bomo vladali z ugledom, redom in pravičnostjo.«²⁶

Ob pozitivnem Mussolinijevem telefonskem odgovoru iz Rima 19. aprila 1941 je med vodilno politično elito v Ljubljani zavladal optimizem, saj se je v tistem trenutku zdelo, da bodo uresničene njihove težnje. Tedanje vedro razpoloženje je odražal tudi člankar v časniku Jutro z dne 20. aprila 1941: »V duhovno kulturni smeri so zahteve novega položaja najdelikatnejše. Nov evropski red sloni na

²⁵ ARS, AS 1931, Rupnikov proces, Leon Rupnik, šk. 546.

²⁶ Ferenc, *Fašisti brez krinke*, dok. št. 3, str. 109–115.

spoštovanju narodnostnih načel in torej dopušča tudi malim narodom kulturno izživljanje ter zagotavlja pravice njegovega jezika. /.../ Poleg gojitve naše narodne kulture bo treba seznanjati slovensko ljudstvo s kulturnimi vrednotami italijanskega in nemškega naroda. Z italijanskim in nemškim narodom smo bili povezani dolga stoletja in smo odtod prejeli premnoge kulturne impulze. V stoletju zmagovitega nacionalizma se naša kulturna samobitnost zopet vključuje v sovisnost s kulturami narodov, ki so nam prostorninsko najbližje. /.../ V sedanjih korenito izpremenjenih razmerah je nova kulturna usmeritev ena izmed neogibnih nalog obnovljenega kulturnega dela.«²⁷

V takem ozračju se je ob omenjenih ugodnih novicah iz Rima še isti dan v časniku *Slovenec* pojavil članek, ki je z naslovom Namesto Jugoslavije – svobodne države,²⁸ sicer v še nekoliko zaviti obliki, že napovedoval tudi možnost uresničitve ciljev, ki si jih je ob napadu na Jugoslavijo zadala slovenska politična elita, zbrana v Narodnem svetu za Slovenijo.

S strani vodilnih slovenskih politikov na čelu z dr. Natlačenom je šlo pri pobudi za ustanovitev slovenske države pod italijansko zaščito, izraženi v navedeni spomenici 18. aprila 1941, za ad hoc odločitev, ki se je, kot smo videli, izoblikovala po spletu okoliščin. To je razvidno tudi iz besedila spomenice, kjer so pisci posebej poudarili, da je »dosedanje obzirno in korektno postopanje italijanske vojske in italijanske oblasti napram našemu prebivalstvu (...) nam v pobudo, da si v skrbi za nadaljnjo usodo našega težko preizkušenega naroda, dovoljujemo predložiti Vaši Ekselenci naslednjo prošnjo«. Pobuda je bil torej posledica trenutnih razmer in ne morda izraz predhodne dolgoročne težnje po navezavi slovenskega ozemlja na italijansko državo.²⁹ Pobudo za »slovensko enoto« so v spomenici poskušali prikazati kot nadaljevanje prizadevanj v boju za avtonomijo, čeprav predvojne emancipacijske težnje niso segle čez okvir jugoslovanske države (tik pred vojno je bil ideal Slovenska banovina). Tudi dikcija spomenice, ki se sklicuje le na geopolitične in gospodarske vidike, kaže, da njeni snovalci niso našli drugih skupnih točk, ki bi bolj utemeljile razloge za tesno naslonitev na fašistično Italijo. Takšni cilji niso imeli praktično nikakršne omembe vredne opore v slovenski politični tradiciji.³⁰

Ob teh dejstvih, ki so se jih očitno zavedali tudi avtorji spomenice, je bila zanje nepredvidljiva tudi reakcija slovenskega javnega mnenja, ki je bilo na tako

²⁷ Gabrič, *Odziv slovenskih kulturnikov*, str. 212.

²⁸ *Slovenec*, 20. april 1941.

²⁹ Koroščeve domnevne vizionarske izjave slovenskemu koroškemu voditelju Jošku Tischlerju, izrečene na začetku druge svetovne vojne konec poletja 1939, o začasni naslonitvi na fašistično Italijo, kjer naj bi dočakali vznik nove Jugoslavije, predvojna politična elita v svojem delovanju po Koroščevi smrti očitno ni upoštevala, saj so sprva vse svoje sile stavili na Nemce, pa tudi pobuda za ustanovitev slovenske države pod protektoratom sil osi se ne sklada z domnevno Koroščevo izjavo (Godeša, *Italijanska in nemška okupacija*, str. 437–438).

³⁰ V tem pogledu je delna izjema predlog Ivana Šušteršiča o hrvaško-slovenski republiki iz aprila 1919 pod zaščito Kraljevine Italije, ki pa je ostal vse do odkritja v rimskih državnih arhivih s strani Milice Kacin Wohinz slovenski politični javnosti neznan. Poleg tega je bil Šušteršič po nastanku jugoslovanske države politično odrinjen na stranski tir. Kot tak ni imel nobene odločilne vloge pri oblikovanju politike s strani slovenskih političnih subjektov (Kacin Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 173–176).

rešitev povsem nepripravljeno. Kljub temu lahko rečemo, da je bila tedanja politična elita, ki je sprožila omenjeno pobudo, seveda zelo dobro seznanjena z dolgoletnim protitalijanskim in protifašističnim čustvovanjem prebivalstva, ki ga je še posebej podžigalo ravnanje italijanske države s slovenskim življem na Primorskem v času med obema vojnoma. Kljub vsem slabostim predvojne Kraljevine Jugoslavije in njenemu trenutnemu nezavidljivemu položaju ob razkosanju in okupaciji precejšen del domačega prebivalstva tudi še ni izgubil občutka pripadnosti jugoslovanski državi. Značilen primer, ki je odmeval prav tiste dni po Ljubljani, je predstavljala ugledni predvojni politik Ivan Hribar, ki je s samomorom demonstrativno pokazal nestrinjanje z obstoječimi razmerami (tj. zlom Jugoslavije) ter je v poslovnem pismu zanje obtožil Hrvate, ki so bili prav tedaj vzor za pobudnike spomenice, naslovljene 18. aprila 1941 na Mussolinija.³¹

Kljub precejšnji konspirativnosti pobudnikov ustanovitve slovenske države pod zaščito sil osi pa so se tudi o tej pobudi po Ljubljani kmalu razširile najrazličnejše govorice. Zato sta tej pobudi izrecno nasprotovala tedanja znana in vidna kulturna delavca, Josip Vidmar in Oton Župančič.³² Spor med Župančičem in Vidmarjem na eni strani ter politiki, zbranimi v Narodnem svetu, je vplival na argumentacijo enega od podpisnikov spomenice, ki naj bi dajala politikom proste roke pri odločitvah, pomembnih za celotno slovensko prebivalstvo: »Zgodovina našega političnega razvoja kaže, da se je pri Slovencih uveljavil sistem, po katerem je velik del slovenskih kulturnih in socialnih delavcev hočeš nočeš zaupal ali prepuščal važne politične odločitve predstavnikom političnih strank, političnim voditeljem. S tem sistemom smo prišli v današnje čase in ta sistem je tudi danes še edino mogoč, ker se ni še mogla izkristalizirati nobena nova oblika političnega udejstvovanja. Tako mora tudi še danes veljati tradicionalno načelo, da se prepuščajo ali zaupajo politične odločitve političnim voditeljem. Prav tako jim pripada tudi tehnična izvršitev sprejetih odločb. V tem smislu ostaja vloga kulturnih in socialnih delavcev tudi v sedanjem položaju omejena samo na konsultacijo. Narodna in politična disciplina pa zahteva, da se javnost pokorava odločitvam političnega vodstva.«³³

Ljudje, ki so usmerjali tedanjo slovensko politiko, za svoje tako usodne odločitve torej niso iskali predhodnega soglasja in pristanka širše javnosti ter so le-to nameravali postaviti pred izvršeno dejstvo. V pričakovanju skorajšnjega ugodnega razpleta slovenskega vprašanja v okviru novega reda se je Natlačenu in sodelavcem kljub temu mudilo, da pripravijo tudi prebivalstvo na takšno rešitev, ki je temeljila na tesni naslonitvi na italijansko državo. V tem občutljivem trenutku je bil s strani politikov naprošen, da stopi na politično sceno ljubljanski škof Rožman. S svojim obiskom pri kraljevem civilnem komisarju za zasedeno slovensko ozemlje Emiliju Grazioliu dopoldne 20. aprila 1941 se je škof Rožman dejansko pridružil pobudi, izraženi v spomenici z dne 18. aprila 1941, ki so jo podpisali Natlačen, Gosar, Adlešič in Pucelj. Pri tem se zdi namreč neverjetno, da slovenski politiki škofa Rožmana ne bi seznanili z razlogi, ki so privedli do pritegnitve dotlej apolitičnega

³¹ Hribar, *Moji spomini* (II. del), str. 653.

³² Vidmar, *Obrazi*, str. 173.

³³ ARS, AS 1931, Rupnikov proces, Leon Rupnik, šk. 546.

Ljubljanskega škofa v politično življenje. V prikazanem kontekstu pomanjkanja širšega soglasja med prebivalstvom se je v naglici zdela pobudnikom omenjene spomenice pritegnitev škofa Rožmana nujna, kot moralne avtoritete, ki ima med prebivalstvom večjo veljavo kot politiki. Takšno mnenje so imele tudi italijanske okupacijske oblasti in je o vlogi slovenske duhovščine v slovenskem političnem življenju med drugim Grazioli nadrejenim 22. aprila 1941 poročal tudi naslednje: »Povedati moram, da je klerikalna stranka na zadnjih volitvah dobila 79 odst. glasov, medtem ko so liberalna stranka in drugi skupaj zbrali preostanek. Klerikalna stranka je izredno vplivna, saj ima seveda podporo duhovščine, ki je tukaj zelo pomembna.«³⁴ Pri obisku pri Grazioliju je zlasti vztrajal in škofu prigovarjal Natlačen, saj naj bi Rožman predstavljal zasilni nadomestek za pomanjkljivo legitimnost v ozkem krogu politikov sprejete, za usodo slovenskega ozemlja pomembne, odločitve. Predvsem pa naj bi Rožman s svojim zgledom prispeval k boljšemu razpoloženju domačega prebivalstva do Italijanov. V tej vlogi se je škof Rožman izkazal kot uspešen, saj je izpolnil tako pričakovanja strankarskih voditeljev kot seveda tudi fašističnih oblasti. Rezultat Rožmanovega obiska pri Grazioliju je bilo takojšnje izboljšanje odnosa domačega prebivalstva do italijanskih okupacijskih oblasti. Tako se je izkazalo, da je imel Natlačen tehtne razloge, da je vztrajal pri pritegnitvi Rožmana, z željo, da podpre prizadevanja za uresničitev tedanjih načrtov slovenske politične elite.

V tem kontekstu je dobil Rožmanov obisk Graziolija povsem nove razsežnosti. Tudi italijanske okupacijske oblasti so takoj zaznale pozitivne (seveda zanje!) učinke Rožmanovega obiska pri Grazioliju, katerega najbolj vidni znak je bilo izobešanje italijanskih zastav na zvonikih cerkva,³⁵ ko se je »stališče prebivalstva, ki je bilo prve dni hladno vljudno, potem izboljšalo in postalo naklonjeno do nas«.³⁶ Sicer pa je na tako vzdušje med prebivalstvom po mnenju Graziolija vplivalo tudi brutalno delovanje v nemški zasedbeni coni, ki se je tedaj razlikovalo od italijanskega. Očitno je ta izkušnja ugled škofa Rožmana kot osrednje moralne avtoritete med prebivalstvom pri okupacijskih oblasteh še dodatno okrepila oz. utrdila.

Glede na načrte slovenskih politikov, pa tudi Mussolinijeve obljube, ki so se že čez nekaj dni izkazale, zaradi Hitlerjevega ignoriranja kakršnihkoli slovenskih predlogov, za neuresničljive, so imele edino korist od Rožmanovega vstopa v svet politike zgolj italijanske okupacijske oblasti. Sledil je namreč hladen tuš, ko so po prihodu italijanskega zunanjega ministra grofa Galeazza Ciana 25. aprila 1941 v Ljubljano slovenski politiki spoznali, da je politična realnost, ki jo je oblikoval Hitler osebno, za Slovence bistveno bolj kruta, kot se je dozdevalo še pred nekaj dnevi. Razočaranje oz. lahko bi celo dejali pravi šok nad takim razpletom dogodkov je bilo na slovenski strani neizmerno. V hipu so se Natlačen in drugi slovenski

³⁴ Ferenc, *Fašisti brez krinke*, dok. 3, str. 111.

³⁵ Grazioli je o tem zapisal (Ferenc, *Fašisti brez krinke*, dok. 3, str. 111) naslednje: »Ko sem nadškofu vrnil obisk, sem ga prosil, naj da na vseh zvonikih ljubljanskih cerkva razobesiti trobojnice. Monsinjur ROŽMAN mi je povedal, da se to ni nikoli zgodilo, da pa bo za nas to zelo rad storil, in res od danes vihra naša zastava na vseh cerkvah.«

³⁶ Ferenc, *Fašisti brez krinke*, dok. 3, str. 111.

protagonisti prelevili iz »zgodovinskih« osebnosti v opazovalce, ki jim je bila namenjena zgolj vloga statistov. V Rimu so se namreč na Hitlerjev diktat, izražen v dunajski pogodbi med Cianom in Ribbentropom, nemudoma odzvali po načelu »bolje vrabec v roki kot golob na strehi«. Zavedajoč se neuresničljivosti ideje o rešitvi slovenskega vprašanja po slovaškem zgledu so se italijanske oblasti takoj odločile za priključitev zasedenega slovenskega ozemlja h Kraljevini Italiji. Pri tem se niso ozirale na dejstvo, da je bil tretjemajski priključitveni akt v nasprotju z mednarodnim vojnim pravom, ki ne dovoljuje priključitve zasedenega ozemlja pred sklenitvijo mirovne pogodbe. K temu dejanju so na izrecno Mussolinijevo zahtevo okupacijskih oblasti pritegnile tudi predstavnike slovenskega političnega in javnega življenja.

Ti so v skladu s svojim tedanjim političnim razmislekom, ki se je še vedno gibal v iskanju rešitve slovenskega vprašanja znotraj okvirov novega reda, priključitvene akte tudi sprejeli. Priznavanje aneksije Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji in s tem priznanje debelacije Jugoslavije je na najbolj očiten način potrjevala »poklonitvena deputacija« sosveta na čelu z dr. Natlačenom, ki je odšla na začetku junija 1941 izraziti vdanost in hvaležnost Mussoliniju. Kljub priznavanju aneksije s strani slovenske predvojne politične elite pa z omenjenim stanjem, ki se je odražalo v razkosanju slovenskega ozemlja, le-ta seveda ni mogla biti in ni bila zadovoljna. A to nezadovoljstvo pri Natlačenu ni bilo plod tega, ker bi tedaj morda stal na jugoslovanskem in zavezniškem protiosnem stališču in imel pomisleke načelne narave, temveč, ker niso mogle biti uresničene Mussolinijeve obljube o ureditvi slovenskih razmer po slovaškem zgledu ter ni dobil v svoje roke z italijanske strani obljubljene uprave slovenskega ozemlja.³⁷ Zato so, pač glede na njeno tedanje politično razmišljanje, ki se je gibalo zgolj v iskanju rešitve znotraj okvirov osnega novega reda, ponovno poskušali doseči združitev slovenskega ozemlja s pomočjo Mussolinijevega posredovanja pri Hitlerju. Seveda so se tudi ta prizadevanja izkazala za neuresničljiva in popolnoma nerealna.³⁸

Ravno v okvir tovrstnega nezadovoljstva z obstoječim stanjem, kjer je bilo razkosanje slovenskega ozemlja občuteno še kot mnogo večji problem, ker je kazalo, da gre za usodno in dolgotrajno rešitev, lahko štejemo tudi odziv škofa Rožmana na priključitev Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji. Poleg tega ne smemo spregledati, da ni bilo razkosano zgolj slovensko ozemlje, temveč tudi ozemlje ljubljanske škofije, kar je bil vsekakor še dodaten razlog za Rožmanovo nezadovoljstvo nad obstoječimi razmerami. Takšno razpoloženje se je odrazilo tudi v vsebini njegove izjave ob aneksiji, ki jo je posredoval visokemu komisarju Grazioliju: »Ekscelenca! Danes je bil objavljen dekret, s katerim se po italijanski armadi zasedena slovenska zemlja pridružuje Italiji. Ko jemljem to na znanje, se zahvaljujem Vaši Ekscelenci da nam je tako vsaj na teritoriju škofije omogočen razvoj v kulturnem in verskem oziru pričakujoč, da se v smislu dekreta avtonomija narodnega življenja tudi v korist vere in morale izgradi. Izražam popolno lojalnost in prosim Boga, da blagoslovi Vaše in naše prizadevanje za dobrobit našega ljudstva«.³⁹

³⁷ Godeša, Natlačenovo delovanje, str. 181–183.

³⁸ Godeša, *Čas odločitev*, str. 243–256.

³⁹ Griesser-Pečar, *Rožmanov proces*, str. 52.

S takšno Rožmanovo izjavo Grazioli ni bil zadovoljen, zato jo je potvoril in tudi spremenil naslovnika (namesto na Graziolija je bila naslovljena na Mussolinija) ter v taki obliki objavil v časopisju. Grazioli se je za poseg v Rožmanovo izjavo ob aneksiji Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji odločil predvsem zaradi dveh razlogov. Po eni plati zaradi učinka na domače prebivalstvo, med katerim je bila škofova avtoriteta že preverjena (opazna menjava razporeditve do italijanskih oblasti po njuni izmenjavi obiskov!), kot po drugi strani tudi zaradi »zavarovanja« pred Mussolinijem, ki je pred tem izrazil pričakovanje, da bodo Slovenci zadovoljni s statutom in priključitvijo h Kraljevini Italiji.⁴⁰

V Ljubljanskem škofijskem listu pa je 31. julija 1941 škof Rožman pod naslovom »Pomembni zgodovinski dogodki«, potem ko je priznal oblast, »ki je nad nami, in bomo po svoji vesti radi sodelovali v časno in večno korist ljudstva«, predstavil aneksijski akt z naslednjimi besedami: »Dne 3. maja je izšel kraljevi ukaz o ustanovitvi Ljubljanske pokrajine! S tem dekretom je postalo slovensko ozemlje, zasedeno od italijanske oborožene sile, »sestavni del kraljevine Italije in tvori Ljubljansko pokrajino« (čl. 1). Nova pokrajina »bo imela glede na svoje strnjeno slovensko prebivalstvo avtonomen ustroj, upoštevajoč etnične značilnosti prebivalstva, zemljepisno lego ozemlja in posebne krajevne potrebe« (čl. 2). Ta kraljevski dekret, izdan na predlog Duceja fašizma, predsednika vlade, nam zagotavlja nemoten kulturni razvoj in svobodo verskega življenja na ozemlju ljubljanske province, ki vsa pripada ljubljanski škofiji. Hvaležni smo Bogu, ki je Voditelju Velike Italije navdihnil misli velikodušne pravičnosti in uvidevne modrosti, s katero je Nj. Veličanstvo Kralju in Cesarju predlagal ustanovitev Ljubljanske pokrajine. Iskreno hvaležni smo pa tudi Kralju in Cesarju ter Duceju, ki sta dalekovidno omogočila, da je ostalo jedro slovenskega naroda svobodno v veri in jeziku.«

Škof Rožman tudi ni bil prisoten, ko so se zastopniki Slovencev na čelu z dr. Markom Natlačenom zbrali na sedežu visokega komisarja ob priključitvi Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji 3. maja 1941, tam je Cerkev zastopal generalni vikar Ignacij Nadrah. Rožmana ni bilo niti v »poklonitveni deputaciji«, ki je odšla na začetku junija 1941 v Rim k Mussoliniju in papežu.

Griesser-Pečarjeva na podlagi vsega navedenega meni, da sodelovanje meščanskih strank z italijanskimi okupacijskimi oblastmi ni bilo nič povezano z delovanjem škofa Rožmana, kar posebej podkrepi z ugotovitvijo, da pri odločitvah Slovenske ljudske stranke in pri imenovanju članov konzulte ni sodeloval.⁴¹

Ostaja pa dejstvo, da je bil ravno z izmenjavo obiskov med Rožmanom in Graziolijem sredi aprila 1941 led prebit in se je škof poslej redno udeleževal različnih prireditvev, kjer so bili prisotni tudi najvišji predstavniki fašističnih okupacijskih oblasti, tako vojaških kot političnih. Številne od teh navaja Griesser-Pečarjeva (dne 9. 5. 1941 slavnostna italijanska parada, dne 23. 5. 1941 obisk italijanskega ministra za kulturo Giuseppa Bottaija, dne 10. 6. 1941 pri komandantu XI. Zbora v Zvezdi, kjer je skupaj z generaloma Robottijem in Orlandom poslušal Ducejev govor, dalje 28. 6. 1941 obisk italijanskega ministra za promet Hosta Venturija v

⁴⁰ Ferenc, *Fašisti brez krinke*, dok. 4, str. 116.

⁴¹ Griesser-Pečar, *Rožmanov proces*, str. 31–32.

Ljubljani, razne slavnostne maše, pri katerih je bil prisoten – tako npr. dne 22. 5. 1941 v stolnici ob zaključku vojne proti Jugoslaviji, kjer je Rožman bral sveto mašo, dne 28. 10. 1941 v stolnici (obletnica fašističnega pohoda na Rim), za žrtve revolucije (mašo je bral Anton Vovk)).⁴² Rožman se je med drugim udeležil tudi skupnega slovensko-italijanskega kulturnega večera, ki je bil predstavljen kot »nova manifestacija vzajemnosti in sodelovanja« med Slovenci in Italijani.⁴³ Čeprav so bile nekatere izmed prireditev zelo spornega značaja (npr. maša ob zaključku vojne v Jugoslaviji), ni videti, da bi imel škof Rožman kakšen poseben odpor do tovrstnega sodelovanja, kot bi se to lahko razumelo iz nekaterih kasnejših izjav (npr. Leniča). S precejšno mero previdnosti in skepse je namreč treba obravnavati post festum izjave, ki so nastale pod vtisom povojne obsodbe Rožmana na sodišču in bile temu primerno zaščitniške do škofa, češ da druge izbire ni bilo ter da je bila njegova udeležba na prireditvah neizogibna.⁴⁴

Pri tem udejstvovanju Rožman sicer ni bil osamljen, je bilo pa tako njegovo delovanje povsem v duhu tedanjega časa, za katerega je bilo značilno tesno in iskreno sodelovanje med italijanskimi okupacijskimi oblastmi in pa (predvsem) predvojno slovensko politično elito. Škof Rožman je s svojo držo, predvsem na simbolni ravni, nudil oporo – glede na njegovo tedanjo moralno avtoriteto, je bila ta precejšnja – pri uresničevanju tedanje politične usmeritve slovenske politične elite na čelu z Natlačenom, ki je po ponesrečenih prizadevanjih za ustanovitev slovenske države pod protektoratom sil osi priznala aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji in s tem seveda pristala na tezo o debelaciji jugoslovanske države.

Zanimivo in hkrati zelo povedno je tudi to, da je Rožman v svojem zagovoru navedel, da je bil smisel njegove izjave, ki jo je izročil Grazioliju, tudi »zahteva, da se v avtonomijo Ljubljanske province vključijo tudi ostale slovenske pokrajine, ki so pod vrhovnim italijanskim vodstvom«.⁴⁵ Tega vidika v Rožmanovi izjavi, podani Grazioliju, sicer ni, a se ujema, kljub temu, s tedanjim gledanjem preostale slovenske politične elite, ki je stremela za združitvijo slovenskega ozemlja pod italijansko nadoblastjo.

Pri tem ostaja odprto vprašanje, koliko se je škof Rožman teh vidikov priznavanja aneksije v vseh razsežnostih tedaj sploh zavedal. Po pisanju Marije Čipić Rehar naj bi namreč k takšni odločitvi odločilno vplivalo predvsem Rožmanovo pojmovanje države, ki se je v veliki meri razlikovalo od današnjega. V njenem tehtnem prispevku so izpostavljeni odlomki iz Rožmanovega predavanja »Cerkve in država« kot ključni za razumevanje tega vprašanja. Čipić Reharjeva ugotavlja naslednje: »Na tem mestu utemeljuje tako cerkveno oblast, ki je dana od Boga in skrbi za versko življenje duhovnikov in vernikov kot tudi državno oblast, za katero navaja iz Svetega pisma: »Dajte cesarju, kar je cesarjevega, dajte Bogu kar je božjega«. S tem stavkom naj bi bilo vernikom naročeno, naj se pokorijo tudi državnim oblastem, saj, kot navaja Rožman: »Oblast je le ena v resnici: božja, vsa

⁴² Griesser-Pečar, *Rožmanov proces*, str. 57–58.

⁴³ Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 95.

⁴⁴ Griesser-Pečar, *Rožmanov proces*, str. 57.

⁴⁵ Škofa Rožmana odgovor, str. 372.

človeška oblast od njega – tudi prva državna: Pavel Rimljanom: »Ni je oblasti razen od Boga, in te, ki so od Boga postavljene«. (Rim. 3, 1) Kdo je nositelj te oblasti v posameznih državah – na kateri se izvršuje – to ni direktno od Boga: ljudstvo izvoli, zgodovinski razvoj, zgodovinska dejstva. Zato podrediti se oblasti pomeni ubogati Boga, ki je oblast dal in jo v 4. zapovedi zaščitil (sv. Pavel in Peter) »božji naredbi se ustavlja«. Če je oblast od Boga, je nosilec in vršilec oblasti tudi Bogu odgovoren, vezan tudi na božje zapovedi, proti božjim pravicam jih ne sme rabiti.«⁴⁶

V tem pogledu se zdi manj prepričljiva primerjava in enačenje Rožmanove lojalnostne izjave italijanskim okupacijskim oblastem leta 1941 z Vovkovo izjavo jugoslovanskim povojnim oblastem leta 1945, saj gre za pomembno razliko med njima. Vovkova povojna izjava je dejansko pomenila zgolj priznavanje obstoječe družbene ureditve znotraj mednarodno priznane jugoslovanske države, v primerjavi z Rožmanovo iz leta 1941, ki je predstavljala tudi sprejemanje spremembe državnega okvira slovenskega ozemlja, ki ni bilo v sozvočju z mednarodnim pravom.

V.

Za razumevanje razmišljanja ljubljanskega škofa in ocenjevanja tedanjih razmer pa je pomemben še neki drug Rožmanov poseg v tedanje politične razmere. Ta je imel mednarodne razsežnosti in je bil posredno povezan z odnosom do tedanjega mednarodnopravnega položaja (tudi) slovenskega ozemlja. Vatikan se je namreč znašel v delikatnem položaju, ko je za avdienco pri papežu maja 1941 zaprosil voditelj Neodvisne države Hrvaške Ante Pavelić. Po zabelezkah Domenica Tardinija, tajnika za izredne zadeve v vatikanskem državnem tajništvu, so se 17. maja 1941 v vatikanskih krogih zavedali, da je namen Pavelićevega obiska pri papežu izrazito političnega značaja in je zaradi tega to vprašanje zelo občutljivo. Iz sprejema pri papežu bi po mnenju vatikanskih diplomatov NDH in sam Pavelić lahko izvlekla velike politične koristi. Državniški sprejem pri papežu bi se dalo namreč razumeti kot priznanje Pavelića in hrvaške države s strani Vatikana. Temu so se hoteli v Vatikanu sicer izogniti, toda po drugi strani so želeli tudi ugoditi Pavelićevi prošnji, saj je bilo po njihovem mnenju nesporno, da se Pavelić izjasnjuje za katoličana in da se nova država sama razglša za katoliško. Odločilno vlogo pri taki opredelitvi Pavelića in hrvaške države s strani Vatikana pa je imel ravno škof Rožman, ki je v zvezi s tem v pogovoru z Guidom D. Del Maestrijem, atašejem nunciature v Beogradu – dal največja jamstva in najtoplejša priporočila.⁴⁷ Tako je bil ravno po zaslugi Rožmanovega priporočila Pavelić sprejet s strani papeža. Kljub temu da je bil Pavelić sprejet pri papežu le v zasebno avdienco, je to izzvalo ogorčene proteste s strani jugoslovanske emigrantske vlade, pa tudi komentariji britanskih diplomatov so bili zelo povedni. Zakaj tako ogorčenje s strani jugoslovanske emigrantske vlade, je razvidno iz argumentacije, s katero so v Vatikanu protestirali.

⁴⁶ Čipić Rehar, Pridige in pastirska pisma, str. 129.

⁴⁷ *Actes et documents*, IV/351 (povzeto po Pleterski, Vatikanski dokumenti, str. 639). Tudi Krišto, *Katolička crkva*, dok. 19, str. 42–43.

Vprašanje Paveličevega obiska je, kljub temu da ni bil sprejet kot državni voditelj, posredno, kot so predvideli vatikanski diplomati, odpiralo problematiko kontinuitete jugoslovanske države. Takšne razsežnosti Paveličevega obiska pri papežu se je zavedala tudi jugoslovanska vlada, ki je svojemu poslaniku pri Svetem sedežu, Niku Miroševiću Sorgu, dala naslednja navodila: »Kraljeva Jugoslovanska vlada je prejela z največjo bolečino vest, da je Sveti Oče Papež prejel v avdienco Anteja Pavelića, ko je ta bival v Rimu, da ponudi krono tako imenovane hrvaške države italijanski kraljevi hiši. S tem dejanjem je Sveti sedež, čeprav indirektno, priznal kot legalno stanje stvari, ustvarjeno na delu ozemlja Kraljevine Jugoslavije. /.../ Ante Pavelić je sodeloval pri razkosanju Hrvaške in Hrvaškega katoliškega naroda, ki bo po svojih legitimnih zastopnikih, nadaljeval boj za ohranitev enotnega in celovitega bratskega ozemlja v Kraljevini Jugoslaviji, ter priznava samo Kralja Petra II. za svojega vladarja.«⁴⁸

Čeprav se je Vatikan opravičeval, da papež ne more odkloniti pogovora s katoliškim državnikom (papež se je torej skliceval ravno na Rožmanova zagotovila o katolištvu Pavelića in Neodvisne države Hrvaške!), so to srečanje tudi v zaveznških krogih komentirali z velikim ogorčenjem. Po mnenju Britancev se še ni zgodilo, da bi tako pomemben verski voditelj z vsemi častmi sprejel mednarodno znanega morilca.⁴⁹

Tako naklonjeno Rožmanovo mnenje o Neodvisni državi Hrvaški in še posebej o Paveliću, četudi je tedaj že bil seznanjen z njenim (deklariranim totalitarnim) značajem, njeno politiko do Srbov,⁵⁰ Judov⁵¹ in protifašistov, vsekakor priča o trenutnem razpoloženju v političnih krogih, ki so mu bili blizu. Povsem samoumevno je seveda pri tem bilo, da je šlo pri Paveliću za protijugoslovansko in protizavezniško delovanje. Občudovanje Hrvatov in hkrati tudi zaviranje, ker jim je uspelo ustanoviti lastno državo v okviru novega reda, je bilo namreč v tistem času v katoliških krogih precej razširjeno. Takšno Rožmanovo hvaljenje Paveličevega katolištva po Tardinijevi zabeležki⁵² se je namreč povsem ujemalo s tedanjim pogledom na dogodke, ki ga je zagovarjala tudi preostala slovenska politična elita na čelu z Markom Natlačenom.

Pri celotni zgodbi v zvezi z vlogo škofa Rožmana pri obisku Pavelića v Vatikanu je precej značilno za slovenske zgodovinopisne razmere, da nekateri tega vidika delovanja ljubljanskega škofa sploh ne upoštevajo kot relevantnega vira pri ocenjevanju njegovega postopanja v prvih mesecih okupacije. Tako npr. v delih Tamare Griesser-Pečar, ki se je po osamosvojitvi Slovenije največ ukvarjala s podobo ljubljanskega škofa Rožmana, navedbe tega pomembnega dokumenta ni zaslediti. Objavljeni vatikanski dokument namreč nesporno in verodostojno odraža tedanje Rožmanovo samostojno politično razmišljanje in to povsem neodvisno od političnih predstavnikov, ki na škofovo mnenje v tem primeru niso neposredno vplivali.

⁴⁸ Bulajić, *Misija Vatikana*, str. 495–496.

⁴⁹ Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, str. 114.

⁵⁰ Hrvatska politika in Srbi. Slovenec, 27. april 1941.

⁵¹ Proti Židom na Hrvatskem. Slovenec, 1. maj 1941.

⁵² Glej op. 47.

Verjetno za Rožmanovo priporočila o Paveličevem katolištvu sploh niso vedeli, čeprav je v časniku Slovenski dom prav v tem času izšel članek, ki je ustaškega »poglavnika« predstavil v pozitivni luči in celo s kančkom nevoščljivosti.⁵³

Iz povedanega so jasno razvidne razsežnosti, ki jih je imel Paveličev obisk pri papežu v Vatikanu in Rožmanova vloga pri tem. Tako lahko povsem pritrdimo oceni, ki jo je zapisal Janko Pleterški, da je šlo pri tej Rožmanovi intervenciji za posredno priznavanje debelacije Jugoslavije.⁵⁴ Ocena Pleterškega potrjuje, da je s tem Rožman priznaval obstoječe stanje, to je tudi aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, kar kaže, da se stališče ljubljanskega škofa tedaj ni razlikovalo od razmišljanj dela tedanje politične elite v domovini, ki je iskala rešitev slovenskega vprašanja v okviru novega reda.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije, AS 1931 Rupnikov proces – Leon Rupnik.

Objavljeni viri

Actes et documents du Saint Siège relatifs a la seconde guerre mondiale. Libreria Editrice Vaticana.

Akten zur deutschen auswärtigen politik 1918–1945. Die Kriegsjahre. 5. Tom (prvi poltom – Februar–April 1941). Göttingen, 1969.

Ferenc, Tone, *Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941–1942.* Maribor: Založba Obzorja, 1987.
Griesser-Pečar, Tamara, *Stanislav Lenič. Življenjepis iz zapora.* Celovec–Ljubljana–Dunaj: Mohorjeva družba, 1997.

Jagodic, Jože, *Proces proti škofu dr. Gregoriju Rožmanu. Zbornik Svobodna Slovenija*, 1965, str. 57–72.

Krišto, Jure, *Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska. Dokumenti 1941–1945 (Druga knjiga).* Zagreb, 1998.

Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodovem spominu. *Slovenski zbornik 2007.* Ljubljana 2007.

Sklepni govor škofovega branilca Alojza Vrtačnika. *Med sodbo sodišča in sodbo vesti. Dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu.* Ljubljana, 2009.

Škofa Rožmana odgovor (prevod iz nemščine Jože Jagodic). *Med sodbo sodišča in sodbo vesti. Dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu.* Ljubljana, 2009.

Časopisni viri

Ljubljanski škofijski list
Slovenec
Slovenski dom

⁵³ Poti in cilji dr. Ante Pavelića. Slovenski dom, 20. maja 1941.

⁵⁴ Pleterški, *Pravica in moč za samoodločbo*, str. 430–431.

Literatura

- Bulajić, Milan, *Misija Vatikana u Nezavisnoj državi Hrvatskoj*. Beograd, 1992.
- Čipić Rehar, Marija, Pridige in pastirska pisma škofa Rožmana v vojnem času. *Med sodbo sodišča in sodbo vesti. Dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu*. Ljubljana, 2009.
- Dolinar, France Martin, Slovenska škofa in okupacija. *Prispevki za novejšo zgodovino*, XLI, 2001, 2 (zbornik razprav Slovenci in leto 1941), str. 201–210.
- Gabrič, Aleš, Odziv slovenskih kulturnikov na okupacijo leta 1941. *Prispevki za novejšo zgodovino*, XLI, 2001, 2 (zbornik razprav Slovenci in leto 1941), str. 211–224.
- Godeša, Bojan, *Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.
- Godeša, Bojan, *Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.
- Godeša, Bojan, Natlačenovo delovanje od aprila do septembra 1941. *Marko Natlačen (1886–1942): v zgodovinskem dogajanju* (ur. Zdenko Čepič). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 175–186.
- Godeša, Bojan, Italijanska in nemška okupacija Slovenije med drugo svetovno vojno-nekateri primerjalni vidiki njune začetne okupacijske politike. *Acta Histriae*, 20, 2012, 3, str. 433–444.
- Griesser-Pečar, Tamara, Proces proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu. Griesser-Pečar, Tamara-Dolinar, France Martin, *Rožmanov proces*. Ljubljana: Družina, 1996.
- Griesser-Pečar, Tamara, *Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945. Okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.
- Griesser-Pečar, Tamara, Rožmanova posredovanja pri okupatorju. *Med sodbo sodišča in sodbo vesti. Dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu*. Ljubljana, 2009.
- Griesser-Pečar, Tamara, Dr. Gregorij Rožman, ljubljanski škof. *Studia Historica Slovenica. Časopis za humanistične in družboslovne študije*, 11, 2011, 2-3, str. 613–640.
- Hribar, Ivan, *Moji spomini* (II. del). Ljubljana: Slovenska matica, 1984.
- Kacin Wohinz, Milica, Pirjevec, Jože, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1868–2000*. Ljubljana: Nova revija, 2000.
- Kolarič, Jakob, *Škof Rožman. Duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časa* (III. del). Celovec: Družba sv. Mohorja, 1977.
- Pirjevec, Jože, Jugoslavija 1918–1992. *Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995.
- Pleterski, Janko, Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940–1945. *Grafenauerjev zbornik*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1996, str. 635–648.
- Pleterski, Janko, *Pravica in moč za samoodločbo. Med Metternichom in Badinterjem. Študije, pregledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev*. Ljubljana: Modrijan, 2008.
- Tomšič, Ivan, *Vojno in nevtralnostno pravo*. Ljubljana: Nova založba, 1942.
- Vidmar, Josip, *Obrazi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije-Založba Borec, 1985.

SUMMARY

Political Activities of Dr. Grigorij Rožman, Bishop of Ljubljana, during the First Months of the Fascist Occupation

Bojan Godeša

Contrary to most previous studies, recent analyses of political events that took place at the beginning of the occupation indicate that on the eve of the attack of the Axis Powers on Yugoslavia leaders of the Slovene People's Party did not strive to establish connections with the Western democratic powers (Great Britain). On the contrary, since the capitulation of France in the summer of 1940 they tried to closely lean toward the Axis. As a result, there has been a need for analyzing activities of the then political elite from a different angle. In light of this change it is also necessary to challenge and reinvent political actions of Dr. Gregorij Rožman, the then Bishop of Ljubljana. Since an in-depth study of Rožman's activity prior to the Second World War has not yet been made the assessment must suffice of his colleagues and contemporaries who claim that although he naturally supported the basic doctrine of the pro-Catholic Slovene People's Party he was emphatically apolitical. Rather than reflecting upon any concrete action should the war arise, he confronted the upcoming evil of the war solely with appeals for more ardent prayers for peace, and was completely unprepared when the war started. During the first days of the occupation he was quite reserved, and became politically active only at the persuasion of prominent Party figures. On April 20, 1941, he visited High Commissioner Emilio Grazioli, the royal civil commissioner for the occupied territory. In doing so, Rožman actually joined the initiative for the establishment of the Slovene state under the protection of Fascist Italy. This initiative was proposed by the Party leaders in a special memorandum addressed to Mussolini on April 18, 1941. Bishop Rožman's moral authority was to represent a provisional substitute for the lack of legitimacy of the decision that had been adopted within a tight circle of people and was of utmost importance for the fate of the Slovene territory. Above all, Rožman's example was designed to improve the attitude of the Slovene population toward the Italians. His attitude, although primarily symbolic, provided support for the implementation of the political orientation of the Slovene political elite; in view of his moral authority at the time, this support was quite considerable. After the Slovene political elite under the leadership of Marko Natlačen had ineffectively tried to establish the Slovene state under the protectorate of the Axis Powers, it ultimately recognized the annexation of the Province of Ljubljana to the Kingdom of Italy. By doing so, it clearly consented to the debelation of the Yugoslav state. In addition, in May 1941 Bishop Rožman gave his assurance to Vatican diplomats of the Catholic orientation of Ante Pavelić and the Independent State of Croatia (NDH), thus once again indirectly acknowledging the debelation of Yugoslavia. Based on relevant sources and literature, this paper suggests that with regard to his position, the role of Bishop Rožman was indeed specific but his political activities in the first months of the occupation were generally not significantly different from those undertaken by politicians in the homeland, who strived to resolve the Slovene question under the new order.

Marjeta Šašel Kos

Rimsko osvajanje zahodnega Balkana

Ilirik v Apijanovi Ilirski zgodovini

zbirka⁴¹
Zč

Staša Ivanec

Otroci in mladostniki z motnjami v telesnem in duševnem razvoju v pravnih dokumentih v Sloveniji (1958–1980)

UDK 340.130-053.2-056.2/3
(497.4)"1958/80"

IVANEC Staša, univ. dipl. pedagoginja in prof. zgodovine, Osnovna šola dr. Franceta Prešerna Ribnica, SI-1310 Ribnica, Šolska ulica 2, stasa.ivanec@guest.arnes.si

Otroci in mladostniki z motnjami v telesnem in duševnem razvoju v pravnih dokumentih v Sloveniji (1958–1980)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 67/2013 (147), št. 1-2, str. 172–200, cit. 128

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

V pričujočem prispevku želimo s pomočjo pravnih dokumentov, objavljenih v Uradnem listu FLRJ, LRS, SFRJ in SRS v obdobju 1958–1980, prikazati družbeno skrb za otroke in mladostnike z motnjami v telesnem in duševnem razvoju s poudarkom na razvoju posebnega šolstva v Sloveniji. Zaradi tega preučevano razdobje delimo v tri samostojne faze: razvoj posebnih šol (1958–1968), obdobje zavodov za usposabljanje (1968–1976) ter doba organizacij za usposabljanje (od leta 1976). V navedenih obdobjih lahko sledimo tudi spremembam denarnih in drugih oblik socialne pomoči, namenjenim osebam z motnjami v telesnem in duševnem razvoju do leta 1980.

Glavne besede: pomožne šole, posebne šole, zavodi za usposabljanje, organizacije za usposabljanje

Avtorski izvleček

UDC 340.130-053.2-056.2/3
(497.4)"1958/80"

IVANEC Staša, BA in Pedagogy and Teacher of History, Osnovna šola dr. Franceta Prešerna Ribnica, SI-1310 Ribnica, Šolska ulica 2, stasa.ivanec@guest.arnes.si

Children and Adolescents with Physical and Mental Disabilities in Slovene Legal Documents (1958–1980)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 67/2013 (147), No. 1-2, pp. 172–200, 128 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

With particular emphasis on the development of special education in Slovenia, this paper discusses social care for children and adolescents with physical and mental disabilities. It is based on data obtained between 1958 and 1980 from legal documents published in the Official Journal of the Federal People's Republic of Yugoslavia (FLRJ); of the People's Republic of Slovenia (LRS); of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia (SFRJ); and of the Socialist Republic of Slovenia (SRS). The period in question is divided into the following three separate phases: the development of special schools (1958-1968); the period of special education institutes (1968-1976); and the period of special education organizations (since 1976). These periods also provide an insight into the changing financial and other forms of social assistance for people with physical and mental disabilities until 1980.

Key Words: special schools, special education institutes, special education organizations

Author's Abstract

Uvod

Temelji institucionalne skrbi za drugačne ljudi so se v evropskem prostoru vzpostavili v devetnajstem stoletju. V tem obdobju so začele nastajati medicinske ustanove, v katere so bili posamezniki razvrščeni po svojih motnjah (kot gluhi ali naglušni, kot slepi ali slabovidni).¹ Medicinskim prizadevanjem pomagati kategoriziranim posameznikom so se pridružili še na šolskem področju. Nastajati so začele posebne šolske oziroma obšolske ustanove. Na Slovenskem so jih poimenovali kot pomožni oddelki, ki so sčasoma prerasli v samostojne pomožne šole, vendar so le-te v času druge svetovne vojne poniknile. Dve leti po končani vojni je bil v Ljubljani organiziran dvoletni študij za specialne pedagoge² in pomožne šole za otroke s posebnimi potrebami so ponovno vzniknile. Obnova pomožnih šol je bila namenjena kot pomoč vojnim sirotam in kot pomoč otrokom pri premagovanju vojnih posledic s končnim ciljem usposobiti otroke in mladostnike za delo.³ Kot socialnozdravstveni in skrbstveni zavodi so se pomožnim šolam pridružili domovi za defektno mladino.⁴ Na splošno so se v povojnem obdobju za otroke in družine vzpostavile naslednje oblike družbene pomoči: gradnja vrtcev, varstvo mater in uvedba denarnih pomoči.⁵ Potekala je tudi reforma celotnega jugoslovanskega šolskega sistema, ki je dobil dokončno obliko leta 1958 s splošnim zakonom o šolstvu. Zakon je namesto pomožnih šol uvedel izraz posebne šole.⁶ Čeprav iz zakonodajnih virov lahko upravičeno sklepamo, da so tudi v rednem šolskem sistemu obstajali učenci, ki jim po današnji terminologiji pravimo učenci s posebnimi potrebami,⁷ v prispevku spremljamo zgolj razvoj posebnega šolstva. Razlog se skriva v dejstvu, da se posebno šolstvo omenja v laični in strokovni javnosti, vendar pravo vedenje o njem nepreklicno tone v splošno pozabo. Temeljna šolska zakonodaja je dopolnjena

¹ Skalar, Osebe s posebnimi potrebami – konceptualne iztočnice, str. 123.

² Novljan, *Specialna pedagogika oseb*, str. 4–6.

³ Svetlin, *Zgodovinski razvoj posebnega šolstva*, str. 24–25.

⁴ Ozvatič, *90 let Osnovne šole Gustava Šiliha*, str. 7; Socialno varstveni zavod Hrastovec, *O zavodu*.

⁵ Pravilnik o gradnji dečjih jasl in otroških vrtcev, 1949; Uredba o dopustu žen pred porodom in po porodu, 1946; Uredba o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem (uslužbenskem) razmerju, 1949; Uredba o gmotni pomoči za otroke delavcev (nameščencev) in uslužbencev, 1949; Uredba o dodatkih za otroke, 1951.

⁶ Tomšič, *Reforme osnovnega šolstva na Slovenskem*.

⁷ Zakon o osnovni šoli, 1959, 28. člen.

z dokumenti iz drugih pravnih področij, preko katerih se je kazala družbena skrb za otroke in mladostnike z motnjami v razvoju.

Šolska reforma in jugoslovanska zakonodaja

Leta 1958 sta Splošni zakon o šolstvu ter Uvodni zakon k splošnemu zakonu uradno naznanila jugoslovansko šolsko reformo.⁸ Prva značilnost reforme je bila uvedba enotnega sistema vzgoje in izobraževanja, ki so ga sestavljali predšolski zavodi, osnovna šola, gimnazija, strokovne in višje strokovne šole, univerze, visoke šole in umetniške akademije, zavodi za izobraževanje odraslih in strokovno izpopolnjevanje, vajenski domovi in drugi izvenšolski vzgojni zavodi ter posebne šole za »obvezno osnovno vzgojo in strokovno izobraževanje otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju«.⁹

Iz strukture sistema je razvidno, da so se otroci in mladostniki s prepoznanimi motnjami praviloma šolali vzporedno z vrstniki. V temelju je bila osrednja naloga posebnih osnovnih šol enaka kot naloga splošnih osnovnih šol, saj sta bili obe vrsti šol namenjeni posredovanju splošne osnovne vzgoje in izobrazbe. Toda med seboj sta se razlikovali v bistveni točki, posebne šole so ponujale tudi splošno strokovno izobrazbo. Slednje se je odražalo v temeljnih nalogah šol, saj je bil pri posebnih šolah poudarek na omilitvi in odpravi razvojnih motenj, usmeritvi in usposobitvi učencev za poklice ter zagotavljanju staršem pomoči pri pravilni vzgoji njihovih otrok.¹⁰ Razlike med obema šolama so se kazale tudi v drugih segmentih: v izobrazbi učiteljev (specializirano izobraževanje za učitelje posebnih šol), po ustanoviteljih (splošne osnovne šole so bile ustanovljene s strani občinskih ljudskih odborov, posebne šole pa so lahko ustanavljali občinski in okrajni odbori ter zvezni in republiški organi v skladu z razvojnim programom republiškega izvršnega sveta in republiškega sveta za prosveto) in po načinu vodenja šol (pri vodenju splošnih osnovnih šol so sodelovali učenci najvišjih razredov, te možnosti pri posebnih šolah ni bilo). Morda je najpomembnejša razlika v tem, da se je pri vključevanju otrok v posebne šole poudarjal medicinski vidik. O tem nam izpričuje 69. člen splošnega zakona, ki je zahteval za vključitev v posebne šole ali zavode pridobitev mnenja strokovne komisije zdravstvenega ali kakšnega drugega zavoda. Za predpise o kategorizaciji so bili zadolženi sekretariati Zveznega izvršnega sveta za prosveto, zdravstvo in socialno varstvo¹¹. »Vzgoja in izobraževanje otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju se vrši: v predšolskih, šolskih in drugih v ta namen organiziranih zavodih; na posebnih šolah ali oddelkih v sestavu ustreznih zdravstvenih in socialnih zavodov.«¹²

⁸ Uvodni zakon za splošni zakon o šolstvu, 1958; Splošni zakon o šolstvu, 1958, 182. člen.

⁹ Splošni zakon o šolstvu, 5. člen.

¹⁰ Prav tam, 28.–34., 65.–66. člen.

¹¹ Prav tam, 69., 70., 86., 100.–102., 111.–114., 148., 155., 160., 168. člen.

¹² Prav tam, 67. člen.

Šolska reforma iz leta 1958 je v splošnem znana po vključevanju strokovnih delavcev pri njenem nastajanju in vpeljavi osemletne šolske obveznosti po celotni Jugoslaviji.¹³ Z njo so bili med drugim uvedeni republiški zavodi za napredek šolstva in prosvetno-pedagoška služba. Ta je bila namenjena pedagoškim raziskavam, nadzorstvu šol ter v pomoč učiteljem v obliki svetovanja in strokovnega izpopolnjevanja.¹⁴ Pedagoška pomoč je bila namenjena tudi pedagoškim delavcem posebnih šol.¹⁵

Leta 1960 je prenehal veljati 112. člen splošnega zakona. S tem so se ločili občinski ljudski odbori kot ustanovitelji osnovnih šol in okrajni šolski odbori kot ustanovitelji posebnih šol.¹⁶ Istega leta je bil objavljen jugoslovanski Pravilnik o kategorizaciji in evidenci otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju. Z njim je postala strokovno opravljena kategorizacija uraden pogoj za sprejem otroka v posebne ustanove. Iz pravilnika je možno razbrati postopek kategorizacije otrok v posebne šole: Vsi otroci z motnjami v razvoju so morali biti prijavljeni pri upravnem organu občinskega ljudskega odbora za socialno varstvo. Prvo prijavo so bili dolžni storiti otrokovi starši oz. skrbniki, a dejansko je otroka prijavil kdorkoli, celo naključni posamezniki, ki so zvedeli za takšen primer. Upravni organ je lahko začel postopek kategorizacije celo brez uradno prijete prijave. Le-ta je po odprtju postopka je poslal prijavo o dotičnem otroku prvostopenjski strokovni komisiji za mnenje o kategorizaciji otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju. Sedeži strokovnih komisij so bili izbrani s strani republiških svetov za socialno politiko, za prosveto in za zdravstvo pri različnih zavodih, strokovni člani komisij (zdravniki – specialisti za otroške bolezni, šolsko higieno ali splošni zdravniki, psihologi in socialni delavci kot stalni člani komisij ter zdravniki specialisti ali ustrezni pedagogi kot izbrani člani glede na vrsto otrokovih motenj) pa so bili imenovani s strani občinskih ljudskih odborov za socialno varnost, za prosveto in za zdravstvo. Če člani strokovnih komisij v svojih ugotovitvah niso bili sklepčni, so lahko poslali otroka na dodatni pregled k specialistom v specializirane zavode. Končni izvid in mnenje o otroku je na podlagi opisanih ugotovitev sprejel upravni organ, ki je izdal odločbo o kategorizaciji.¹⁷

Z odločitvijo komisij in upravnega organa so bili otrokovi starši zgolj ustno seznanjeni, razen če so sami zahtevali pisno odločbo. Domnevamo lahko, da so se zanj odločili še zlasti v primerih pritožb. O pritožbah je odločal upravni organ okrajnega ljudskega odbora, odgovoren prav tako za socialno varstvo. Njemu je svetovala strokovna komisija druge stopnje, ki so jo soglasno določili republiški sveti za socialno politiko, za prosveto in zdravstvo. Pravnomočna odločba o kategorizaciji je pomenila zahtevo za občinski upravni organ, da kategoriziranega otroka vpiše v matično knjigo in zanj odpre osebno mapo, v katero so se vpisovale ključne spremembe pri otrokovem razvoju. Evidenca se je na občinah vodila vse

¹³ Tomšič, str. 92–93.

¹⁴ Splošni zakon o šolstvu, 168., 170., 172–176., 179. člen.

¹⁵ Zakon o prosvetno-pedagoški službi, 1961, 3.–9. člen.

¹⁶ Zakon o spremembi splošnega zakona o šolstvu, 1960. Prim. Splošni zakon, 1958, 112., 155., 160. člen.

¹⁷ Pravilnik o kategorizaciji in evidenci otrok, 1960, 11.–18. člen.

do otrokovega izstopa iz zavoda in/ali do samostojnega življenja in dela. Upravni organ je enkrat letno podatke o otrocih posredoval republiškem svetu za socialno politiko. Če so bile med usposabljanjem pri posameznem otroku opazne večje spremembe, se je otroka po isti formalni poti poslalo na ponovni pregled k strokovni komisiji. Prva naloga po sprejetju zakona, ki je čakala vse strokovne komisije, pa je bila kategorizacija otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju, ki so že bili vključeni v zavode.¹⁸ Kot motnje v telesnem in duševnem razvoju so prepoznali okvare vida, sluha, govorne in glasovne motnje, telesno invalidnost, duševno zaostalost ter kombiniranost različnih motenj in hib.¹⁹

Jugoslovanska zakonodaja je bila zavezujoča za njene republike. Pri tem se je ločevala na popolno, temeljno in splošno zakonodajo. Popolna zakonodaja je bila najstrožja, saj so smele republike izdati dopolnilni zakon le v primeru, če so bile za to zakonsko pooblaščen (npr. zakonodaja o svoboščinah in pravicah, vprašanja zvezne obrambe in mednarodnih odnosov ipd.). Temeljna zakonodaja, ki se je nanašala na gospodarske in zdravstvene zadeve, je republikam dovoljevala izdajo dopolnilnih zakonov. Splošna zakonodaja pa je na področju šolstva, socialne politike, zdravstva, kulture in organizacije oblasti republiški zakonodaji predstavljala splošna načela in smernice. Splošni zakon je veljal do vzpostavitve republiških zakonov.²⁰

Izmed jugoslovanskih zakonov velja izpostaviti temeljni zakon o financiranju šolstva. Ta je l. 1960 utemeljil družbene sklade za šolstvo (občinski skladi, skladi avtonomnih enot, republiški skladi in zvezni skladi za šolstvo) za zbiranje sredstev za gradnjo in opremo vseh vrst šol.²¹ V Sloveniji je bil ustanovljen republiški družbeni sklad za šolstvo spomladi 1961.²²

Leta 1962 je bil sprejet jugoslovanski zakon o organizaciji in financiranju socialnega zavarovanja, ki je zagotavljal pravice v zdravstvenem, invalidskem in pokojninskem zavarovanju. Po tem zakonu se je začasno zagotavljala tudi pravica do otroškega dodatka. Sredstva zanj so se zbirala s posebnim prispevkom za otroški dodatek, zato se je na republiški ravni ustanovil sklad za otroški dodatek, na zvezni ravni pa skupni sklad rezerve za otroški dodatek.²³

Razvoj posebnih šol na Slovenskem

Na podlagi jugoslovanske zakonodaje se je na Slovenskem začela sprejemati samostojna zakonodaja za posebno šolstvo. Prvi tovrstni dokument je sprejela Ljudska skupščina LRS 24. 10. 1960, tj. Zakon o posebnem šolstvu. Po tem zakonu so bile

¹⁸ Prav tam, 18.–28., 32. člen.

¹⁹ Prav tam, 4.–10. člen.

²⁰ Ustavni zakon o temeljih družbene in politične ureditve Federativne ljudske republike Jugoslavije, 1953.

²¹ Temeljni zakon o financiranju šolstva, 1960.

²² Zakon o ustanovitvi sklada za šolstvo Ljudske republike Slovenije za šolstvo, 1961.

²³ Zakon o organizaciji in financiranju socialnega zavarovanja, 1962.

posebne šole namenjene otrokom »z motnjami ali hibami v telesnem ali duševnem razvoju /.../, zaradi katerih se ne morejo vzgajati in izobraževati v rednih šolah in rednih izobraževalnih zavodih, se vzgajajo in izobražujejo v posebnih vzgojnih in izobraževalnih zavodih«. ²⁴

Specifične naloge slovenskih posebnih šol so bile: skrb za razvijanje otrokovih nagnjenj in sposobnosti; ublažitev oz. odprava razvojnih motenj in njihovih posledic; usmeritev in usposabljanje otrok za prilagojeno poklicno življenje; aktivna udeležba otrok v gospodarskem in družbenem življenju; vzpostavitev pozitivnega oz. pravilnega odnosa širše družbe do teh otrok; sodelovanje s starši ali otrokovimi skrbniki v obliki izvedbe seminarjev na temo nege, oskrbe in vzgoje otrok. ²⁵

Formulirali so se posebni zavodi za predšolsko vzgojo, posebne osnovne šole, posebne strokovne šole, posebni vzgojni in izobraževalni zavodi ter posebni šolski oddelki pod okriljem ustreznih zdravstvenih ali socialnih zavodov. Glavni namen posebnih predšolskih zavodov je bila priprava triletnikov in starejših predšolskih otrok z razvojnimi motnjami za nadaljnje šolanje v posebnih šolah. Šolanje v posebnih osnovnih šolah je potekalo po posebnih predmetnikih in učnih načrtih, prilagojenih vrsti in stopnji motnje, po oddelkih ali posebnih enotah s poudarjenim načelom individualizacije. Če učenci niso zmogli slediti začetnemu pouku, se je zanje uvedel pripravljalen razred. Če je tudi v višjih razredih obstajala večja skupina učencev, ki ni sledila pouku ali pouk celo motila, se je iz njih oblikovala skupina s posebnim načrtom. Posebno osnovno šolo so lahko mladostniki obiskovali do dopolnjenega 17. leta. Po zaključeni posebni ali redni osnovni šoli so se lahko vpisali v posebne strokovne šole oz. po 18. letu starosti v posebne učne enote za odrasle pod okriljem posebnih strokovnih šol. ²⁶

Učitelji v posebnih šolah so morali imeti poleg splošne kvalifikacije še strokovno specializacijo. Poleg njih so delovali tudi zdravstveni in socialni delavci. K posebnim šolam je bil navadno pridružen dom za varstvo in oskrbo otrok, ki so posebno šolo obiskovali izven svojega doma. Oskrbnino v takšnih domovih so plačevali starši oz. kar učenci sami iz svojega premoženja. Če so bile motnje ali hibe v telesnem ali duševnem razvoju za posebno šolanje prevelike, so bili otroci usmerjeni v vzgojno-izobraževalne zavode, ki so imeli nalogo usposabljati in privajati mlade z razvojnimi motnjami na konkretno delo. ²⁷

Ustanovitev posebne šole se je urejala v skladu s splošnimi predpisi in podrobnejšimi pogoji, ki so jih določili republiški svet za šolstvo, svet za zdravstvo in svet za socialno varstvo. Pri posebnih šolah so bile vzpostavljene tudi strokovne komisije, ki so odločale o sprejemu otroka v dotično posebno šolo in o njegovem odpustu (odpust je pomenil uradno prepoznavanje otrokove nezmožnosti za šolanje v posebni šoli). Komisije je imenoval republiški svet za šolstvo v soglasju s svetoma za socialno varstvo in za zdravstvo. Za prestop na drugo vrsto posebne šole ali na redno šolo je bil potreben ponoven postopek kategorizacije. Premagovanje motenj

²⁴ Zakon o posebnem šolstvu, 1960, 1. člen.

²⁵ Prav tam, 2.–5. člen.

²⁶ Prav tam, 7.–12., 14.–17., 29.–32. člen.

²⁷ Prav tam, 30., 33.–34., 35.–37., 18.–20. člen.

in hib so omogočale tudi specializirane posvetovalnice, medicinsko psihopedagoški ambulatoriji, logopedski ambulatoriji, ambulatoriji za motoriko in drugi specializirani ambulatoriji, ki so dopolnjevali sistem rednega osnovnega šolstva.²⁸

Istega dne kot Zakon o posebnem šolstvu je bil sprejet tudi Zakon o rejništvu. Otroke z razvojnimi motnjami so dobile rejniške družine, ki so dokazale, da na podlagi »svojih osebnih lastnosti in sposobnostih lahko uspešno vzgajajo take otroke«.²⁹

V šestdesetih letih 20. stoletja na Slovenskem spremljamo tudi razvoj novih zdravstvenih ustanov in zdravstvene službe. Leta 1961 je bila ustanovljena Klinična bolnica za porodništvo in za ženske bolezni za zdravstveno pomoč novorojenčkom in zdravstveno varstvo žena.³⁰ Leta 1962 je bila v Ljubljani ustanovljena klinična bolnica za otroke do 15. leta.³¹ V tem obdobju je bil na novoustanovljen sklad za zatiranje otroške paralize, ki naj bi prispeval k preprečevanju omenjene bolezni in omogočal gradnjo in opremo zdravstvenih zavodov, v katerih se je preučevala otroška paraliza, bolnikom pa omogočalo šolanje, rehabilitacija in rehabilitacija.³² Sklad je deloval le dve leti. Njegova sredstva so prešla na Zavod SRS za zdravstveno varstvo.³³ V Ljubljani se je sredi šestdesetih let začel graditi tudi nov klinični center.³⁴

Leta 1962/63 je Ljudska skupščina LR Slovenije ugotavljala, da sta hitrejši družbeni razvoj in rast življenjske ravni vzpodbudila vse bolj izrazito družbeno skrb za invalide. Po statističnih podatkih naj bi bilo v Sloveniji telesno ali duševno prizadetih okrog 5 % prebivalcev. Med njimi največ vojaških in mirovnih osebnih invalidov, delovnih invalidov ter duševno ali telesno prizadetih otrok. V šolskih klopeh posebnih zavodov in rednih šol je sedelo približno 3000 učencev z motnjami v telesnem in duševnem razvoju. Skupščina LRS je tedanj zakonodajo uvidela kot zadostni pravni in materialni temelj za delo pri rehabilitaciji oseb z motnjami v telesnem in duševnem razvoju tudi v prihodnosti. Zanje so namreč skrbeli številni upravni organi in institucije: sveti za šolstvo, za socialno varstvo, za zdravstvo, upravni organi za delo, zavodi za socialno zavarovanje in zaposlovanje delavcev, zdravstveni in posebni zavodi ter gospodarske organizacije. Velik napredek je bil opažen pri razvijanju medicinske rehabilitacije ter pri poklicni in socialni rehabilitaciji invalidov. Glavne pomanjkljivosti tedanje družbene skrbi pa so se kazale v razdrobljenosti in pomanjkanju koordinacije med posameznimi institucijami ter v premalo načrtnem in neusklajenem vlaganju družbenih sredstev v te namene. Kot rezultat temu je bila decembra 1962 sklicana I. republiška konferenca za rehabilitacijo invalidnih oseb v Sloveniji, udeležilo se je več kot 220 družbenih in strokovnih delavcev. Ob tej priložnosti je bila ustanovljena Stalna konferenca za rehabilitacijo invalidnih oseb v Sloveniji kot družbeni organ, ki naj bi usmerjal

²⁸ Prav tam, 19., 20.–22., 23.–28. člen.

²⁹ Zakon o rejništvu, 1960, 10. člen.

³⁰ Odločba o ustanovitvi Klinične bolnice za porodništvo, 1961.

³¹ Odločba o ustanovitvi Klinične bolnice za otroške bolezni, 1962.

³² Zakon o skladu za preprečevanje in zatiranje otroške paralize (poliomielitisa), 1963.

³³ Zakon o prenehanju veljavnosti zakona o skladu za preprečevanje in zatiranje otroške paralize (poliomielitisa), 1965.

³⁴ Zakon o nadaljnji etapni izgradnji kliničnega centra v Ljubljani, 1966.

vse družbene napore in koordiniral delovanje na področju rehabilitacije invalidnih oseb v Sloveniji. Kot temeljni dokument je bila sprejeta resolucija o rehabilitaciji invalidnih oseb.³⁵ V resoluciji je med drugim zapisano: »Posebne zahteve šolanja in usposabljanja telesno in duševno prizadete mladine so težak problem in terjajo posebne programe pri izvajanju politike rehabilitacije; osnovo za to nudi zakon o posebnem šolstvu. Zato je kategorizacija in evidenca invalidne mladine stalna dolžnost družbenih in strokovnih služb, da bi lahko ob ugotovljenem dejanskem stanju razvijali delovne programe v posebnem šolstvu in v rehabilitacijskih institucijah. To nalaga tudi večje naloge družbenim skladom za šolstvo.«³⁶

Od leta 1963 sledimo nadaljnjemu razvoju posebnih šol. Kot prva je bila sprejeta odredba o številu otrok v učnih vzgojnih ali drugih enotah posebnih šol. Iz nje lahko razberemo nove podkategorije motenosti: predšolski razvojno prizadeti otroci; otroci in mladostniki šolske starosti, ki so duševno nerazviti (oligofreni debili) ali hudo pedagoško zaostali, pedagoško zaostali, nevrotični, družbeno neprilagojeni, zanemarjeni, osebnostno iztirjeni (psihopatski), gluhi, slepi, naglušni, slabovidni, logopati, premični ortopedski invalidi, nepremični ortopedski invalidi, premični ali ležeči bolniki, otroci in mladostniki s kombiniranimi motnjami ali hibami; razvojno prizadeti vseh kategorij, ki so bili vključeni v učne delavnice. Učno-vzgojne enote, predvidene za tovrstne otroke, so imele nizek normativ. Najmanjši normativ je bil predviden za skupini razvojno prizadetih v predšolski starosti in v učnih delavnicah (3–8 predšolskih otrok oz. mladostnikov). Največja je bila skupina premičnih bolnikov, v katero je bilo vključenih od 6 do 20 otrok.³⁷

V pravilniku o gradbenih normativih so navedene opredelitve, koliko otrok se lahko vključi v posebno šolo. Izraz posebna šola se je tu uporabljal kot nadpomenka za vse vrste šol in zavodov, ki so izvajali posebno vzgojo in izobraževanje, k njim so se po novem šteli tudi domovi ob posebnih šolah. Posebne šole v širšem pomenu so bile zasnovane eksterno (izključno za zunanje otroke), interno (za gojence v domu) ali kombinirano. In prav od te strukture je bil odvisen tudi normativ, koliko otrok bo lahko posamezna posebna šola sprejela. Interne posebne šole so lahko poskrbele za 60 do 120 otrok, preostali obliki do 250 otrok. S pravilnikom se je predpisoval teren posebnih šol, lega in oprema učilnic ter značilnosti zunanjega zemljišča (dvorišče, igrišče, telovadišče, prostor za pouk na prostem, učni vrt, gospodarsko-ekonomsko dvorišče, zemljišče pred poslopjem ter družinsko stanovanje za hišnika). Celotno zemljišče je moralo biti sončno, nevetrovno, zavarovano pred meglo, obdano z zelenjem ter dobro komunalno opremljeno, merilo je vsaj 50 m². Po lastni izbiri se je vsaka posebna šola lahko odločila tudi za izgradnjo bazena. Posebni predšolski zavodi so poleg naštetega imeli še zunanje sončne in senčne delovne površine, peskovnik, čofotališče, plezala, zvirala in park. Morda kot zanimivost posebnih domov: v eni spalnici je bilo lahko nastanjenih od 3 do 6 otrok.³⁸

³⁵ Resolucija o rehabilitaciji invalidnih oseb v Sloveniji, 1963.

³⁶ Prav tam, 5. točka.

³⁷ Odredba o številu otrok v učnih vzgojnih ali drugih enotah, 1963.

³⁸ Pravilnik o normativih za gradnjo posebnih šol, 1963.

Glavna značilnost tedanjih posebnih šol je njihova fizična izolacija od preostalega sveta.³⁹ Poudarjena je na več mestih, a najbolj eksplicitno se pojavi v 10. členu. Za zemljišča pred poslopjem zakon pravi: »To zemljišče loči poslopje posebne šole od ceste. Poraslo mora biti s travo in nizkim grmičevjem, tako da je poslopje akustično in vizualno izolirano od prometa, ropota in prahu. Če ima posebna šola nad 100 učencev oziroma gojencev, mora biti to zemljišče še enkrat večje.«⁴⁰ Zakonski predpisi so omogočili takojšnjo vzpostavitev novih posebnih šol.⁴¹ O skokovitem naraščanju posebnih šol v šestdesetih letih poroča tudi Majda Schmidt. Vzporedno je naraščalo število specialnih pedagogov oz. defektologov.⁴²

Leta 1963 je bil sprejet republiški pravilnik o strokovnem izpitu za učitelje in vzgojno osebje v šolah in vzgojno-izobraževalnih zavodih.⁴³ Leto kasneje je objavljen zakon o upravnih organih v šolah in vzgojno-izobraževalnih ustanovah, veljaven tudi za posebne šole. K upravnim organom (tudi posebnih) šol so spadali: svet šole, upravni odbor in direktor oz. ravnatelj. Strokovne organe šol so predstavljali vzgojiteljski oziroma učiteljski zbori, v katere so bili združeni vsi učno-vzgojni delavci šole. Po internem statutu so šole lahko določile tudi druge strokovne organe, kot so: razredni učiteljski zbori, učiteljski zbori podružničnih šol, oddelkov, razrednikov in tako dalje.⁴⁴ V letu 1965 zasledimo več novosti na področju republiške šolske uprave,⁴⁵ kar je posledično vplivalo tudi na spremembo pedagoško-prosvetne službe.⁴⁶ Njeni svetovalci za posebne šole so morali imeti »najmanj izobrazbo, ki se zahteva za učitelje teh šol«.⁴⁷

Druga polovica šestdesetih je zaznamovana z vzpostavitvijo novih družbenih skladov kot posebna družbena oblika skrbi za vse otroke. S tem namenom so se leta 1967 izoblikovale izobraževalne skupnosti za zagotavljanje finančno-materialnih

³⁹ Zahteva po izolaciji rednih osnovnih šol od prometa se pojavi 1968–1969. Leta 1968 so bili kot dodatek k Uradnemu listu v samostojni publikaciji objavljeni normativi za graditev in opremo osnovnih šol. Normativi so določali, da naj se pri izbiri zemljišča za gradnjo osnovnih šol upošteva ekonomski moment, pa tudi lega v mirnem predelu, tako da ne bi hrup prometa in proizvodnih podjetij motil pouka. Šolske stavbe so smele biti oddaljene od prometnih cest in železnic najmanj 35 m oziroma 50 m, če so bile učilnice obrnjene na prometne ceste ali železniške poti. Pravilnik iz leta 1969 o zdravstveno-higienskih zadevah, katerim morajo ustrezati poslopja in prostori šole, pa je predvideval oddaljenost šol od javnih cest vsaj za 50 m zaradi cestnega prahu ter obdanost šol z nizkim grmičevjem in s šolsko ograjo (Republiški sekretariat za prosveto in kulturo, *Normativi za graditev*, str. 8; Pravilnik o zdravstveno-higienskih zadevah, 1969, 2. člen).

⁴⁰ Prav tam, 10.f člen.

⁴¹ Register samostojnih zavodov, 1963.

⁴² Schmidt, Segregacija – integracija, str. 139.

⁴³ Pravilnik o strokovnem izpitu za učno in vzgojno osebje, 1963.

⁴⁴ Zakon o organih upravljanja v šolah in drugih vzgojnih in izobraževalnih zavodih, 1964.

⁴⁵ Zakon o Zavodu za šolstvo SR Slovenije, 1965; Odlok o soglasju k sklepu o spojitvi zavoda za napredek šolstva SR Slovenije in zavoda SR Slovenije za strokovno izobraževanje, 1965; Zakon o pedagoškem svetu SR Slovenije, 1965; Zakon o ustanovitvi pedagoškega inštituta, 1965.

⁴⁶ Zakon o prosvetno pedagoški službi, 1965; Odredba o vrstah in izobrazbi pedagoških svetovalcev v zavodih za prosvetno pedagoško službo, 1965.

⁴⁷ Odredba o vrstah in izobrazbi pedagoških svetovalcev, 1965, 5. točka.

osnov za namene vzgoje in izobraževanja. Izobraževalne skupnosti so bile odgovorne tudi za šolanje otrok z motnjami v razvoju, ki je potekalo bodisi v lokalnih posebnih osnovnih šolah bodisi v posebnih republiških zavodih za usposabljanje otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju ter vedenju.⁴⁸ Njim je sledila ustanovitev skupnosti otroškega varstva. Slednje so bile odgovorne za organizacijo dnevnega varstva predšolskih otrok in za otroški dodatek. Dnevno varstvo je lahko potekalo tudi v zavodih za usposabljanje otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju. Otroški dodatek, namenjen za pomoč družinam za otrokovo vzgojo, je veljal pri otrocih, nezmožnih samostojnega življenja ves čas trajanja nezmožnosti, če so vzroki zanjo (prirojene okvare, bolezni ali poškodbe) nastali pred 15. letom. Otroškega dodatka niso dobile družine, katerih otroci so bili vključeni v popolno oskrbo zavodov. Temeljni pogoj za pridobitev pravice do otroškega dodatka je sicer predstavljal premoženjski cenzus gospodinjstva.⁴⁹

V dokumentu Skupščine SR Slovenije iz leta 1968 je zapisana kritika tedanje politike: »Materialni položaj izobraževanja in vzgoje je že več let v središču pozornosti vse prosvetne javnosti. Reševanje je bilo vse preveč usmerjeno le v iskanje navideznih sistemskih rešitev in načinov razdeljevanja sredstev, kar je v bistvu pomenilo le odlaganje osrednjega vprašanja, to je družbenega vrednotenja pedagoškega dela in na tej osnovi sistemske zagotovitve potrebnih sredstev. Hkrati je ob nejasno preciziranih dolžnostih posameznih družbeno-političnih skupnosti in ob kritičnih situacijah prihajalo do poskusov izsiliti prenašanje obveznosti z ene na drugo družbeno-politično skupnost.«⁵⁰ Kritika se je nanašala celo na novoustanovljene izobraževalne skupnosti: »Izobraževalnim skupnostim zakon ni omogočil neposrednega vpliva na določanje virov sredstev in na višino potrebnih finančnih sredstev za izobraževanje, naložil pa jim je financiranje programov izobraževanja.«⁵¹ O tej oceni lahko v nadaljnjih letih upravičeno dvomimo, saj so izobraževalne skupnosti postajale vse bolj pomemben akter v družbenem-političnem področju.⁵²

Zavodi za usposabljanje

Dne 15. 2. 1968 je bil objavljen Zakon o usposabljanju otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju. Opredelil je osebe z motnjami v telesnem in duševnem razvoju v naslednje kategorije: »duševno prizadeti, slušno prizadeti, otroci in mladostniki z govornimi motnjami, slepi, slabovidni, telesno

⁴⁸ Zakon o izobraževalnih skupnostih in o financiranju vzgoje in izobraževanja v SR Sloveniji, 1967.

⁴⁹ Zakon o skupnostih otroškega varstva in o financiranju, 1967.

⁵⁰ Sklepi in priporočila o materialnem položaju vzgoje in izobraževanja, 1968.

⁵¹ Prav tam.

⁵² Zakon o izobraževalnih skupnostih in o financiranju vzgoje in izobraževanja v SR Sloveniji, 1967; Odlok o potrditvi statuta izobraževalne skupnosti, 1968; Odlok o soglasju k programom izobraževalne skupnosti, 1968; Odlok o soglasju k merilom in pogojem za zagotavljanje posebnih dopolnilnih sredstev temeljnim izobraževalnim skupnostim, 1969; Sklep o enotnih osnovah meril za financiranje dejavnosti vzgojnih in izobraževalnih zavodov, 1969.

prizadeti, dolgotrajno bolni, otroci in mladostniki na okrevanju, vedenjsko in osebno moteni ter otroci in mladostniki s kombiniranimi motnjami.«⁵³ Zanje so bili predvideni različni zavodi za usposabljanje, ki so se praviloma ustanavljali po vrstah motenj otrok, ali pa tudi za več vrst motenj. Poleg samostojnih zavodov so delovale tudi tovrstne enote pod okriljem vzgojno-izobraževalnih, zdravstvenih ali socialnih zavodov. Vključitev vanje je bila možna pod posebnimi predpisi.⁵⁴ V splošnem so zavodi za usposabljanje pomenili »samostojne in samoupravne delovne organizacije, katerih dejavnost je posebnega družbenega pomena.«⁵⁵

Zavodi za usposabljanje so bili:

- zavodi za razvrščanje otrok (prehodni zavodi, namenjeni ugotavljanju motenj),
- posebni vzgojno-varstveni zavodi za predšolske otroke (od dopolnjenega tretjega leta starosti, možne starostne izjeme),
- posebne osnovne šole (z možnim celodnevним varstvom) in posebne poklicne šole (namenjene poklicnemu usposabljanju),
- zavodi za delovno usposabljanje duševno in telesno prizadetih otrok (za otroke, ki niso zmogli šolanja),
- vzgojni zavodi za vedenjsko in osebno motene otroke (namenjeni vzgoji in prevzgoji, varstvu in oskrbi ter usposabljanju otrok in mladostnikov za življenje in delo ter za nadaljnje izobraževanje),
- domovi za otroke (za otroke, ki so potrebovali posebno usposabljanje, in za otroke, ki so bili od šole krajeveno zelo oddaljeni).⁵⁶

K strokovnim nalogam zavodov za usposabljanje so spadali: strokovna skrb za ublažitev in odpravo motenj ter za razvoj otrokovih sposobnosti; priprava varovancev za vključitev v širše družbeno življenje, ustrezna dela in v poklicno življenje; zavzemanje za pravilen odnos družbenega okolja do otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju; sodelovanje delavcev zavodov z otrokovimi starši. Republiški sekretar za prosveto in kulturo in republiški sekretar za zdravstvo in socialo sta morala podati soglasje o izpolnitvi pogojev, da je z delovanjem lahko začel delovati posamezen zavod.⁵⁷

Pedagoško delo v zavodih za usposabljanje je temeljilo na manjših enotah, oddelkih in skupinah s poudarkom na pedagoški individualizaciji (za vsakega otroka naj bi bil voden individualen program usposabljanja). Potekalo je v skladu z internimi statuti zavodov (statute zavodov, ustanovljenih od Skupščine SR Slovenije, je potrjeval Izvršni svet Skupščine; statute preostalih zavodov za usposabljanje pa so potrjevale občinske skupščine) ter po predmetnikih in učnih načrtih, ki jih je določil bodisi pedagoški svet SR Slovenije (za posebne osnovne šole za duševno prizadete, slušno prizadete ali za slepe in slabovidne) bodisi republiški sekreta-

⁵³ Zakon o usposabljanju otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju, 1968, 2. člen.

⁵⁴ Prav tam, 3. člen.

⁵⁵ Prav tam, 5. člen.

⁵⁶ Prav tam, 3., 9.–17. člen.

⁵⁷ Prav tam, 1.–4., 25. člen.

riat za prosveto in kulturo z republiškim sekretariatom za zdravstvo in socialno varstvo (za posebne osnovne šole za telesno prizadete, za dolgotrajno bolne, za otroke na okrevanju, posebne poklicne šole in zavode za delovno usposabljanje). Oba sekretariata sta določala tudi normative o številu otrok v enotah in skupinah ter smernice za program vzgojnega dela v zavodih. Odgovornost za vključevanje otrok z določenega šolskega okoliša v zavode za usposabljanje so nosile občinske skupščine. Strokovnost pedagoških delavcev je morala biti oplemenitenjena z osebno-stnimi in moralno-političnimi kvalitetami, med seboj so se povezovali v strokovni zbor. Strokovni nadzor so izvajali Zavod za šolstvo SR Slovenije, prosvetna-pedagoška služba in nekatere zdravstvene in socialne ustanove. Sama ustanovitev zavodov za usposabljanje je bila odvisna od razvojnega programa Skupščine SR Slovenije in od Izobraževalne skupnosti SR Slovenije. Pri upravljanju zavodov so sodelovale skupnosti otroškega varstva. Ravnatelj zavoda za usposabljanje je bil imenovan s soglasjem sveta zavoda in ustanovitelja. Soglasje k imenovanju ravnatelja republiškega zavoda za usposabljanje je moral obvezno podati Izvršni svet skupščine SR Slovenije. Izvršni svet je imel sicer ustanoviteljske pravice do zavodov za usposabljanje. Vzporedno z zavodi za usposabljanje so nastajale vzgojne posvetovalnice, logopedске in avdiopedagoške ambulate, ambulate za urjenje motorike, zdravstveni in socialni zavodi, namenjeni prav tako ugotavljanju, ublažitvi in odpravljanju razvojnih telesnih in duševnih motenj.⁵⁸ Zakon o usposabljanju je temeljni kamen za nadaljnje vzgojno-izobraževalno delo z otroki z razvojnimi motnjami. Z njegovo uveljavitvijo je prenehal veljati Zakon o posebnem šolstvu,⁵⁹ izraz posebne šole kot nadpomenka za vse posebne zavode pa je izginil iz zakonodajne terminologije. V istem obdobju najdemo prve konkretne notice o posameznih zavodih. Na primer Skupščina SRS je potrdila finančni program za nakup stanovanj vzgojiteljev Vzgojnega zavoda Logatec.⁶⁰

V letih 1968–69 je bilo sprejetih več republiških zakonov o prispevkih in davkih. Zaradi obremenitve gospodarstva s prispevki iz osebnega dohodka ter upoštevanja dejanskih ekonomskih možnosti gospodarstva je Skupščina SR Slovenije prepuščala določanje višine nekaterih prispevkov občinam. K temu je spadal tudi prispevek za temeljne izobraževalne skupnosti.⁶¹ Z zbranimi sredstvi iz občinskih in republiških virov so izobraževalne skupnosti vplivale na celotno sfero vzgoje in izobraževanja, zagotavljale so na primer celo sredstva za radijske in televizijske šolske oddaje ter poučne in šolske filme.⁶² Toda osrednje gonilo republiške politike je predstavljala

⁵⁸ Prav tam, 6., 8., 15., 18.–22., 26., 30.–33. člen.

⁵⁹ Prav tam, 38. člen.

⁶⁰ Odlok o finančnem programu za nakup stanovanj za vzgojitelje Vzgojnega zavoda Logatec, 1968.

⁶¹ Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o prispevkih in davkih občanov, 1968, 21. člen; Priporočilo za vodenje in izvajanje politike prispevkov, davkov, 1968; Zakon o stopnji republiškega prispevka iz osebnega dohodka iz delovnega razmerja za izobraževanje, 1968; Zakon o stopnjah in delitvi prispevkov za otroško varstvo, 1968; Zakon o stopnjah in delitvi prispevkov za otroško varstvo v letu 1968, 1969; Zakon o spremembi izobraževalnih skupnostih in o financiranju vzgoje in izobraževanja v SR Sloveniji, 5/1968.

⁶² Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o izobraževalnih skupnostih, 40/1968.

Skupščina SR Slovenije. Sestavljali so jo 90-članski republiški zbor odposlancev ter zbori delovnih skupnosti: gospodarski zbor (75 članov), prosvetno-kulturni zbor (60 poslancev), socialno-zdravstveni zbor (60 poslancev).⁶³ Socialno-zdravstveni zbor je preučeval zahteve zdravstva in zdravstvenega zavarovanja, invalidskega in pokojninskega zavarovanja, invalidskega varstva ter socialnega in otroškega varstva. Med njimi so tudi vprašanja usposabljanja otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju.⁶⁴ Prosvetni-kulturni zbor Skupščine SR Slovenije se je ukvarjal z vprašanji razvoja vzgoje in izobraževanja, znanosti, kulture in umetnosti, z zagotavljanjem potrebnih materialnih osnov, izpopolnjevanjem kadrov, s preučevanjem statuten samoupravnih skupnosti, ki so bili predloženi v potrditev Skupščini SR Slovenije, ter je skupaj z republiškim zborom sprejemal zakone za navedena področja.⁶⁵

Iz dokumentov o predstavnikih Izvršnega sveta v svetih zavodov za usposabljanje ugotovimo, da je bilo 19 republiških zavodov za usposabljanje: zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih v Ljubljani, zavod za korekcijo sluha in govora v Portorožu, posebna osnovna šola pri centru za korekcijo sluha in govora v Mariboru; zavod za slepo in slabovidno mladino v Ljubljani; center za rehabilitacijo in varstvo slepih v Škofji Loki; vzgojni zavod v Planini pri Rakeku; vzgojno-izobraževalni zavod v Veržetu; vzgojni zavod Frana Milčinskega v Smledniku; vzgojni zavod v Gorenjem Logatcu; dekleško vzgajališče v Višnji Gori; vzgojni zavod v Slivnici; zavod za usposabljanje invalidne mladine v Kamniku; posebna osnovna šola pri ortopedski bolnišnici v Valdoltri; vzgojni zavod Janka Premrla-Vojka v Vipavi; posebna osnovna šola pri zavodu za revmatske in srčne rekonvalescente za mladino v Šentvidu pri Stični; vzgojni zavod v Predgradu pri Kranju; prehodni mladinski dom v Ljubljani; zavod za delovno usposabljanje mladine v Črni na Koroškem ter zavod za varstvo in delovno usposabljanje mladine dr. Marjana Borštnarja v Dornavi pri Ptujju.⁶⁶

Leta 1969 se je spreminjala tudi prosvetna-pedagoška služba. Pedagoški svetovalci, zadolženi za področje usposabljanja otrok in mladostnikov z motnjami v duševnem in telesnem razvoju, so morali imeti visoko izobrazbo.⁶⁷

Leta 1970 je bilo v Uradnem listu SRS ponovno objavljenih več zakonov in pravilnikov, ki so se nanašali na delovanje zavodov za usposabljanje. Junjske spremembe so vplivale na imenovanje ravnateljev. Ravnatelji zavodov so bili po novem imenovani na seji občinske skupščine po prejemu mnenja sveta zavoda, pedagoške službe in izobraževalne skupnosti.⁶⁸ Naslednji pravilnik je zahteval ustrezno izobrazbo ter osebnostne in družbeno-moralne kvalitete strokovnih delavcev, zaposlenih na zavodih za usposabljanje. Specializirani strokovnjaki so bili

⁶³ Ustavni amandmaji, 1969.

⁶⁴ Odlok o ustanovitvi stalnih odborov socialno-zdravstvenega zbora, 1969.

⁶⁵ Poslovnik prosvetno-kulturnega zbora Skupščine SR Slovenije, 1968, 4.–5. člen.

⁶⁶ Odlok o zavodih za usposabljanje, do katerih izvršuje ustanoviteljske pravice Izvršni svet, 1968; Odločba o imenovanju predstavnikov družbene skupnosti, ki jih imenuje Izvršni svet, 1969.

⁶⁷ Zakon o pedagoški službi, 1969.

⁶⁸ Zakon o spremembah zakona o usposabljanju, 1970.

ortopedagogi (strokovnjaki za duševno prizadete otroke in mladostnike), surdopedagogi (strokovnjaki za slušno prizadete), logopedi (strokovnjaki za govorne motnje), tiflopedagogi (strokovnjaki za slepe in slabovidne), ortopedagogi za fizično invalidnost in bolehnost (strokovnjaki za telesno prizadete otroke, dolgotrajno bolne in otroke na okrevanju), ortopedagogi za vedenjske in osebnostne motnje, strokovnjaki za otroke s kombiniranimi motnjami. Od učiteljev in vzgojiteljev se je pričakovala ustrezna strokovna izobrazba za usposabljanje prizadetih otrok ali pedagoška izobrazba, primerna za vzgojitelje in učitelje rednih šol, z dopolnilno izobrazbo za usposabljanje prizadetih otrok. K strokovnim delavcem zavodov so pripadali še zdravniki, psihologi, socialni delavci, medicinske sestre, fizioterapevti, delovni terapevti in drugi. Vsi so se morali s svojimi lastnostmi zavzemati za usposabljanje prizadetih otrok.⁶⁹

Pravilnik o programu vzgojnega dela v zavodih za usposabljanje je strokovnim zborom zavodov narekoval smernice za izdelavo programov vzgojnega dela. Vsak program vzgojnega dela naj bi vseboval smotre in načela, okvirni načrt za oblikovanje vzgojnih skupin, dnevni vzgojni načrt za delovanje in obravnavanje posamezne vzgojne skupine, hišni in dnevni red ter po potrebi oblike sodelovanja s starši in z drugimi institucijami. Iz smernic lahko izvemo, da so bile v zavodih za usposabljanje možnosti za preživljanje vsakdana raznovrstne.⁷⁰ Celo vzgojne skupine v slovenskem mladinskem vzgojnem poboljševalnem domu Radeče, namenjenemu izvajanju prevzgoje zaradi kazenskih sankcij, naj bi se oblikovale in delovale po določilih Zakona o usposabljanju mladostnikov otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju in predlaganem vzgojnem programu.⁷¹

Nekateri pravilniki so opredeljevali delovanje zgolj posameznih tipov zavodov za usposabljanje. Na primer za vključitev otrok in mladostnikov v vzgojne zavode za vedenjsko in osebnostno motene so se na občinskih ravneh izoblikovale nove strokovne komisije za vedenjsko in osebnostno motene otroke in mladostnike. Zaključno poročilo so komisije posredovale pristojnim skrbstvenim organom, ki so sprejeli dokončno odločbo o napotitvi otroka v vzgojni zavod za vedenjske in osebnostne motnje. Odločbo o napotitvi otroka je pristojni skrbstveni organ lahko izdal tudi na podlagi zaključnega poročila zavoda za razvrščanje.⁷²

Zavodi za delovno usposabljanje, namenjeni otrokom, nezmožnim šolskega učenja, so razvijali otrokove fizične in psihične lastnosti, temeljne za oblikovanje delovnih navad, za notranje sprostitve in uravnavanje čustvovanja ter socializacijo. Program je bil osnovan na šestih stopnjah, med katerimi se je lahko prehajalo ne glede na šolsko leto, ter osmih programskih področjih, preko katerih so potekale različne dejavnosti, kot npr. osnovno spoznavanje samega sebe, razvijanje lepega vedenja, osebne higiene, čutil, grobe in fine motorike, spoznavanje prve pomoči, pravilne tehnike dihanja in govorjenja, razvijanje številske predstave ter spozna-

⁶⁹ Pravilnik o pogojih glede vrste in stopnje izobrazbe ter glede osebnostnih in moralno-političnih kvalitet, 1970.

⁷⁰ Pravilnik o programu vzgojnega dela v zavodih za usposabljanje, 1970, 4.–8. člen.

⁷¹ Zakon o organizaciji izvrševanja kazenskih sankcij, 1970, 71., 77. člen.

⁷² Pravilnik o načinu imenovanja in o sestavi komisij, 1970.

vanje hišnih in drugih opravil in preprostih proizvodnih tehnik (preprosta tehnična obdelava naravnih in umetnih materialov). Ob končanem usposabljanju so otroci prejeli pisno potrdilo z opisnimi ocenami.⁷³

Usposabljanje otrok in mladostnikov z motnjami v razvoju ni nikoli pretrgalo svoje povezave z zdravstvom. Na podlagi zakona o zdravstvenem zavarovanju, ki je zagotavljal mladim sistematične zdravniške preglede ter »protetične in rehabilitacijske ukrepe pri okvari vida, pri anomalijah sluha ter pri ortopedskih anomalijah in deformacijah«,⁷⁴ so skupnosti zdravstvenega zavarovanja posameznih področij izdale pravilnike, s katerimi so določale, pod katerimi pogoji so ustrezni pripomočki dosegljivi njihovim zavarovancem. Iz pravilnika o slušnih in govornih pripomočkih, veljavnega za območje Celja, izvemo, da so lahko dobili slušni aparat tudi otroci šolske starosti za lažje spremljanje pouka.⁷⁵ Iz tega primera lahko sklepamo, da le niso bili vsi otroci s težavami na področju sluha vključeni v ločene ustanove.

Iz leta 1972 v zakonskih dokumentih zasledimo prvi zapis o dvojezični posebni šoli v Lendavi.⁷⁶ Na prehodu v leto 1973 so bili za gradnjo in opremo posebnih osnovnih šol za lažje duševno prizadete otroke določeni posebni normativi.⁷⁷ Normativi v splošnem sicer spominjajo na normative za splošne osnovne šole,⁷⁸ vendar naj bi posebne osnovne šole ustrezale pedagoškimi, psihološkimi in zdravstvenim normativom ter razvojni stopnji otroka. Njihove učilnice naj bi bile zasnovane za največ 15 učencev.⁷⁹

Iz dokumentov v obdobju 1972–74 lahko razberemo o nadaljnjem razvoju družbene pomoči otrokom in mladostnikom z motnjami v telesnem razvoju, ki so jo nudile različne samoupravne skupnosti. Skupnosti pokojninskega in invalidskega zavarovanja so nudile zavarovanje učencem zavodov za poklicno usposabljanje oziroma profesionalno habilitacijo, učencem na posebnem osnovnem šolanju in učencem na specialnem šolanju v ustreznih zavodih za šolanje, kadar so bili na obveznem praktičnem delu, ter gojencem v vzgojnih zavodih za vedenjsko in osebnostno motene, kot tudi mladostnikom v vzgojno-poboljševalnem domu.⁸⁰

Na izhodiščih republiške in temeljnih skupnostih otroškega varstva so se v tem obdobju izoblikovale nove finančne oblike družbenega koncepta otroškega varstva.⁸¹ Leta 1972 je bil sprejet teden otroka. V tednu otroka se je zbiralo posebne

⁷³ Pravilnik o programu za usposabljanje, 1970, 2. člen.

⁷⁴ Zakon o zdravstvenem zavarovanju, 1970, 37. člen.

⁷⁵ Pravilnik o vrstah, indikacijah, standardih za materiale ... (Celje), 1970, 2. in 4. člen.

⁷⁶ Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o šolah z italijanskim oz. madžarskim učnim jezikom in o dvojezičnih šolah v Socialistični republiki Sloveniji, 1972, 5. člen.

⁷⁷ Pravilnik o normativih za graditev in opremo posebnih osnovnih šol za lažje duševno prizadete otroke, 1973.

⁷⁸ Republiški sekretariat za prosveto in kulturo, *Normativi za graditev in opremo osnovnih šol*.

⁷⁹ Izobraževalna skupnost Slovenije, *Normativi za graditev in opremo posebnih osnovnih šol za lažje duševno prizadete otroke v SR Sloveniji*, str. 10.

⁸⁰ Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju, 1972; Statut skupnosti pokojninskega in invalidskega zavarovanja v SR Sloveniji, 1973, 6.–12. poglavje.

⁸¹ Zakon o stopnjah prispevkov za otroško varstvo v letu 1972, Zakon o določitvi premoženjskega cenusa kot pogoja za pravico do otroškega dodatka in višine otroškega do-

prispevke od prodanih vozovnic, vstopnic in poštnih pošiljk ter prostovoljne prispevke za namene skupnosti otroškega varstva in družbeno-organiziranega varstva otrok.⁸² Sredstva, zbrana v prvem tednu otroka, so bila dodeljena Zavodu za delovno usposabljanje v Črni na Koroškem.⁸³ Nadalje izvemo o uvedbi povišanega otroškega dodatka za otroke s težjimi telesnimi ali duševnimi motnjami (višji za 50 %) in za otroke samohranilcev (višji za 30 %).⁸⁴ Pomoč prizadetim oziroma invalidnim osebam, ki so potrebovali družbene oblike pomoči, so zagotavljale tudi skupnosti socialnega skrbstva.⁸⁵

Samoupravne skupnosti so se zaradi lažjih usklajevanj socialnih programov ter uresničevanja skupnih in lastnih ciljev leta 1974 povezale v samoupravno interesno skupnost socialnega varstva.⁸⁶ Za obdobje 1973–75 je bil med samoupravnimi skupnostmi in zvezami (skupnosti otroškega varstva, izobraževalne skupnosti, Socialistična zveza delovnega ljudstva, Zveza sindikatov Slovenije, Zveza mladine Slovenije, Izvršni svet Slovenije) podpisan tudi družbeni dogovor o otroškem varstvu. Dogovor je podpiral denarne oblike pomoči, h katerim se je uvrščal posebni dodatek za težje razvojno motene otroke. Obenem je ohranjal vlogo skupnosti otroškega varstva kot skupno usklajevalko in glavno nosilko programa otroškega varstva.⁸⁷

V tem obdobju se je spreminjal tudi zakon o usposabljanju, ki je poudaril pomen razvrščanja otrok v zavode za usposabljanje. Pri tem se je pričakovalo, da bi vzgojno-izobraževalni, zdravstveni, socialni zavodi in otrokovi starši ali rejniki takoj, ko so pri otroku opazili znake telesne ali duševne prizadetosti, o tem obvestili upravni organ občinske skupščine za socialno varnost. Nadaljnji postopek razvrščanja sicer spominja na že opisano kategorizacijo iz leta 1960, saj so strokovni pregled otroka opravile strokovne komisije za razvrščanje otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju in ponekod zavodi za razvrščanje. Za razvrščanje so bili obljubljeni novi kriteriji. Odločbe o napotitvi otroka v ta ali drugi zavod za usposabljanje je sprejemal upravni organ občinske skupščine za socialno varnost. Komisija za razvrščanje druge stopnje je bila po novem imenovana s strani republiškega sekretariata za zdravstvo in socialno varstvo ter republiškega sekretarja za prosveto in kulturo. Odločbo o pritožbi je izdal republiški sekretar za zdravstvo in socialno varstvo. V 5. členu zakona je izrecno navedeno, da se za že sprejete otroke v zavodih za usposabljanje brez odločbe o napotitvi pridobi odločba o napotitvi v enoletnem roku.⁸⁸ Pri tem se postavlja vprašanje o izvajanju odločitve

datka v letu 1972, Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o denarni pomoči za opremo novorojenega otroka, Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o pomoči družinskim članom, katerih hranilec je v obvezni vojaški službi, 1972.

⁸² Zakon o tednu otroka, 1972; Navodilo o načinu plačevanja in obračunavanja prispevkov v »Tednu otroka«, 1972.

⁸³ Sporazum o namenski uporabi sredstev, zbranih v Tednu otroka, 1973.

⁸⁴ Zakon o določitvi premoženjskega cenzusa kot pogoja za pravico do otroškega dodatka in višine otroškega dodatka v letu 1972, 1972, 3. člen.

⁸⁵ Zakon o socialnem skrbstvu, 1974.

⁸⁶ Zakon o skupnostih socialnega varstva, 1974.

⁸⁷ Družbeni dogovor o uresničevanju politike na področju otroškega varstva v SR Sloveniji, 1973, 3. člen.

⁸⁸ Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o usposabljanju, 1973.

o napotitvi otroka v zavode za usposabljanje pred uveljavitvijo tega zakona, saj je bila podobna zakonska zahteva sprejeta že leta 1960.

Pravilnik o razvrščanju je priznaval naslednje kategorije motenj: duševno prizadetost, slušno prizadetost, govorne motnje, slepoto in slabovidnost, telesno prizadetost, dolgotrajno bolezen in okrevanje, vedenjsko in osebnostno motenost. Duševna prizadetost se je dokazovala s kliničnimi testi.⁸⁹ V postopku razvrščanja izstopa možnost večkratnega pregleda otroka in poudarjeno sodelovanje s starši: »Strokovna komisija lahko zaprosi za mnenje tudi druge strokovnjake ali zavode. Strokovna komisija lahko opravi večkratni pregled, če je v to korist otroka. Strokovna komisija sodeluje pri svojem delu s starši oziroma skrbniki ali rejniki.«⁹⁰ Nadaljnje novosti so v sestavi komisij in vpisu otroka v matično knjigo, spremenilo se je pojmovanje odpusta otroka iz zavoda. Odpust je prvenstveno pomenil zaključitev programa usposabljanja. Odločbo o odpustu je izdal upravni organ občinske skupščine na podlagi poročila zavoda. Pritožba je bila možna pri republiškem sekretariatu za zdravstvo in socialno zdravstvo. Ob odpustu mladostnika je zavod za usposabljanje poskrbel za mladostnikove potne stroške, za njegovo opremo in za osebne listine.⁹¹

Leta 1975 zasledimo v zavodih za usposabljanje naslednjo pedagoško novost. Odredba o prilagoditvi predmetnika in učnega načrta za osnovne šole posebnim osnovnim šolam za telesno prizadete in dolgotrajne bolne otroke in otroke na okrevanju je namreč omogočila šolam, omenjenim v naslovu odredbe, spremembo učnih načrtov ter zmanjševanje ali povečevanje učnih ur pri predmetih telesna vzgoja, tehnični pouk in gospodinjstvo s pogojem, da se ne prekorači skupnega števila ur predmetnika splošnih osnovnih šol.⁹²

Organizacije za usposabljanje

Julija 1976 objavljeni Zakon o izobraževanju in usposabljanju otrok in mladostnikov v telesnem in duševnem razvoju je v primerjavi z vsemi prejšnjimi zakoni poudaril pomen izobraževanja. V novem zakonu so pojmi varstvo, vzgoja in izobraževanje določeni že za predšolske otroke. Kljub vsemu novi zakon ni zavračal usposabljanja otrok in mladostnikov za dela in poklice. Poleg tega je namesto zavodov za usposabljanje uvedel izraz organizacije za usposabljanje. Te so delovale samostojno ali kot enote drugih organizacij (vzgojno-varstvene, vzgojno-izobraževalne, zdravstvene organizacije, organizacije socialnega skrbstva).⁹³

Organizacije za usposabljanje so bile:

- organizacije za individualne oblike usposabljanja (vzgojne posvetovalnice, logopedске in avdiopedagoške ambulante, specializirane službe zdravstvenega varstva in organizacije socialnega skrbstva),

⁸⁹ Pravilnik o razvrščanju in razvidu, 1974, 2.–9. člen.

⁹⁰ Prav tam, 10. člen.

⁹¹ Prav tam, 13.–21. člen.

⁹² Odredba o prilagoditvi predmetnika in učnega načrta, 1975.

⁹³ Zakon o izobraževanju in usposabljanju, 1976, 1., 3.–5. člen.

- vzgojno-varstvene organizacije za predšolske otroke ter osnovne šole,
- šole za poklicno izobraževanje in druge srednje šole (prilagojeni predmetniki, poklicno izobraževanje je za otroke z motnjami v razvoju navadno trajalo dlje časa kot sicer),
- organizacije za usposabljanje vedenjsko in osebnostno motenih otrok (mladim do 21. leta so ponujale varstvo, vzgojo, oskrbo ter usposabljanje za življenje in delo),
- organizacije za delovno usposabljanje (otrokom s težjo prizadetostjo so omogočale pridobivanje temeljnih socialnih in delovnih navad),
- domovi za otroke (v domovih so bivali otroci, preveč oddaljeni od organizacije za usposabljanje ali zaradi posebnih oblik usposabljanja).⁹⁴

Zeleno luč za ustanovitev organizacije za usposabljanje je moral podati predsednik Republiškega komiteja za vzgojo in izobraževanje v soglasju s predsednikom Republiškega komiteja za zdravstveno in socialno varstvo. Predstavniki staršev so izoblikovali svet staršev in skupaj z delavci organizacij sodelovali pri upravljanju, dodatno so se v srednjih šolah in srednješolskih domovih upravljanju priključili delegati učencev. Ravnatelj je nastopal v vlogi poslovnega organa. Strokovni delavci v organizacijah za usposabljanje so bili: učitelji, vzgojitelji, zdravstveni in socialni delavci, psihologi in pedagogi, ki so se povezovali v strokovni zbor. Narava strokovnega zbora je bila predvsem posvetovalna, a iz njega so se izoblikovale manjše strokovne skupine za pomoč posameznemu otroku v obliki neposrednega spremljanja programa usposabljanja in poklicnega svetovanja. Strokovni delavci so svojim varovancem poleg vzgoje in izobraževanja ponujali še zdravstvene, socialne, psihološke in druge strokovne storitve. Prilagojene predmetnike in okvirni programi delovnega usposabljanja je predpisoval strokovni svet za vzgojo in izobraževanje SR Slovenije, normative za število otrok v skupinah, oddelkih in enotah pa Izobraževalna skupnost Slovenije. Osrednje nadzorstvo nad pedagoškim in organizacijskim delom organizacij je pripadalo Zavodu RS za šolstvo in Republiškemu komiteju za vzgojo in izobraževanje. Poleg izobraževalnih skupnostih naj bi gmotno podpirale izobraževanje in usposabljanje otrok in mladostnikov z motnjami v razvoju naslednje samoupravne interesne skupnosti: skupnosti socialnega skrbstva, otroškega varstva, pokojninskega in invalidskega zavarovanja, telesne kulture, za zaposlovanje ...⁹⁵

Zakon o izobraževanju in usposabljanju je redefiniral kategorije otrok in mladostnikov, obljubil prenovljene kriterije razvrščanja, predpisal posodobljen postopek razvrščanja. Po novem so morale uradne vzgojno-izobraževalne organizacije, če so opazile otrokovo motnjo, o tem obvestiti tudi otrokove starše, ne samo občinsko skupnost socialnega skrbstva. Nadaljnja postopkovna novost je, da je odločbo o pritožbi izdala Skupnost socialnega skrbstva Slovenije. Z novim zakonom se je olajšala odpustitev otroka iz organizacije za usposabljanje na predlog staršev ali na predlog organizacij za usposabljanje, če so se pri otroku pojavile

⁹⁴ Prav tam, 19.–25. člen.

⁹⁵ Prav tam, 8., 28.–33. in 33.–39. člen.

določene psihofizične spremembe. O uvedbi postopka za ponoven pregled otroka je odločala občinska skupnost socialnega skrbstva.⁹⁶

Obljubljeni Pravilnik o razvrščanju in razvidu otrok, mladostnikov in mlajših polnoletnih oseb z motnjami v telesnem in duševnem razvoju je bil objavljen oktobra 1977. Opredelil je sedem kategorij motenosti: duševno prizadetost (lažje, zmerno, težje in težko duševno prizadeti), slušne motnje (gluhota je pomenila izgubo sluha nad 80 decibelov, naglušnost izgubo sluha od 40 do 80 decibelov), govorne motnje (govorne in glasovne motnje, ki so bile organsko ali psiho-organsko pogojene in so onemogočale posamezniku normalno sporazumevanje), slepoto in slabovidnost (slepota je pomenila vidnost manjšo od 10 % ali manjšo od 25 % in hkratno zoženje vidnega polja do 20°, slabovidnost pa vidnost, manjšo od 40 %, ali vidnost, ki je bila vendarle nekoliko boljša, vendar se je pričakovalo slabšanje vida), telesne motnje (okvare, deformacije ali gibalne motnje, zaradi katerih se otroci ne morejo vzgajati in izobraževati skupaj z zdravimi otroki), vedenjsko in osebnostno motenost (otroci s temi motnjami so ogrožali svoj lastni razvoj ali svojo okolico, zaradi česar so potrebovali posebno varstvo in oskrbo ter vzgojo) ter kombinacije naštetih motenj (otroke so razvrščali v organizacije za usposabljanje glede na prevladujočo motnjo). Nad administrativnimi postopki so bedele pristojne občinske skupnosti socialnega skrbstva, ki so imenovalle člane komisij in skrbele za njihovo administracijo, le v primeru pritožb je odločala Skupnost socialnega skrbstva Slovenije.⁹⁷

Aprila 1978 je bil sprejet pravilnik o izobrazbi strokovnih delavcev v organizacijah za usposabljanje. Po pravilniku so smeli opravljati vzgojno-izobraževalno delo učitelji in vzgojitelji z višjo ali visoko specialno pedagoško izobrazbo in učitelji, ki so izpolnjevali zakonske pogoje za učitelje osnovnih šol z ustreznimi dopolnilnimi znanji o posamezni vrsti motenosti. K strokovnim delavcem so spadali še pedagogi, psihologi, socialni delavci in zdravstveni delavci. Z uvedenim pravilnikom se je podpirala strokovnost učiteljev⁹⁸ in izginila zahteva po moralno-osebnostni, družbeno-moralni ali moralno-politični kvaliteti delavcev, ki se je pojavljala v prejšnjih pravilnikih in zakonih.⁹⁹ V Uradnem listu SRS so bile objavljene tudi napovedane prenove posameznih programov organizacij za usposabljanje¹⁰⁰ ter sprejeti prilagojeni predmetniki posameznih organizacij.¹⁰¹ Julija 1979 je ustavno sodišče odločilo, da 3. odstavek 32. člena Zakona o izobraževanju in usposabljanju otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem razvoju ni usklajen s tedanjo ustavo. Odstavek se nanaša na imenovanje in razrešitev poslovnega organa, kar je bila izključna samoupravna pravica delavcev po njihovih delegatih v delavskem svetu.¹⁰² Odločitev je bila potrjena z Odločbo ustavnega sodišča z dne 22. 1. 1980.¹⁰³

⁹⁶ Prav tam, 10.–18. člen.

⁹⁷ Pravilnik o razvrščanju in razvidu otrok, mladostnikov in mlajših polnoletnih, 1977.

⁹⁸ Pravilnik o pogojih glede vrste in stopnje izobrazbe, 1978.

⁹⁹ Prim. Zakon o izobraževanju in usposabljanju, 1976, 35. člen.

¹⁰⁰ Program za delovno usposabljanje (usposabljanje zmerno duševno prizadetih otrok in mladine), 1978.

¹⁰¹ Predmetnik in učni načrt za osnovno šolo za slušno prizadete otroke, 1979.

¹⁰² Odločba ustavnega sodišča, 1979.

¹⁰³ Sklep ustavnega sodišča o statutu občine Ljubljana-Šiška, 1980; Sklep ustavnega sodišča o 3. odstavku 32. člena zakona o izobraževanju in usposabljanju, 1980.

V letih 1977–79 je socialna skrb za otroke z motnjami v razvoju dobila nove dimenzije. Leta 1977 so skupnosti otroškega varstva s posebnim samoupravnim sporazumom določile enoten program otroškega varstva (enotni program za predšolske otroke ter 80-urni program za otroke, ki niso bili vključeni v vzgojno-varstvene storitve) ter enotne kriterije in normative za vzgojno-varstvene storitve, in se zavezale za nadaljnjo uresničitev skupnih nalog na področju družbenega varstva otrok: varstvo matere in novorojenčka v obliki denarnega nadomestila za čas podaljšanega porodniškega dopusta; denarne pomoči družinam, kamor spada tudi poseben dodatek k otroškemu dodatku za težje telesno in duševno prizadete otroke; pospeševanje razvoja vzgojno-varstvenih dejavnosti, med drugim pospeševanje predšolske vzgoje v zavodih za usposabljanje.¹⁰⁴ Z Zakonom o delovnih razmerjih se je uzakonilo posebno varstvo materinstva in pravica do daljšega podaljšanega porodniškega dopusta v primeru novorojenih otrok s težjimi telesnimi ali duševnimi motnjami ter pravica za opravljanje polovičnega delovnega časa do otrokovega tretjega rojstnega dne v primeru otrokovega slabšega splošnega zdravja. Z zakonom se je zagotovilo tudi posebno varstvo mladine in invalidnih oseb pri delu.¹⁰⁵

Maja 1978 je bil med različnimi samoupravnimi interesnimi skupnostmi podpisan samoupravni sporazum o vzgoji, izobraževanju in usposabljanju otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju. Podpisnice so bile: Izobraževalna skupnost Slovenije (odgovorna za malo šolo, splošno in posebno osnovno šolo, usmerjeno izobraževanje, vzgojo v domovih za učence, strokovno službo v šolah ali domovih in mobilno specialno pedagoško službo...), Zveza skupnosti otroškega varstva SR Slovenije (odgovorna za predšolsko vzgojno-varstveno področje), Skupnost socialnega skrbstva Slovenije (zadolžena za postopek razvrščanja v organizacije za usposabljanje in v domovih in spremljanja otrok na usposabljanju pa tudi za oddajo otroka v rejništvo ali v disciplinski center), Zdravstvena skupnost Slovenije (odgovorna za zdravstvene preglede in logopedskih, fizioterapevtskih in podobnih storitev ter za zdravstveno varstvo v domovih), Zveza skupnosti za zaposlovanje SR Slovenije (odgovorne za poklicno usmerjanje in vključevanje otrok v svet dela), Telesnokulturna skupnost SR Slovenije (otrokom in mladostnikom omogoča šolska tekmovanja), Skupnost socialnega varstva Slovenije (usklajevanje programov s splošno socialno-varstveno politiko). Skupni koordinacijski odbor je bil sprva pri Izobraževalni skupnosti Slovenije. Sejam so lahko prisostvovali predstavniki organizacij za usposabljanje in republiških upravnih organov.¹⁰⁶ Kljub podpisanemu sporazumu se je družbena skrb za otroke in mladino z motnjami v telesnem razvoju vodila še v osemdesetih letih tudi v internih programih navedenih samoupravnih interesnih skupnostih.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Samoupravni sporazum o temeljih planov družbenega varstva otrok v SR Sloveniji v obdobju 1976–1980, 1977.

¹⁰⁵ Zakon o delovnih razmerjih, 1977, 122.–145. člen.

¹⁰⁶ Samoupravni sporazum o opredelitvi nalog in obveznosti pri izobraževanju in usposabljanju otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju, 1978.

¹⁰⁷ Na primer: Statut skupnosti pokojninskega in invalidskega zavarovanja v SR Sloveniji, 1978; Samoupravni sporazum o ustanovitvi, organizaciji in delu telesnokulturne skupnosti SR Slovenije, 1979; Samoupravni sporazum o uresničevanju pravic do porodniškega dopusta,

Junija so skupnosti otroškega varstva med prednostne naloge zapisale zagotavljanje pogojev za izvajanje vzgojno-varstvenih dejavnosti za vse predšolske otroke in za organiziranje posebnih oddelkov za otroke z motnjami v telesnem in duševnem razvoju pri vzgojno-varstvenih organizacijah.¹⁰⁸ Temu dokumentu so sledili različni sklepi o višini denarnih pomoči.¹⁰⁹ S posebnim sklepom so se za denarna nadomestila za daljši podaljšan porodniški dopust ali za skrajšan delovni čas priznavala še jugoslovanska merila iz leta 1966,¹¹⁰ ki so upoštevala zgolj 29 obolenj oziroma stanj, med njimi slaboumnost, slepoto in gluhonemost.¹¹¹

Leta 1979 je bilo sprejetih več zakonov, povezanih z zagotavljanjem družbenih oblik pomoči otrokom in mladostnikom z motnjami v telesnem in duševnem razvoju. Prvi je Zakon o socialnem skrbstvu: »Socialno skrbstvo obsega dejavnost in ukrepe, s katerimi delavci, drugi delovni ljudje in občani po načelih vzajemnosti in solidarnosti zagotavljajo materialno pomoč ogroženim posameznikom, družinam in skupinam delovnih ljudi in občanov in pomoč pri njihovem usposabljanju za življenje in delo (v nadaljnjem besedilu: minimalna socialna varnost), ter dejavnosti in ukrepe, s katerimi delavci, drugi delovni ljudje in občani skupno z drugimi dejavniki ugotavljajo vzroke in preprečujejo nastajanje motenj, ki ovirajo delavcem druge delovne ljudi in občane pri njihovem vključevanju v družbeno skupnost.«¹¹² K storitvam socialnega skrbstva je spadalo tudi diagnostično, svetovalno in terapevtsko delo z osebnostno in vedenjsko motenimi osebami, razvrščanje otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju in njihova napotitev v organizacije za usposabljanje, organizacija oskrbe in varstva bodisi v tujih družinah bodisi v organizacijah za usposabljanje, ter nudenje materialne pomoči. Strokovne in administrativne organizacije občinskih skupnosti socialnega skrbstva so bili centri za socialno delo.¹¹³

Drugi je Zakon o družbenem varstvu otrok. »Družbeno varstvo otrok obsega dejavnosti in ukrepe, s katerimi delavci, delovni ljudje in občani zagotavljajo pogoje za varstvo materinstva, za razvoj, vzgojo in socialno varnost otrok ter vzgojo in

1981; Samoupravni sporazum o temeljih planov in družbenega varstva otrok v SR Sloveniji za obdobje 1981–1985, 1981; Samoupravni sporazum o postopkih in načinih uresničevanja pravic do zdravstvenega stanja, 1981; Samoupravni sporazum o temeljih plana Skupnosti Socialnega skrbstva Slovenije za obdobje 1981–1985, 1981; Srednjeročni plan Skupnosti otroškega varstva Slovenije za obdobje 1981–1985, 1981; Statut Skupnosti pokojninskega in invalidskega zavarovanja Slovenije, 1982; Samoupravni sporazum o Skupnosti socialnega skrbstva, 1982; Samoupravni sporazum o Skupnosti otroškega varstva, 1982; Samoupravni sporazum o ustanovitvi Zdravstvene skupnosti, 1982 ...

¹⁰⁸ Aneks k samoupravnemu sporazumu o temeljih planov družbenega varstva otrok v SR Sloveniji, 1978.

¹⁰⁹ Sklep o dopolnitvi sklepa o višini otroškega dodatka in dohodkovnih pogojih v letu 1977, 1978; Sklep o dopolnitvi sklepa o višini otroškega dodatka za otroke iz kmečkih in drugih, 1978; Sklep o dopolnitvi sklepa od denarni pomoči za opremo novorojenega otroka v letu 1977, 1978.

¹¹⁰ Sklep o daljšem podaljšanem porodniškem dopustu, 1978.

¹¹¹ Pravilnik o natančnejših merilih za ugotavljanje potrebe, da mati skrbneje neguje otroka do treh let, 1966.

¹¹² Zakon o socialnem skrbstvu, 1979, 2. člen.

¹¹³ Prav tam, 8.–12., 32.–61. člen.

varstvo predšolskih otrok ter določajo delovne in razvojne programe varstva matere, otroke in družine, obseg pravic in način njihovega uresničevanja ter uresničujejo druge skupne interese na področju družbenega varstva otrok.«¹¹⁴ Kot glavne nosilke tega programa so ostajale skupnosti otroškega varstva. Povečana denarna pomoč je bila namenjena za težje telesno in duševno prizadete otroke.¹¹⁵

Tretji zakon je Zakon o svobodni menjavi dela na področju telesne kulture, po katerem so se predstavniki samoupravnih interesnih skupnosti za telesno kulturo zavezali za nadaljnje sodelovanje z izobraževalnimi skupnostmi, zdravstvenimi skupnostmi, skupnostmi otroškega varstva, raziskovalnimi skupnostmi in drugimi interesnimi skupnostmi. Namen le-tega je bilo pospeševanje vsestranskega razvoja telesne kulture pri vseh otrocih.¹¹⁶

Zakon o sistemu družbenega planiranja in o družbenem planu SR Slovenije je opredelil samoupravnim interesnim skupnostim in samoupravnim organizacijam smernice pri sprejemanju srednjeročnih temeljnih planov.¹¹⁷ Na tej podlagi so se v osemdesetih letih načrtovale nove socialno-varstvene oblike pomoči.¹¹⁸

Iz leta 1980 naj izpostavimo še Zakon o skupnostih socialnega varstva, ki je preko oblik socialnega varstva urejal izboljševanje življenjskih razmer in premagovanje materialnih-socialnih razlik pomoči potrebnim posameznikom. Glavne nosilke tega programa so bile skupnosti socialnega varstva, ki so jih na občinski ravni gradili predstavniki skupnosti socialnega skrbstva, otroškega varstva, zaposlovanja, stanovanjske skupnosti, skupnosti pokojninskega in invalidskega zavarovanja in skupnosti starostnega zavarovanja kmetov.¹¹⁹

Leta 1980 so bile z Zakonom o svobodni menjavi dela na področju vzgoje in izobraževanja prenovljene izobraževalne skupnosti Slovenije, ki so postale na tem področju eno od osrednjih političnih teles. V skladu z novimi pooblastili so na področju vzgoje in izobraževanja opredeljevale družbene-ekonomske potrebe in interese in oblikovale skupno vzgojno-izobraževalno politiko.¹²⁰ Prenovljene izobraževalne skupnosti so dobile svojo potrditev v Zakonu o družbenih svetih¹²¹ in v Zakonu o organizaciji in delovnem področju upravnih organov in republiških organizacij ter samostojnih strokovnih služb Izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije.¹²²

¹¹⁴ Zakon o družbenem varstvu otrok, 1979.

¹¹⁵ Prav tam, 3.–4., 15., 31.–32., 52.–62. člen.

¹¹⁶ Zakon o svobodni menjavi dela na področju telesne kulture, 1979, 2., 24. člen.

¹¹⁷ Zakon o sistemu družbenega planiranja in o družbenem planu SR Slovenije, 1980.

¹¹⁸ Samoupravni sporazum o socialni varnosti v Sloveniji v obdobju 1986–1990, 1986.

¹¹⁹ Zakon o skupnostih socialnega varstva, 1980.

¹²⁰ Zakon o svobodni menjavi dela na področju vzgoje in izobraževanja, 1980.

¹²¹ Zakon o družbenih svetih, 1980.

¹²² Zakon o organizaciji in delovnem področju upravnih organov in republiških organizacij ter samostojnih strokovnih služb Izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije, 1980, 16. in 29. člen.

Sklep

Ugotavljamo, da se je v obdobju 1958–80 družbena skrb za otroke in mladostnike z motnjami v telesnem in duševnem razvoju izoblikovala na različnih področjih. Na zdravstvenem področju so se vzpostavile nove možnosti zdravstvenih storitev in ustanovljale so se nove otroške bolnišnice. Na socialnem področju so se nudile finančne pomoči ter družbene oblike varstva otrok in matere. Proti koncu sedemdesetih se je preko različnih samoupravnih skupnosti vse bolj uveljavilo tudi svetovalno delo za starše in terapevtsko delo za otroke in mladostnike z motnjami v razvoju. Šolanje otrok in mladostnikov z razvojnimi motnjami pa je potekalo praviloma ločeno od šolanja vrstnikov, pri katerih niso bile prepoznane motnje v razvoju. Kljub temu je vseskozi obstajal delež predvsem invalidnih otrok, ki se je izognil posebnemu šolskemu sistemu.

Leto 1980 je prineslo v jugoslovanski in slovenski prostor šolsko reformo,¹²³ ki je uvedla celodnevno osnovno šolo ter usmerjeno izobraževanje, a hkrati ohranila večino programskih in organizacijskih struktur dotedanjega šolskega sistema. V okviru reforme se je nakazal ključen premik k skupni zakonodaji splošnega in posebnega šolstva. Vzgojo in izobraževanje otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju se je po novem določalo in organiziralo v skladu z Zakonom o vzgoji in varstvu predšolskih otrok, Zakonom o osnovni šoli in Zakonom o usmerjenem izobraževanju in s posebnimi predpisi.¹²⁴ V Zakonu o vzgoji in varstvu predšolskih otrok je bilo celo predpisano, da občinske skupnosti otroškega varstva zagotovijo v vzgojno-varstvenih organizacijah vzgojni program za predšolske otroke s telesnimi in duševnimi motnjami na način prilagajanja vsebin in organizacije vzgojno-varstvenega dela (socialna integracija) ali z vzpostavitvijo posebnih razvojnih oddelkov za otroke s težjimi motnjami. Otroci z razvojno motnjo so že pripadli prednostni skupini pri sprejemu v dnevno varstvo.¹²⁵ Podobno se je lahko tudi osnovna šola odločila za vzpostavitev delovne enote za usposabljanje otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju pod svojim okriljem.¹²⁶ Toda reforme leta 1980 niso odpravile temeljnega zakona in pravilnika za izobraževanje in usposabljanje učencev z razvojnimi motnjami. Zakon o izobraževanju in usposabljanju je ostal v veljavi do leta 2000,¹²⁷ Pravilnik o razvrščanju in razvidu pa se je uporabljal celo do leta 2003.¹²⁸

¹²³ Zakon o ustanovitvi Republiškega družbenega sveta za vzgojo in izobraževanje, 1980.

¹²⁴ Zakon o vzgoji in varstvu predšolskih otrok, 1980, 20. člen; Zakon o osnovni šoli, 1980, 23. člen; Zakon o usmerjenem izobraževanju, 1980, 22. člen.

¹²⁵ Zakon o vzgoji in varstvu predšolskih otrok, 1980, 1., 13., 20., 30., 33., 38. člen.

¹²⁶ Zakon o osnovni šoli, 1980, 21., 23., 115. člen.

¹²⁷ Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami, 2000, 43. člen.

¹²⁸ Vršnik Perše, Tina. *Izobraževanje otrok s posebnimi potrebami*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2009, str. 9.

Viri in literatura

- Aneks k samoupravnemu sporazumu o temeljih planov družbenega varstva otrok v SR Sloveniji v obdobju 1976 do 1980 o izvajanju programov nalog družbenega varstva otrok v SR Sloveniji v letu 1978. *Uradni list SRS*, št. 12/1978.
- Družbeni dogovor o uresničevanju politike na področju otroškega varstva v SR Sloveniji v letu 1973. *Uradni list SRS*, št. 29/1973.
- Izobraževalna skupnost Slovenije, *Normativi za graditev in opremo posebnih osnovnih šol za lažje duševno prizadete otroke v SR Sloveniji, Dodatek Uradnemu listu SRS št. 1/73*. Ljubljana: Izobraževalna skupnost SR Slovenije, 1973.
- Navodilo o načinu plačevanja in obračunavanja prispevkov v »Tednu otroka«. *Uradni list SRS*, št. 41/1972.
- Novljan, Egidija, *Specialna pedagogika oseb z lažjo motnjo v duševnem razvoju*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, 1997.
- Odločba o imenovanju predstavnikov družbene skupnosti, ki jih imenuje Izvršni svet Skupščine SR Slovenije v svetu zavodov za usposabljanje. *Uradni list SRS*, št. 7/1969.
- Odločba o ustanovitvi Klinične bolnice za otroške bolezni. *Uradni list LRS*, št. 20/1962.
- Odločba o ustanovitvi Klinične bolnice za porodništvo in za ženske bolezni. *Uradni list LRS*, št. 19/1961.
- Odločba ustavnega sodišča o ugotovitvi, da določbe 1. odstavka 57. člena zakona o srednjem šolstvu, 19. člena zakona o organizacijah za izobraževanje odraslih in 3. odstavka 32. člena zakona o izobraževanju in usposabljanju otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju niso v skladu z ustavo SR Slovenije. *Uradni list SRS*, št. 23/1979.
- Odlok o finančnem programu za nakup stanovanj za vzgojitelje Vzgojnega zavoda Logatec. *Uradni list SRS*, št. 10/1968.
- Odlok o potrditvi statuta izobraževalne skupnosti SR Slovenije. *Uradni list SRS*, št. 14/1968.
- Odlok o soglasju k merilom in pogojem za zagotavljanje posebnih dopolnilnih sredstev temeljnim izobraževalnim skupnostim v letu 1969. *Uradni list SRS*, št. 10/1969.
- Odlok o soglasju k programom izobraževalne skupnosti SR Slovenije. *Uradni list SRS*, št. 46/1968.
- Odlok o soglasju k sklepu o spojitvi zavoda za napredek šolstva SR Slovenije in zavoda SR Slovenije za strokovno izobraževanje ter o preosnovanju teh zavodov v Zavod za šolstvo SR Slovenije. *Uradni list SRS*, št. 30/1965.
- Odlok o ustanovitvi stalnih odborov socialno-zdravstvenega zbora. *Uradni list SRS*, št. 20/1969.
- Odlok o zavodih za usposabljanje, do katerih izvršuje ustanoviteljske pravice Izvršni svet Skupščine SR Slovenije. *Uradni list SRS*, št. 31/1968.
- Odredba o prilagoditvi predmetnika in učnega načrta za osnovne šole posebnim osnovnim šolam za telesno prizadete in dolgotrajne bolne otroke in otroke na okrevanju. *Uradni list SRS*, št. 4/1975.
- Odredba o številu otrok v učnih vzgojnih ali drugih enotah posebnih šol in drugih posebnih vzgojnih in izobraževalnih zavodov. *Uradni list SRS*, št. 21/1963.
- Odredba o vrstah in izobrazbi pedagoških svetovalcev v zavodih za prosvetno pedagoško službo. *Uradni list SRS*, št. 11/1965.
- Ozvatič, Žveplan, *90 let Osnovne šole Gustava Šiliha*. Maribor: Osnovna šola Gustava Šiliha, 2003.
- Poslovnik prosvetno-kulturnega zbora Skupščine SR Slovenije. *Uradni list SRS*, št. 23/1968.
- Pravilnik o gradnji dečjih jasli in otroških vrtcev. *Uradni list FLRJ*, št. 57/1949.

- Pravilnik o kategorizaciji in evidenci otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju. *Uradni list FLRJ*, št. 27/1960.
- Pravilnik o načinu imenovanja in o sestavi komisij za vedenjsko in osebnostno motene otroke ter o postopku za napotitev teh otrok v vzgojne zavode. *Uradni list SRS*, št. 27/1970.
- Pravilnik o natančnejših merilih za ugotavljanje potrebe, da mati skrbneje neguje otroka do treh let. *Uradni list SFRJ*, št. 3/1966.
- Pravilnik o normativih za graditev in opremo posebnih osnovnih šol za lažje duševno prizadete otroke. *Uradni list SRS*, št. 1/1973.
- Pravilnik o normativih za gradnjo posebnih šol in drugih posebnih vzgojnih in izobraževalnih zavodov. *Uradni list SRS*, št. 36/1963.
- Pravilnik o pogojih glede vrste in stopnje izobrazbe ter glede osebnostnih in moralno-političnih kvalitet, ki jih morajo izpolnjevati strokovni delavci zavodov za usposabljanje. *Uradni list SRS*, št. 27/1970.
- Pravilnik o pogojih glede vrste in stopnje izobrazbe, ki jih morajo izpolnjevati strokovni delavci v organizacijah za usposabljanje. *Uradni list SRS*, št. 10/1978.
- Pravilnik o programu vzgojnega dela v zavodih za usposabljanje. *Uradni list SRS*, št. 27/1970.
- Pravilnik o programu za usposabljanje v zavodih za delovno usposabljanje. *Uradni list SRS*, št. 27/1970.
- Pravilnik o razvrščanju in razvidu otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju. *Uradni list SRS*, št. 8/1974.
- Pravilnik o razvrščanju in razvidu otrok, mladostnikov in mlajših polnoletnih oseb z motnjami v telesnem in duševnem razvoju. *Uradni list SRS*, št. 23/1977.
- Pravilnik o strokovnem izpitu za učno in vzgojno osebje v šolah in drugih vzgojnih in izobraževalnih zavodih. *Uradni list SRS*, št. 11/1963.
- Pravilnik o vrstah, indikacijah, standardih za materiale in rokih trajanja slušnih pripomočkov in pripomočkov za omogočanje glasnega govora (Celje). *Uradni list SRS*, št. 46/1970.
- Pravilnik o zdravstveno-higienskih zadevah, katerim morajo ustrezati poslopja in prostori šole. *Uradni list SRS*, št. 20/1969.
- Predmetnik in učni načrt za osnovno šolo za slušno prizadete otroke. *Uradni list SRS*, št. 14/1979.
- Priporočilo za vodenje in izvajanje politike prispevkov, davkov in taks. *Uradni list SRS*, št. 5/1968.
- Program za delovno usposabljanje (usposabljanje zmerno duševno prizadetih otrok in mladine). *Uradni list SRS*, št. 15/1978.
- Register samostojnih zavodov. *Uradni list SRS*, št. 36/1963.
- Republiški sekretariat za prosveto in kulturo. *Normativi za graditev in opremo osnovnih šol v SR Sloveniji. Dodatek Uradnemu listu SRS*, št. 21. Ljubljana: Uradni list SRS, 1968.
- Resolucija o rehabilitaciji invalidnih oseb v Sloveniji. *Uradni list SRS*, št. 8/1963.
- Samoupravni sporazum o opredelitvi nalog in obveznosti pri izobraževanju in usposabljanju otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju. *Uradni list SRS*, št. 11/1978.
- Samoupravni sporazum o postopkih in načinih uresničevanja pravic do zdravstvenega stanja. *Uradni list SRS*, št. 6/1981.
- Samoupravni sporazum o Skupnosti otroškega varstva. *Uradni list SRS*, št. 13/1982.
- Samoupravni sporazum o Skupnosti socialnega skrbstva. *Uradni list SRS*, št. 13/1982.
- Samoupravni sporazum o socialni varnosti v Sloveniji v obdobju 1986–1990. *Uradni list SRS*, št. 25/1986.

- Samoupravni sporazum o temeljih plana Skupnosti Socialnega skrbstva Slovenije za obdobje 1981–1985. *Uradni list SRS*, št. 6/1981.
- Samoupravni sporazum o temeljih planov družbenega varstva otrok v SR Sloveniji v obdobju 1976–1980. *Uradni list SRS*, št. 14/1977.
- Samoupravni sporazum o temeljih planov in družbenega varstva otrok v SR Sloveniji za obdobje 1981–1985. *Uradni list SRS*, št. 5/1981.
- Samoupravni sporazum o uresničevanju pravic do porodniškega dopusta. *Uradni list SRS*, št. 4/1981.
- Samoupravni sporazum o ustanovitvi Zdravstvene skupnosti Slovenije. *Uradni list SRS*, št. 13/1982.
- Samoupravni sporazum o ustanovitvi, organizaciji in delu telesnokulturne skupnosti SR Slovenije. *Uradni list SRS*, št. 12/1979.
- Schmidt, Majda. Segregacija – integracija. *Sodobna pedagogika*, 50 (116), št. 1, 1999, str. 138–154.
- Skalar, Vinko. Osebe s posebnimi potrebami – konceptualne iztočnice. *Sodobna pedagogika*, 50 (116), št. 1, 1999, str. 120–138.
- Sklep o daljšem podaljšanem porodniškem dopustu za nego dvojčkov, več hkrati živorojenih otrok oziroma prizadetega otroka. *Uradni list SRS*, št. 12/1978.
- Sklep o dopolnitvi sklepa o višini otroškega dodatka in dohodkovnih pogojih v letu 1977. *Uradni list SRS*, št. 12/1978.
- Sklep o dopolnitvi sklepa o višini otroškega dodatka za otroke iz kmečkih in drugih družin in o dohodkovnih pogojih v letu 1977. *Uradni list SRS*, št. 12/1978.
- Sklep o dopolnitvi sklepa od denarni pomoči za opremo novorojenega otroka v letu 1977. *Uradni list SRS*, št. 12/1978.
- Sklep o enotnih osnovah meril za financiranje dejavnosti vzgojnih in izobraževalnih zavodov v letu 1969. *Uradni list SRS*, št. 10/1969.
- Sklep ustavnega sodišča o 3. odstavku 32. člena zakona o izobraževanju in usposabljanju otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem razvoju. *Uradni list SRS*, št. 3/1980.
- Sklep ustavnega sodišča o statutu občine Ljubljana-Šiška. *Uradni list SRS*, št. 3/1980.
- Sklepi in priporočila o materialnem položaju vzgoje in izobraževanja. *Uradni list SRS*, št. 27/1968.
- Socialno varstveni zavod Hrastovec, *O zavodu. Zavod skozi čas*, 2012. <http://www.hrastovec.org/index.php?id=14> (27. 4. 2012).
- Splošni zakon o šolstvu. *Uradni list FLRJ*, št. 28/1958.
- Sporazum o namenski uporabi sredstev, zbranih v Tednu otroka leta 1972. *Uradni list SRS*, št. 29/1973.
- Srednjeročni plan Skupnosti otroškega varstva Slovenije za obdobje 1981–1985. *Uradni list SRS*, št. 26/1981.
- Statut skupnosti pokojninskega in invalidskega zavarovanja Slovenije. *Uradni list SRS*, št. 10/1982.
- Statut skupnosti pokojninskega in invalidskega zavarovanja v SR Sloveniji. *Uradni list SRS*, št. 18/1978.
- Statut skupnosti pokojninskega in invalidskega zavarovanja v SR Sloveniji. *Uradni list SRS*, št. 1/1973.
- Svetlin, Anja, *Zgodovinski razvoj posebnega šolstva na primeru zavoda za usposabljanje Janca Levca*, Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za pedagogiko in andragogiko, Oddelek za zgodovino, 2010.
- Temeljni zakon o financiranju šolstva. *Uradni list FLRJ*, št. 53/1960.

- Tomšič, Teja. *Reforme osnovnega šolstva na Slovenskem pod vplivom socializma (1945–1958), Diplomsko delo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za pedagogiko in andragogiko, Oddelek za sociologijo, 2006.
- Uredba o dodatkih za otroke. *Uradni list FLRJ*, št. 48/1951.
- Uredba o dopustu žen pred porodom in po porodu. *Uradni list FLRJ*, št. 56/1946.
- Uredba o gmotni pomoči za otroke delavcev (nameščencev) in uslužbencev. *Uradni list FLRJ*, št. 101/1949.
- Uredba o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem (uslužbenskem) razmerju. *Uradni list FLRJ*, št. 31/1949.
- Ustavni amandmaji. *Uradni list SRS*, št. 5/1969.
- Ustavni zakon o temeljnih družbene in politične ureditve Federativne ljudske republike Jugoslavije in o zveznih organih oblasti. *Uradni list FLRJ*, št. 3/1953.
- Uvodni zakon za splošni zakon o šolstvu. *Uradni list FLRJ*, št. 28/1958.
- Vršnik Perše, Tina. *Izobraževanje otrok s posebnimi potrebami*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2009. http://www.pei.si/UserFilesUpload/file/zalozba/ZnanstvenaPorocila/05_09_izobrazevanje_otrok_s_posebnimi_potrebami.pdf (7. 8. 2012).
- Zakon o delovnih razmerjih. *Uradni list SRS*, št. 24/1977.
- Zakon o določitvi premoženjskega cenzusa kot pogoja za pravico do otroškega dodatka in višine otroškega dodatka v letu 1972. *Uradni list SRS*, št. 7/1972.
- Zakon o družbenem varstvu otrok. *Uradni list SRS*, št. 35/1979.
- Zakon o družbenih svetih. *Uradni list SRS*, št. 5/1980.
- Zakon o izobraževalnih skupnostih in o financiranju vzgoje in izobraževanja v SR Sloveniji. *Uradni list SRS*, št. 16/1967.
- Zakon o izobraževanju in usposabljanju otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju. *Uradni list SRS*, št. 19/1976.
- Zakon o nadaljnji etapni izgradnji kliničnega centra v Ljubljani. *Uradni list SRS*, št. 22/1966.
- Zakon o organih upravljanja v šolah in drugih vzgojnih in izobraževalnih zavodih. *Uradni list SRS*, št. 7/1964.
- Zakon o organizaciji in delovnem področju upravnih organov in republiških organizacij ter samostojnih strokovnih služb Izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije. *Uradni list SRS*, št. 5/1980.
- Zakon o organizaciji in financiranju socialnega zavarovanja. *Uradni list FLRJ*, št. 22/1962.
- Zakon o organizaciji izvrševanja kazenskih sankcij. *Uradni list SRS*, št. 39/1970.
- Zakon o osnovni šoli. *Uradni list LRS*, št. 32/1959.
- Zakon o osnovni šoli. *Uradni list SRS*, št. 5/1980.
- Zakon o pedagoškem svetu SR Slovenije. *Uradni list SRS*, št. 10/1965.
- Zakon o pedagoški službi. *Uradni list SRS*, št. 14/1969.
- Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju. *Uradni list SRS*, št. 54/1972.
- Zakon o posebnem šolstvu. *Uradni list LRS*, št. 34/1960.
- Zakon o prenehanju veljavnosti zakona o skladu za preprečevanje in zatiranje otroške paralize (poliomielitisa). *Uradni list SRS*, št. 8/1965.
- Zakon o prosvetni-pedagoški službi. *Uradni list LRS*, št. 4/1961.
- Zakon o prosvetno-pedagoški službi. *Uradni list SRS*, št. 7/1965.
- Zakon o rejništvu. *Uradni list LRS*, št. 34/1960.
- Zakon o sistemu družbenega planiranja in o družbenem planu SR Slovenije. *Uradni list SRS*, št. 1/1980.
- Zakon o skladu za preprečevanje in zatiranje otroške paralize (poliomielitisa). *Uradni list SRS*, št. 8/1963.

- Zakon o skupnostih otroškega varstva in o financiranju nekaterih oblik otroškega varstva v SR Sloveniji. *Uradni list SRS*, št. 43/1967.
- Zakon o skupnostih socialnega varstva. *Uradni list SRS*, št. 39/1974.
- Zakon o skupnostih socialnega varstva. *Uradni list SRS*, št. 8/1980.
- Zakon o socialnem skrbstvu. *Uradni list SRS*, št. 35/1979.
- Zakon o socialnem skrbstvu. *Uradni list SRS*, št. 39/1974.
- Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o denarni pomoči za opremo novorojenega otroka. *Uradni list SRS*, št. 7/1972.
- Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o izobraževalnih skupnostih in o financiranju vzgoje in izobraževanja v SR Sloveniji. *Uradni list SRS*, št. 40/1968.
- Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o pomoči družinskim članom, katerih hranilec je v obvezni vojaški službi. *Uradni list SRS*, št. 7/1972.
- Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o prispevkih in davkih občanov. *Uradni list SRS*, št. 5/1968.
- Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o šolah z italijanskim oz. madžarskim učnim jezikom in o dvojezičnih šolah v Socialistični republiki Sloveniji. *Uradni list SRS*, št. 31/1972.
- Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o usposabljanju otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju. *Uradni list SRS*, št. 11/1973.
- Zakon o spremembah zakona o usposabljanju otrok in mladostnikov v telesnem in duševnem razvoju. *Uradni list SRS*, št. 20/1970.
- Zakon o spremembi izobraževalnih skupnostih in o financiranju vzgoje in izobraževanja v SR Sloveniji. *Uradni list SRS*, št. 5/1968.
- Zakon o spremembi splošnega zakona o šolstvu. *Uradni list FLRJ*, št. 27/1960.
- Zakon o stopnjah in delitvi prispevkov za otroško varstvo v letu 1968. *Uradni list SRS*, št. 40/1968.
- Zakon o stopnjah in delitvi prispevkov za otroško varstvo. *Uradni list SRS*, št. 5/1968.
- Zakon o stopnjah prispevkov za otroško varstvo v letu 1972. *Uradni list SRS*, št. 7/1972.
- Zakon o stopnji republiškega prispevka iz osebnega dohodka iz delovnega razmerja za izobraževanje in o delu republiškega davka od prometa blaga na drobno, ki se steka med sredstva za izobraževanje. *Uradni list SRS*, št. 5/1968.
- Zakon o svobodni menjavi dela na področju telesne kulture. *Uradni list SRS*, št. 35/1979.
- Zakon o svobodni menjavi dela na področju vzgoje in izobraževanja. *Uradni list SRS*, št. 1/1980.
- Zakon o tednu otroka. *Uradni list SRS*, št. 41/1972.
- Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami. *Uradni list RS*, št. 54/2000. <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=200054&stevilka=2496> (10. 7. 2010).
- Zakon o usmerjenem izobraževanju. *Uradni list SRS*, št. 11/1980.
- Zakon o usposabljanju otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju. *Uradni list SRS*, št. 5/1968.
- Zakon o ustanovitvi pedagoškega inštituta. *Uradni list SRS*, št. 10/1965.
- Zakon o ustanovitvi Republiškega družbenega sveta za vzgojo in izobraževanje. *Uradni list SRS*, št. 28/1980.
- Zakon o ustanovitvi sklada za šolstvo Ljudske republike Slovenije za šolstvo. *Uradni list LRS*, št. 9/1961.
- Zakon o vzgoji in varstvu predšolskih otrok. *Uradni list SRS*, št. 5/1980.
- Zakon o vzgoji in varstvu predšolskih otrok. *Uradni list SRS*, št. 5/1980.
- Zakon o Zavodu za šolstvo SR Slovenije. *Uradni list SRS*, št. 30/1965.
- Zakon o zdravstvenem zavarovanju in o obveznih oblikah zdravstvenega varstva. *Uradni list SRS*, št. 26/1970.

SUMMARY

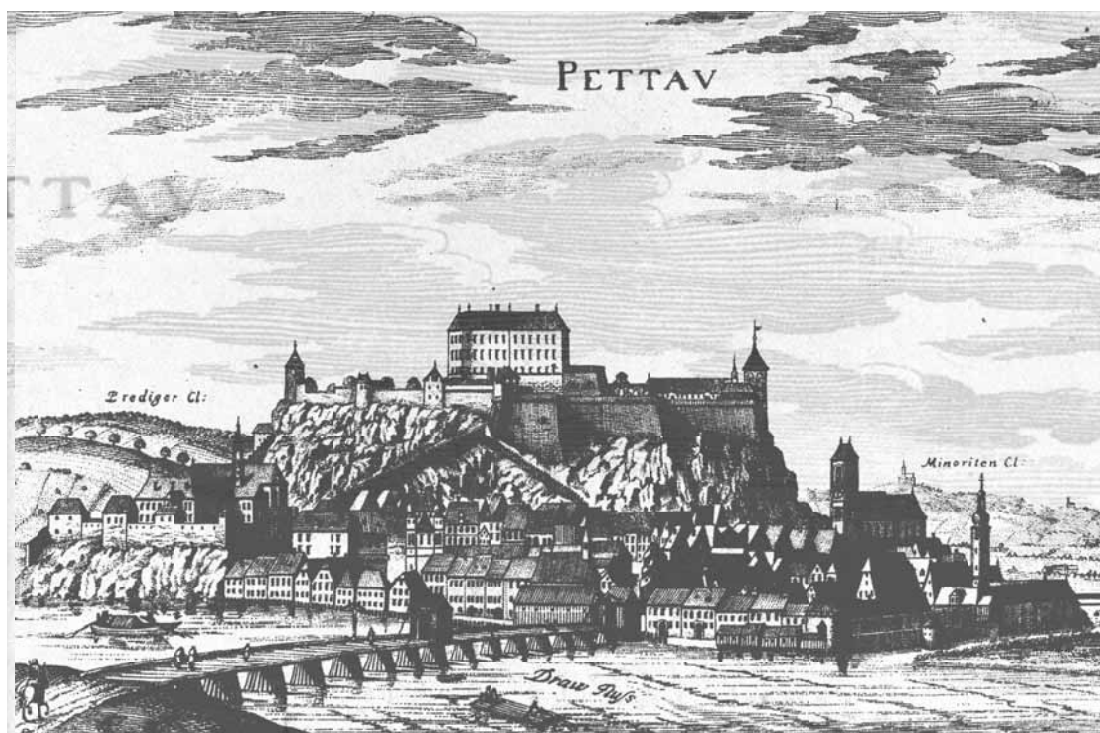
Children and Adolescents with Physical and Mental Disabilities in Slovene Legal Documents (1958–1980)

Staša Ivanec

Based on legislation and other documents published in the Official Journal of the Federal People's Republic of Yugoslavia (FLRJ); of the People's Republic of Slovenia (LRS); of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia (SFRJ); and of the Socialist Republic of Slovenia (SRS), this paper follows social care for children and adolescents with physical and mental disabilities in the 1958–1980 period. The criteria on which the period in question is divided into three shorter periods refers to the development of special education, namely the development of special schools (1958–1968), the period of special education institutes (1968–1976), and the period of special education organizations (since 1976). Until 1980, the education of children with special physical and mental needs was organized under special regulations and separate from the majority population of children and adolescents. In each of the three periods, education was organized according to the then adopted regulation that provided the categorization or classification of a child with special needs in relevant institutions. In the 1960s, any person could inform local authorities about an uncategorized child or adolescent with developmental disorders. After the introduction of special education institutes, this may be done only by the child's parents or by relevant professional institutions (schools, health establishments, and institutes of social welfare). Special education organizations introduced a fundamental change in the perception of what kind of assistance should be provided for children with special needs: the ultimate goal of greater self-sufficiency of children and adolescents with special needs was supplemented with educational objectives. Special schools, special education institutes, and special education organizations were also responsible for setting up the proper attitude of the society toward their students and for enabling children and adolescent with special needs to integrate into the wider society.

The health component of social support was consistently present. Medical criteria were crucial in identifying and defining physical and mental disorders. People with special needs were provided with relevant health service and necessary medical devices. The 1960s were also a period of intensive construction of principal pediatric hospitals. Clinical Hospital of Obstetrics and Gynecology was opened in 1961 and the Clinical Hospital for Sick Children in 1962. The development of social relief followed these changes. In 1967, former funds for material assistance to children and families were replaced by newly formed education communities and childcare communities. Programs of these institutions emphasized attention specifically to children and adolescents with developmental disorders. Providing education and childcare, child benefits, and other forms of financial assistance and protection, educational communities cared primarily for school children while childcare communities were in charge of preschoolers. In addition to these self-governing communities of interest, children and adolescents with special needs also received support from social welfare communities, the health community, employment communities, the physical education community, and the Slovene community of social welfare. In 1978, these communities signed a joint agreement on education and training of children and adolescents with physical and mental disabilities, and precisely defined their competences.

With the school reform of 1980, the field of education of children with physical and mental disabilities came under the legislation on general education. Social integration of children with special needs was introduced on preschool level. However, the Education and Training of Children and Adolescents with Physical and Mental Disabilities Act and the Rules on Categorization and Registration of Children, Adolescents, and Young Adults with Physical and Mental Disabilities remained unchanged and stipulated the procedure of distribution in relevant educational organizations for two more decades.

**Mestne elite v srednjem in
Urban Elites in the Middle Ages and
zgodnjem novem veku
the Early Modern Times
med Alpami, Jadranom in
between the Alps, the Adriatic and
Panonsko nižino
the Pannonian Plain**

zbirka 42
ZČ

Peter Pirker

SOE agents in Austria: Persecution, Post-War Integration and Memory

UDC 940.548(436.5)

UDK 940.548(436.5)

PIRKER Peter, PhD, Lecturer at the Department of Government, University of Vienna, A-1170 Vienna, Lorenz-Bayer-Platz 17/13, peter.pirker@univie.ac.at

SOE agents in Austria: Persecution, Post-War Integration and Memory

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 67/2013 (147), No. 1-2, pp. 202–227, 85 notes

Language: En. (Sn., En., Sn.)

During World War II, the British wartime secret service Special Operations Executive (SOE) undertook secret operations to foster resistance in Austria. This article explores the social and political reintegration of Austrian SOE agents and the culture of memory after 1945. The focus lies on three groups of agents who either died during their missions or survived and stayed in Austria after the war: socialist exiles, Wehrmacht deserters and, as a single case, British SOE officer Alfgar Hesketh-Prichard who had closely collaborated with the Carinthian Slovene Partisans. The article is based on extensive research in archives, as well as the evaluation of ego-documents and biographical interviews.

Keywords: WWII, Austria, Slovenia, Resistance, Memory

Author's Abstract

PIRKER Peter, dr., Predavatelj na oddelku za upravo, Univerza na Dunaju, A-1170 Vienna, Lorenz-Bayer-Platz 17/13, eter.pirker@univie.ac.at

Agenti SOE v Avstriji. Pregarjanje, poveljna integracija in spomin

Zgodovinski časopis, Ljubljana 67/2013 (147), št. 1-2, str. 202–227, cit. 85

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik En. (Sn., En., Sn.)

Med drugo svetovno vojno je britanska vojna obveščevalna služba (Specials Operations Executive, s kratico SOE) tudi v Avstriji izvajala tajne operacije, da bi pospešila protinemški odpor. Članek obravnava socialno in politično reintegracijo avstrijskih agentov SOE in kulturo spominjanja po letu 1945. Osredotoča se na tri skupine agentov, ki so ali izgubili življenje med izvajanjem svojih nalog ali pa preživel in po vojni ostali v Avstriji: na socialistične izgnance, na dezerterje iz Wehrmachta, in pa na primer Alfgarja Hesketha-Pricharda, častnika britanske SOE, ki je tesno sodeloval s slovenskimi partizani na Koroškem. Članek temelji na obsežnih arhivskih raziskavah, biografskih intervjujih in na oceni ego-dokumentov.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Avstrija, Slovenija, odpor, spomin

Avtorski izvleček

Introduction

In Dellach im Drautal, a small village close to Tyrol in Western Carinthia, visitors to the local cemetery can find a memorial plaque on the mortuary bearing the photographs and names of what would appear to be the village's fallen Wehrmacht soldiers. Inscribed as simply "Our Fallen" ("Unsere Gefallenen 1939-1945"), local collective memory has it that all of them died on battlefields somewhere in Russia, Norway, Finland, Africa, Italy, France or Yugoslavia. And yet, a closer look reveals that some of the men are wearing civilian clothes. The contradictions do not end there. In comparing the names on this plaque with the names on the local veteran's association Österreichischer Kameradschaftsbund (ÖKB) memorial just opposite, one notices that the ÖKB memorial omits some of the names. The difference, is crucial. It shows whom the ÖKB wished to honour and whom they did not. For the author, some years ago, the difference was a reason to ask locals about the personal history of those who are obviously unworthy of commemoration. As it turns out, one of the ÖKB's uncommemorated men was Stefan Hassler, a young, native Wehrmacht deserter. A Wehrmacht soldier shot him in the centre of his hometown Dellach in mid-November 1944. Another two neglected men included his father and his brother, both civilians, who perished in the Dachau concentration camp after local police had turned them over to the Gestapo. The Hassler family had a rather bad reputation in the valley, particularly after the war. Stefan was considered to be a traitor, his family regarded as robbers and criminals. As a matter of fact, historical research showed, to the contrary, that both he and his brother were couriers in the British wartimes secret service Special Operations Executive (SOE) network, which tried to form nuclei of anti-Nazi transborder resistance and sabotage in Friuli, Carinthia, Tyrol and Salzburg.¹

Visiting the cemetery at St. Ruprecht, close to Völkermarkt (Velikovec) at the eastern edge of Carinthia, we see a similar contradiction in cultural memory: in this case it relates to anti-fascist resistance. The memorial for the partisans killed at the Saualpe in 1944/45, which was unveiled in 1947, bears three different

¹ See Martin-Smith, Friuli '44; Wilkinson, *Foreign Fields*, p. 207–211; Koschat, *Die italienischen "Partisanenrepubliken"*, 1908–1943; Pirker, *Agents in Field*, pp. 227–361; Bajc, *Operacija Juljska Krajina*, 82–90; Pirker, *Subversion deutscher Herrschaft*, pp. 382–401. The present article is a much revised version of a paper presented at the International Conference "The Secret Century, Intelligence, Security and Anti-Terrorism in the 20th Century", Koper, 13th–14th November 2009. The research was funded by the Austrian Science Fund (FWF).

inscriptions. The original Slovenian language inscription, “Padlim za svobodo v borbi proti fašizmu”, simply honours the nameless resistance fighters killed in the fight for freedom and against fascism. A second, more recent inscription tells us (in Slovenian and German) that 83 anti-fascist resistance fighters from eight different nations have been laid to rest in this mass grave. The only inscription with any name at all was added in 1994. It reads (in German only): “Hier ruht der britische Verbindungsoffizier A.C.C. Hesketh-Richard [sic!] (Major Cahusac)”.² The message conveyed to the visitor here is that the British officer was working with the Carinthian-Slovene partisans and was killed in the common struggle against the Germans. But the real story is hardly so clear-cut. Recent research revealed that SOE officer Alfgar Cecil Giles Hesketh-Prichard was shot by a partisan commander in December 1944.³ The inscription can only be understood in the context of memory conflicts in Austria, particularly those in the province of Carinthia where, to this day, diverging interpretations of the partisans’ fight continue to play a critical political role.

Both cases are examples of a specific problem occurring in the representation of historical secret service operations and their actors in social, communicative and cultural memory. For decades, the truth of the actual events has been a subject for a certain, often misleading information policy drawn by the historical actors, one that follows current political interests, and was not a subject of historical research nor an attempt to clarify the actual picture. Nevertheless, people make their history by telling stories and constructing theories based on assumptions, ongoing prejudices and ideological and cultural imprints. I would therefore argue that what is said, written and represented in public about individuals like Stefan Hassler and Alfgar Hesketh-Prichard or groups of resistance fighters and political exiles can be understood as both competing strategies *and* the symbolic results of political fighting over the representation and interpretation of the past in the political shaping of contemporary society. Such politics of history or arguments about history are commonly exchanged in competitive party politics, in political conflicts concerning the rights of minorities such as the Slovenes in Austria and, in a wider sense, in shaping cultural and social policy as regards to such contested values as the fulfilment of duty, honour, loyalty, obedience and cultural adaptation in general.⁴

This article begins with a brief overview of how the SOE dealt with Austria, then presents who the agents were and what happened to them over the course of their missions. The main focus, however, lies in how the history of these secret operations and the agents has been shaped since the end of war and which conflicts of interpretation and memory were generated as a result.

² “Here lies the British liaison officer A.C.C. Hesketh-Richard”. For a full and detailed history of the memorial see Rettl, *PartisanInnenendenkmäler*.

³ Linasi, *Še o zavezniških misijah*; Pirker, *Subversion deutscher Herrschaft*, pp. 358–373. For earlier accounts on the Clowder mission and speculations about Hesketh-Prichard’s death see the references in footnote 12.

⁴ For a discussion of the concept of politics of history see Sandner, *Hegemonie und Erinnerung*, pp. 7–9; Wolfrum, *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik*, p. 58.

SOE and Austria

Policy

The Special Operations Executive, or the British secret wartime organisation for sabotage and subversion, founded its German and Austrian Section (the so-called X Section) in November 1940. Its first plan, as far as Austria was concerned, was to instigate separatist resistance in Austria via propagandist, political and military action that would assist in the Third Reich's disintegration. The X section's self-appointed goal was to help re-establish Austria as a national unit. Officers of the X Section were convinced of the potential to cause widespread disturbance in Austria.⁵ This optimism was partly based on distorted intelligence, much of which originated in a previous cooperation in 1940 between the SIS branch D Section (SOE's predecessor), the Slovenian underground organisation TIGR and several Austrian anti-fascists.⁶ The separatist agenda also centred on the SOE Austria experts' ideological mindsets and impressions of Vienna during the "Anschluss" and in the months that followed, prior to their escape in August 1938. They misinterpreted the Austria's annexation as a simple German takeover via military force, against the will of a large majority of Austrians⁷ and portrayed Austria as the first victim of Nazi Germany.⁷

As the first British institution to target politics and propaganda towards Austria after the British government had accepted the "Anschluss" in March 1938, the X Section had been pressing the Foreign Office for a clarification of the British policy on Austria and had asked repeatedly for a British declaration on the country since 1941. As we all know, an allied proclamation did eventually follow in November of 1943 in the form of the "Moscow Declaration", which is now quite famous in Austria, sometimes even called the "Magna Charta" of the Second Republic. With this, the Allies called Austria the first victim of Nazi aggression, promised the re-establishment of an independent Austria and urged Austrians to resist German domination. The British aimed to kindle an anti-German, Austrian national spirit. Until that point, both the political exiles and the NS opposition within Austria had proven incapable of this kind of nation-building in exile or internal resistance.⁸ Another second hidden agenda was, particularly from 1942 onwards, to prevent Austria from falling into a communist and/or Soviet sphere of influence in Central Europe. SOE operations in Austria must therefore also be regarded as part of a covert, ongoing battle between Anglo-American and Soviet secret services in Central Europe. According to my findings, this is especially true for the famous

⁵ TNA, HS 6/3, Austria, 21.1.1941; Pirker, *Subversion deutscher Herrschaft*, p. 74; Steinacher, *The Special Operations Executive*, p. 213.

⁶ TNA, HS 8/214, Report on the Activities of D. Section; See: Ferenc, TIGR; Pirker, *Gegen das "Dritte Reich"*.

⁷ Papers of Clara Holmes, private, memoirs; for a detailed discussion see Pirker, *Subversion deutscher Herrschaft*, pp. 64–66.

⁸ See Pirker, *Subversion deutscher Herrschaft*, pp. 177–178; Bischof, *Anglo-amerikanische Planungen*.

Operation Clowder, which began in Yugoslavia in December 1943 and attempted to use partisan territory in Slovenia as a basis to build anti-German, non-communist resistance in Austria and possibly in Czechoslovakia as well.⁹

SOE personnel

The X Section regarded the socialists in Austria as the most powerful anti-Nazi force. But from the beginning, the X Section had problems recruiting agents from among the socialists in exile. Why? In 1939, representatives of the Austrian Socialists in Exile (AVÖS) declared that they were in favour of a Pan-German revolution. They rightly assumed that their social-revolutionary, Pan-German orientation was out of line with the objectives put forth by the Western powers. Moreover, they harboured a deep distrust of British and French governments, largely because of their lack of protest or reaction to the fascist Austrian regime's bloody suppression and outlawing of the then-strong socialist movement in 1934. It was not until the autumn of 1942 that two prominent socialists in exile, the former editor of the famous *Arbeiter Zeitung*, Oscar Pollak, and unionist Franz Novy, succeeded in overcoming internal political hurdles and agreed to cooperate with the SOE on an Austrian nationalist agenda. Apart from Pollak and Novy, who worked in London with SOE, Stefan Wirlandner became SOE's most important Austrian socialist organiser, working out of Istanbul and Italy to establish contact with comrades within Austria. Wirlandner was later appointed deputy director of the National Bank of Austria.¹⁰ Finally, the X Section also worked closely with 23 political exiles recruited in the UK, United States, Turkey and Switzerland.

Consequently in 1942, the Austrian Section had to turn to the reservoir of apolitical refugees and recruited a total of 34 agents, of mostly Jewish descent.

The third significant reservoir consisted of Austrian prisoners of war and deserters from the German Army. In 1944, 46 former Wehrmacht soldiers were trained for parachute missions into Austria. The rest of the total 144 agents were Austrians who stayed with the partisans in the Carnia region, 11 military internees from Switzerland and only 8 civilians from across the old Austrian border. At this point, one already sees how SOE officers failed to recruit non-Slovene Austrian anti-fascists that had taken refuge with the Slovene partisan forces. They simply did not send any Austrians their way.

Of these 144 agents, a total of 77 individuals participated in Austria-related missions. At least 13 were either killed by NS units in the process or were murdered after capture. The fate of 7 people, 5 of whom were last known to be in Gestapo hands, remains unknown.¹¹

⁹ Pirker, *Subversion deutscher Herrschaft*, p. 289.

¹⁰ TNA, HS 9/1612–1613, PF Stephan Wirlander [sic].

¹¹ For a more detailed analysis on the recruitment of Austrian SOE agents see Pirker, *Subversion deutscher Herrschaft*, pp. 225–248.

SOE Operations into Austria

Between 1943 and 1945, the most important penetration attempts were conducted from the Carnia Region and Slovenia, where partisans fought against the German occupation. These attempts were launched within the scope of the Clowder Mission, which was lead by SOE officer Peter Wilkinson, later appointed as the British ambassador to Vienna in the early 1970s.¹² Working under two completely different circumstances, SOE officers Hubert Mayr starting from the Carnia and Alfgar Hesketh-Prichard from Slovenia, both failed their objective to organise resistance groups within Austria. Apart from the closeness of the German "Volks-gemeinschaft" and the absence of political or national spirit of resistance, we also have to note the Clowder officers' miscalculations regarding potential conflict with the Slovenian partisans. Wilkinson overestimated his influence on the partisans from the start. Both Wilkinson and Hesketh-Prichard misread their personal relationships, with the Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Slovenia Franc Leskošek-Luka, for example, as well as with other partisan leaders.¹³ Their relationship to the higher partisan commanders in Slovenia was affected by a parallel infiltration project into Austria conducted by the Austrian Communist Party (KPÖ) and the Comintern ("Kampfgruppe Avantgarde"), of which the Clowder officers were not aware.¹⁴ Though I will not go into detail about this here, I maintain that this covert ongoing battle with the British miscalculations and

¹² For general accounts on the Clowder Mission see: Biber, *Jugoslovanska in britanska politika*; Barker, *Social revolutionaries*; Barker, *Partisan Warfare*; Lindsay, *Beacons in the Night*; Wilkinson, *Foreign Fields*; Williams, *Parachutes, Patriots and Partisans*; Earle, *Price of Patriotism*, Gorjan-Bogo, *Zavezniške misije*; Linasi, *Še o zavezniških misijah*. For a critical discussion of these accounts see Pirker, *Subversion deutscher Herrschaft*, pp. 371–377. For a more biographical account of Wilkinson's political relationship to Austria see Knight, *Life after SOE*. For OSS missions into Austria from Slovenia see Torkar, *American Intelligence Team 'Dania'*. A useful insight in the concurrence between Allied and Yugoslav intelligence services is given by Vodušek Starič, *The Concurrence*.

¹³ IWM, PPW, 03/56/2, 3/6/9, Letter from Peter Wilkinson to Dušan Biber, 23.03.1983; TNA, WO 204/1954, *A Mission to the Untersteiermark (Stajersko) August 1944–January 1945* by Major Frank Pickering; Wilkinson, *Foreign Fields*, p. 199.

¹⁴ Although Wilkinson writes to the contrary in his biographical account (Wilkinson, *Foreign Fields*, p. 199), a correspondence between him and historian Dušan Biber 1983 proves that the Clowder Mission had no idea about the "Kampfgruppe Avantgarde" and the KPÖ-Mission at the Slovenian Partisan's HQ. In some notes on a paper Biber sent him ("The British, the Yugoslavs, and Austria") he writes: "Dr. Metod Mikuz's references to the Avangard (sic!) Kampfgruppe Steiermark puzzle me. There were several Clowder officers in Slovenia in June 1944 and I am surprised that no rumours reached them that this unit had parachuted into the Bela Krajina from Soviet aircraft. Is it confirmed from other sources that this took place?" (IWM, PPW, 03/56/2, 3/6/9, *The British, the Yugoslavs, and Austria – some notes on Dr Biber's paper*). In mid-October 1944, Bruno Kreisky who was in contact with SOE officers in Sweden learnt from Czech sources about the presence of a KPÖ mission in Slovenia and informed the British (TNA, FO 371/38835, C 14533/768/3, *Political Memorandum*, 18. 10. 1944). For the KPÖ Mission see Biber's paper "Yugoslav and British policy towards the Carinthian question 1941–1945" (IWM, PPW, 03/56/2, 3/6/9, published in Slovene: Biber, *Jugoslovanska in britanska politika*; Ferenc, *The Austrians and Slovenia*; Clissold, *Yugoslavia and the Soviet Union*, 30 For the Kampfgruppe Avantgarde see: Fleck, *Koralmpartisanen*; Holzer, *Am Beispiel der Kampfgruppe Avantgarde/Steiermark*; Grat-Kijev, *V Metežu*.

a Stalinist culture aimed at liquidating “objective enemies” precipitated in Alfgar Hesketh-Prichard’s execution by command of the Communist Party of Slovenia’s leadership at the Saulpe in December 1944. Based on Marijan Linasi’s article and the documents he had presented¹⁵, I attempted to re-evaluate this political murder by analyzing the personal correspondence between Hesketh-Prichard and Wilkinson, as well as the Clowder communications in detail.¹⁶ My findings show that the murder cannot be directly linked to the open question on the future border between Austria and Yugoslavia, nor was it the result of local conflicts between SOE-officer Alfgar Hesketh-Prichard and the partisan unit with which he crossed the Drava. It must be analyzed within the context of the partisan leadership’s estimates on Hesketh-Prichard’s plans and the geostrategic competition between the Soviet Union and the British, both of whom were aimed at gaining influence in Central Europe by creating an early presence before the end of the war.¹⁷ The parallel British and communist-lead infiltration projects carried out from Slovenia, which were absolutely separate and marked by intense and concealed competition, were geostrategic, ideological and political in nature. To characterize these projects in terms of an anti-fascist European solidarity or in terms of an Austrian national self-discovery conforms more to the ideological staging going on at the time than what actually happened in the field.

The tragic side of this history is that in early summer 1944, there actually were comparatively favourable conditions for supporting an organised, militant resistance in Austria north of the river Drava. Upper Styria’s Austrian Freedom Front (ÖFF) and its armed faction, the partisan group Leoben-Donawitz, delivered successful work at the grass roots level from the autumn of 1943 to June 1944 after some of their founders transferred partisan knowledge from Slovenia to Upper Styria. But without support from the outside, resistance groups were unable to hold out against the Gestapo’s aggressive reaction beginning in June of 1944. Though the Slovenian partisan leadership had contacts in Upper Styria, they were in no way capable of providing material assistance. The British Clowder Mission, with its first class British officers and some well-trained Austrian agents, was situated in the Karavanke and was eager to push on into Austria. Unlike the partisans, the Clowder Mission had a relatively large potential to deliver material and logistical aid, but no lines of communication to the ÖFF. The partisan’s leadership share neither shared their knowledge nor their courier lines with the British.¹⁸

¹⁵ Linasi, *Še o zavezniških misijah*.

¹⁶ IWM, PPW, 03/56/2, 3/2 (Personal Clowder Letters II), and 3/3 (Letters from SOE head Colin Gubbins, Clowder officers Charles Villiers, Alex Ramsey, Frank Pickering to Peter Wilkinson); TNA HS 6/14 and HS 6/16.

¹⁷ See f.e. TNA WO 202/212, Telegram No. 76, 28. 9. 1944; TNA HS 6/15, Telegram No. 882, 10. 11. 1944; IWM, PPW, 03/56/2, 3/6/9, Yugoslav and British policy towards the Carinthian question 1941–1945, by Dr. Dušan Biber, p. 18.

¹⁸ TNA HS 6/15, Telegram No. 882, 10. 11. 1944; TNA HS 6/17, Report on a Mission to Carinthia (Korosko), May to September, 1944, by Major C. H. Villiers, November 1944; TNA, WO 204/1954, A Mission to the Untersteiermark (Stajersko) August 1944–January 1945 by Major Frank Pickering; for the ÖFF partisans in upper Styria see: Muchitsch, *Die Partisanengruppe Leoben-Donawitz*; Muchitsch, *Die rote Stafette*; Presterl, *Im Schatten des Hochschwab*.

Some 200 km further west, SOE officer Hubert Mayr had no anti-fascist competition standing in his way.¹⁹ The true sequence of events is, however, quite different. From August to mid-October 1944, thanks to the work of resistance fighter Georg Dereatti from Villach/Beljak and some Wehrmacht deserters, including among others the above-mentioned Stefan Hassler, Mayr succeeded in establishing contact between resisters in Eastern Tyrol and a courier network operating between Eastern Tyrol, the Drava and Gail valleys, Villach/Beljak and the SOE officers behind the border in Carnia.²⁰ But the Gestapo and local NS units succeeded in crushing the entire organisation between mid-October to December 1944. An entire group of SOE personnel, Hubert Mayr included, disappeared without a trace, most likely due to their hunters' success.²¹ When the SOE pulled out of the Austrian-Italian borderland in late November 1944, it is very likely that most of the remaining agents and couriers (like Hassler) were either killed in Austria or fell into the hands of Gestapo. The missions in Carnia suffered from a lack of equipment, supplies and communication devices from the outset. Wilkinson's bias for Slovenia as a starting point for penetrating Austria clearly limited flight capacities and weapon shipments for the missions in Northeast Italy. By the time they finally realized that the infiltration prospects via the Italian partisans were much better, it was far too late. However, it must be pointed out that, thanks to the Clowder Mission's efforts, the Carinthian partisan units operating in the Karawanken Alps/Karavanke grew to be so well-armed that they not only survived the summer and autumn 1944, they swelled in numbers and increased their fighting capabilities considerably. This was doubtlessly the SOE's most important contribution to armed and civil resistance inside the Third Reich.²²

The more politically-minded infiltration operations by exiled socialists failed, despite the extraordinary efforts of Stefan Wirlandner who, since 1943, worked under SOE officer G.E.R. Gedye in Istanbul and later in Italy as head of the Austrian Social Democrat Group (codenamed "Dilston") within the SOE. He was at first unsuccessful due to the perilous infiltration routes from Istanbul. After the war, some of the at first sight "successful" infiltration missions turned out to have been guided by the Gestapo and the German counter-intelligence. There were several Gestapo and Abwehr agents at work in Gedye's Istanbul organisation.²³

¹⁹ For the SOE missions in Friuli see references in footnote 1, for biographical accounts on Hubert Mayr: Pirker, *Biographische Skizzen*, pp. 250–286; Wallgram, Hubert Mayr.

²⁰ TNA HS 6/850, Report on British Mission in Frontier Area of North East Italy, November 1944, by M. B. Czernin; TNA WO 204/1954, Mission to Eastern Tyrol and S. W. Carinthia 18. 8.–27. 11. 1944, by Major G. R. H. Fielding.

²¹ TNA HS 6/22, Safe Houses, Couriers and Contacts given by SOE Missions in N. E. Italy Summer and Autumn 1944, App. D. of Ref. 207/18, 11. 5. 1945; TNA, SOE Personal Files (HS 9), 1012/5 Personal File (PF) Hubert Mayr; TNA HS 9/420/4 PF Georg Dereatti.

²² For the amount of delivered supplies to Partisan forces in Carinthia and its effects see Pirker, *Subversion deutscher Herrschaft*, pp. 355–357.

²³ The Viennese Gestapo officer Johann Sanitzer was in charge of these German counter-intelligence operations in Vienna and Istanbul. NARA RG 263 Entry ZZ-16/Box44/Folder Sanitzer Johann, Detailed Interrogation Report of Johann Sanitzer, OSS, July 1945; MGB, Criminal File Johann Sanitzer, Interrogation report, 5. 7. 1949. The latter document was kindly made available to the author by Hans Schafranek.

Blind paratrooper missions to Austria were also launched from advance SOE bases in Monopoli and Sienna in early 1945. Some of them had also been organised by the Austrian socialist group. One of these was Vienna-born agent Michael O'Hara, the first emissary of the socialists to land in Graz/Gradec in February 1945. He found the support of local socialists to be insufficient for creating resistance or for sabotage actions. After he had communicated these disappointing conditions to the SOE base in Monopoli, any further missions to Graz/Gradec were called off. O'Hara escaped to the Koralm/Golica, and fell into Gestapo hands when a Slovenian partisan unit sent him over to Maribor. In April 1945, he was shot in the Wetzelsdorfer barracks just outside of Graz/Gradec.²⁴ From the British point of view, the most successful mission was launched into the Salzkammergut area under the command of Albrecht Gaiswinkler who became a socialist member of the parliament in 1945. Nonetheless, some of the current portrayals of his mission must be interpreted as myths if one takes SOE sources into account. Gaiswinkler was not deployed to the Salzkammergut to rescue art treasures that had been hidden there by the Nazis and were destined to be destroyed before the end of the war (among them reputedly the Mona Lisa), as Harclerode/Pittaway argue.²⁵ Nor was the task to capture German propaganda minister Joseph Goebbels, as local historians maintained based on an oral account by one of the members of the mission.²⁶ The objectives of the so-called "Ebensburg" mission's consisted of simply creating chaos in and among the local NS structures, and of establishing an organisation that could avoid destruction and provide security at the end of the war. Both were carried out successfully.²⁷

Regarding the immediate post-war situation in Austria, the most important missions were the so-called Bobby missions. With the help of SOE, the socialists Stefan Wirlandner, Walter Hacker and Theo Neumann were among the first exiles to reach Austria in May 1945. They secretly and successfully penetrated the Soviet occupation zone in Eastern Austria and delivered valuable intelligence to SOE and the Foreign Office concerning the political and economic situation, the provisional Austrian government (which was not approved by the British at that time), the rebuilding of the Socialist Party and unions. They were also significantly involved in the reorganisation of the party and the trade unions. They shared the SOE's interest in fostering a strong left and pro-Western political counterpart to the Austrian communists. If one compares the serious political conflicts between the SOE and Austrian socialists from 1940 to 1943, particularly with regards to the question of Pan-Germanism and the rebuilding of Austria as an independent nation, to the close-knit cooperation in 1945, it is evident that the socialist involvement in British intelligence operations had been an important contribution for their

²⁴ TNA HS 9/134/5 PF Michael O'Hara.

²⁵ Harclerode/Pittaway, *The Lost Masters*, pp. 99–121.

²⁶ Kammerstätter, *Dem Galgen, dem Fallbeil, der Kugel entkommen*, 169–187; Topf, *Auf den Spuren der Partisanen*, 118f.

²⁷ TNA, HS 7/146, Extract from a Report by G. S. I. British Troops Austria, Resistance in Bad Aussee; TNA, HS 6/22, Bonzo Operations into Austria from Italy; List Section F.

political re-orientation towards Austrian patriotism and a pro-Western democratic socialism.²⁸

Politics of the past and conflicting memories

The socialist agents: Austrian identity, party politics and the Cold War

Referring to the Moscow Declaration from 1st November 1943, the founders of the Second Republic of Austria instrumentalized outside resistance (or exile resistance) for their foreign policies. Austrian soldiers fighting with the Allied Armies were presented as an Austrian contribution to the liberation of Austria.²⁹ The Allies had declared in Moscow that “Austria, the first free country to fall a victim to Hitlerite aggression, shall be liberated from German domination”³⁰ but reminded the country “that she has responsibility which she cannot evade for participation in the war on the side of Hitlerite Germany, and that in the final settlement, account will inevitably be taken of her own contribution to her liberation”³¹. Apart from the clearly instrumental external political use, the Austrian exile and soldiers within the allied armies did not gain any positive significance in internal Austrian politics, as it soon became obvious that the Austrian population had been firmly integrated into the Third Reich, National Socialist society (“Volksgemeinschaft”) and the Wehrmacht.³² A strong contradiction such as this could have potentially annulled the notion of Austrian victimization and anti-German resistance that Austrian politicians of all three founding parties of the Second Republic (SPÖ, ÖVP, KPÖ) had presented to the Allies. From the beginning, the Austrian “victim theory” (Opferthese) had tried to include Austrian soldiers of the Wehrmacht who, as Chancellor Leopold Figl (ÖVP) put it in the first parliamentary session in front of the high commanders of the four occupation forces, as opponents of the Nazi regime, who were violently forced to the front by the Germans *because* they were anti-Nazis.³³ What at first sight appeared to be an irreconcilable logical and empirical contradiction was transformed into a founding myth, a “Lebenslüge” with a specific “double speak”, as historians and political scientists termed this characteristic of Austrian politics that lasted for many decades.³⁴ Nonetheless, the ambiguity brought certain political conflicts in the first years after the war, among others such as that over the integration of the few political exiles, some of them Jews, who had returned to Austria. The active

²⁸ TNA, HS 9/1613 PF Stephan Wirlander [sic!], Volume 3; Pirker, *Subversion deutscher Herrschaft*, pp. 457–462.

²⁹ Rot-Weiß-Rot-Buch, pp. 115–117.

³⁰ Op. cit. Stourzh, *Um Einheit und Freiheit*, 607.

³¹ *Ibd.*

³² For more on the debate concerning the instrumental use of the Moscow Declaration, see Knight, *Besiegt oder befreit*; Keyserlingk, *Austria in World War II*, pp. 123–156, p. 189; Bischof, *Die Instrumentalisierung*; Stourzh, *Um Einheit und Freiheit*, pp. 11–28.

³³ Op. cit. Berg, *Challenging Political Culture*, p. 515.

³⁴ For further literature on the debate over the Austrian politics of the past and especially the “victim theory” (Opferthese), see Manoschek/Geldmacher, *Vergangenheitspolitik*, p. 590.

part they played in the anti-Nazi resistance from the outside was used as a subject for current internal political rivalries in the context of the early Cold War and the allied occupation of Austria. The "agent" label in particular was often used to insult political rivals and question whether someone who wore a British uniform, had worked with the Slovenian partisans or for Soviet missions had any legitimacy to act as an Austrian politician or to comment as a journalist on Austrian political affairs. The underlying significance of not being a "true Austrian" or not "speaking for Austrian but for foreign interests" was clearly symbolic, not factual,³⁵ and indicates a search for an Austrian identity and the strategy of all parties (resp. their daily newspapers) in representing a strong Austrian national sentiment in the public. Such immaterial conflicts can be understood as symbols for how young, weak and uncertain Austrian national identity was at that time. Unlike in post-war Slovenia³⁶, it was clearly not a matter of state or juridical persecution, but rather that of media and party politics. Talk of "agents", "betrayal", "espionage" or "commissars" was a means of constructing national identity: who was truly "Austrian", what a true "Austrian" does and which party a true Austrian spirit represented. It was part of a conflicting modus of looking for hegemony in constructing a national identity and drawing certain geopolitical boundaries for that identity. An important task was to bridge the aforementioned contradiction of the Austrian "double speak". The beginning of the Cold War refreshed or reinvented enemy images, which were instrumental to overcoming the deep contradiction of the Austrian national existence. The most severe conflict was not between the political left and right, but between the two workers' movement parties, the socialists (SPÖ) and the communists (KPÖ). The socialists offered Austrians a straight anti-communist and anti-Soviet ticket while the communists tried to tie in with the left anti-Western and anti-capitalist tradition of the pre-Nazi Austrian worker's movement. This phenomenon became apparent in the analysis of the political post-war integration of socialist SOE agents and collaborators. Some of whom were, mostly without dropping a name, severely attacked by the Communist Party as well as by the conservative Peoples' Party for still acting as agents for foreign, non-Austrian interests.³⁷

Even within their own party, the returned socialist exiles found themselves in a conflicted situation. First they were attacked with negative clichés from the party's right wing representatives; Minister of the Interior Oskar Helmer, for example, accused his returned colleagues of having fled the Nazis in 1938/39.³⁸ When the party's left wing seceded from the SPÖ under Secretary General Erwin Scharf, Scharf justified this step by reason that, among other things, the party leadership

³⁵ Disconnected from the Allies, anti-Nazi resistance was ineffective or more or less impossible. After 1945 all political parties and politicians had a deep and natural interest in maintaining good relations to the occupation forces.

³⁶ Bajc, "Plačanci, Agenti/Špijoni Zahoda".

³⁷ See for example following articles in party newspapers: Wiener Tageszeitung, 31. 10. 1948, 2, Wiener Tageszeitung, 29.1.1949, 3; Der neue Vorwärts, 28.5.1950; Der Abend, 2. 3. 1953, 2; Mitteilungsblatt des Verbandes österreichischer antifaschistischer Freiheitskämpfer, August 1948, pp. 1–3.

³⁸ Venus, Kontinuitäten und Brüche, p. 220.

had done nothing but follow British government orders for the past three years.³⁹ The conflict revolved around the question of political cooperation with the KPÖ, a notion the party executive rejected by a majority, and the party's relationship to the West. Scharf accused Oscar Pollak, publisher of the socialist newspaper *Arbeiter Zeitung*, of delivering the SPÖ a corresponding political "directive" in "the name of the English Foreign Office". Scharf and the SPÖ subsequently attacked Pollak and other returned socialist emigrants, calling them "agents of the English Foreign Office"⁴⁰ or "commissars from the British Foreign Office"⁴¹. One of Pollak's most adamant opponents was Franz Honner, former head of the KPÖ mission with the Slovenian partisans and an indirect adversary of Pollak's in the exile resistance.

Pollak's characterization as a henchman or even an "agent" of British politics cannot be verified in documents from the British Foreign Office.⁴² Nevertheless, legends of Pollak's "political contract" did more or less find their way into historiographical accounts.⁴³

Pollak countered his adversary Erwin Scharf with another attack, calling him a "spy" and a "communist agent"⁴⁴. Scharf had fled Carinthia to the Slovenian partisans in the summer of 1944. There, as a "representative" of the revolutionary socialists, he was made a member of the Austrian Freedom Battalion established by KPÖ and KPS⁴⁵, a project to which the socialist exile had just as little access as the SOE Clowder Mission, who at that time were struggling to make contact with Austrian resistance fighters. Other instances are easy to come by, similar conflicts with the ÖVP for example. The ÖVP denied, for instance, the KPÖ accusation that Foreign Minister Karl Gruber was involved with the German intelligence under National Socialism, then made and maintained contact with the secret U.S. Office of Strategic Services (OSS) in Switzerland near the end of the war.⁴⁶

In other words, the exile-political race for "Austria" between the anti-communist socialists, anti-Western communists and Christian conservatives did not end with the war, but rather was continued within the context of the Cold War, this time for the sake of forming a specific Austrian national identity. If the communists had succeeded in claiming the race for Austria for themselves, then the anti-communist and anti-Soviet sentiments held by the socialists and the bourgeoisie (also shaped by an anti-Slavic tradition) proved the sturdier link for integrating the Nazi past than the KPÖ and at that point politically homeless left-wing socialists' anti-Western and anti-capitalist slogans. With National Socialism kept largely out of the picture, the symbolic level of this discourse had to do with constructing something like a past and present handling that was "pure", untainted by foreign interests and mo-

³⁹ Scharf, *Ich darf nicht schweigen*; Weber, *Der Kalte Krieg*, pp. 189–195.

⁴⁰ *Volksstimme*, 7. 11. 1948.

⁴¹ *Der neue Vorwärts*, 28. 5. 1950.

⁴² TNA FO 371/55290, C3006/3006/3.

⁴³ Maimann, *Politik im Wartesaal*, p. 230; Weber, *Der Kalte Krieg*, p. 38; Schwarz/Ganglmaier, *Emigration und Exil*, p. 844.

⁴⁴ Weber, *Der Kalte Krieg*, p. 38.

⁴⁵ Scharf, *Ich hab's gewagt*, pp. 86–88.

⁴⁶ *Wiener Tageszeitung*, 25. 10. 1949.

tivated only by Austrian-patriotic interests, and using this identity as a haven for accumulating political power. With this, the exile resistance gained its questionable reputation of having lived a life of luxury, and above all the “treason” stigma that was so highly compatible with the sentiments of the National Socialists and Wehrmacht soldiers.

Given these circumstances, it is hardly a wonder that the socialist SOE agents barely disclosed their experiences and efforts in the exile resistance, neither publicly nor within their own party. It was only in small circles of remigrants and within their own families that they proudly told of their secret operations on the side of the British. That which they had feared even during their service in the SOE, and what the famed journalist and SOE agent controller G. E. R. Gedye described as the “agent complex”, had come to pass. Speaking of his “principle agent” Stefan Wirlandner in December 1943, Gedye reported: “... he says he is working only for his Party, his ideals and his country, but in post war years, political enemies may well throw in his face that he ‘took British gold’ and ‘lived luxury on British expense’.”⁴⁷

The files, however, give clear indications that the British secret services had no interest after the war in exposing their old and still active (anti-communist) information networks.⁴⁸ Party newspapers for the SPÖ, ÖVP and KPÖ were already playing the “disclosure game” to excess in Vienna. Thanks to both the inner-party scepticism denying them political mandates and personal avoidance of these media “revelations”, the former SOE agents Stefan Wirlandner, Theo Neumann and Walter Hacker could already serve as an important hinge between the social democratic workers’ movement and the Western powers. Both remained out of the public eye. As vice-president of the Chamber of Labour, advisor for the Austrian Trade Union Federation (ÖGB) heads, member of the board for important banks and industrial enterprises, Wirlandner fulfilled valuable roles for Austria’s western integration, especially in the case of the ÖGB. Theo Neumann was at first also active in the workers’ unions before taking a position as social and economic expert in the “Marshall Plan Economic Mission” Labour Office in Vienna and, after 1955, working for the US Embassy.⁴⁹

One exception was Albrecht Gaiswinkler. His several pages-long report on the “Ebensburg” operation was prominently featured in the Austrian governments’ Red-White-Red Book in 1946. One year later, he published his novel-like volume on the “Ebensburg” Operation, at a time when inner-SPÖ conflict was already swelling around the issue of exile resistance and handling of former National Socialists.⁵⁰ Gaiswinkler was not associated with remigrants such as Pollak, Wirlandner and Neumann inside the SPÖ. Having deserted the Wehrmacht in France, he volunteered for SOE late summer of 1944. After the war, he belonged to the leftist-socialist faction around Erwin Scharf, stood for “total de-nazification” and criticised the poor treatment of resistance fighters in Austria. This did not make him a popular figure

⁴⁷ TNA, HS 9/1612 PF Stephan Wirlander [sic!], Volumes 1 and 2, A/H 259. From D/H.259 to X, 8. 12. 1943.

⁴⁸ TNA, HS 9/1613 PF Stephan Wirlander [sic!], Volume 3.

⁴⁹ Papers of Stefan Wirlandner, private, memoirs (unpublished); Papers of Theo Neumann, private, Application for Employment in the Foreign Service of the United States, 20. 9. 1949.

⁵⁰ Gaiswinkler, *Sprung in die Freiheit*.

within the SPÖ. His second candidature for the National Assembly was hindered in 1949; the party banned Gaiswinkler that same year due to his intention to share a ticket with the KPÖ in his home region Bad Aussee (Salzkammergut).⁵¹ Gaiswinkler also protested against a culture of establishing memorials aimed at whitewashing the Wehrmacht's warfare. But is not these concrete political conflicts that shape Gaiswinkler's image today, but rather rumours (though never verified even after several court proceedings) that he took personal financial profit from his work for the British at the war's end and in the weeks thereafter. In his case, the patriotic Austrian resistance he constantly referred to was thrown into question and blanketed by the accusation of individual material gain. Consequently, even by the end of 1949, it was not the "liberators" who ran Gaiswinkler's immediate homeland, but former National Socialists.⁵² Gaiswinkler's failed political career demonstrates how the anti-communist ticket quickly became hegemonic for the sake of fermenting Austrian national identity, marginalised left resistance fighters within the political system and brought former Nazi supporters and functionaries back onto the scene.⁵³

The deserter agents: liberators or traitors, a question of gaining political power

The case of Gaiswinkler shows how the internal side of the Austrian "double speak" was directly connected to the reinvention of the democratic parliamentary system's voting procedures. Former NSDAP members were not allowed to vote in the first election in November 1945. By 1949, most of them were back on the scene. The important task for the Austrian parties after 1945 was to transform the large number of former Nazi party members and Wehrmacht soldiers into potential voters, not to re-educate them. They and their families were a crucial factor for election results and thus the shaping of political power. The election campaigns therefore avoided addressing the exiled, the small anti-fascist resistance, deserters or the victims of Nazi persecution and instead appealed to those who actively or passively supported the National Socialist system and warfare. It was not advisable for a politician or party functionary with political ambitions to praise the resistance or to refer to his own merits in the resistance. As paradoxical as it may be for a self-proclaimed democratic republic, it was however rather convenient to tell former Nazi party members that their good will was misused by an evil Nazi-party clique, that the Wehrmacht soldiers had served their fatherland well, did their duty and made enormous sacrifices. Replacing Germany by the rather unspecific and at the same time cohesive term of "Heimat" (homeland) allowed the veterans' associations to reinvent the image of heroic comradeship and to offer the hundreds of thousands Austrian Wehrmacht soldiers the positive masculine identity they needed after the inglorious return from the battlefields and war imprisonment.⁵⁴ What is more, the

⁵¹ Weber, *Der Kalte Krieg*, p. 203f.

⁵² *Der neue Vorwärts*, 11. 11. 1951, p. 11.

⁵³ Rathkolb, *Paradoxe Republik*, pp. 31–34; Uhl, *Der "österreichische Freiheitskampf"*, p. 306.

⁵⁴ Fritsche, *Entziehungen*, p. 164.

Western policy of integrating West Germany into the NATO played a crucial role for both Germany and Austria. The Wehrmacht needed to be white washed and removed from any responsibility for war crimes.⁵⁵ Austrian deserters from the Wehrmacht, who accepted the allied challenge to stop fighting for Nazi-Germany, to desert and in doing so to make a contribution to the liberation of Austria, found no place in this narrative and were quickly marginalized.⁵⁶ However, interviews with Wehrmacht deserters who returned to Austria with SOE missions reveal how hostility directed at deserters was not originally the result of a political process in the late 1940s and the formation of the Veteran's association ÖKB⁵⁷ in the early 1950s, but a deep, popular sentiment which was still hegemonic towards the end of the war and persisted during the breakdown of National Socialism. The previously mentioned case of Stefan Hassler and his family is dramatic, but in no way unique. Tyrolean SOE agent Klaus Huetz reported that, having returned to his hometown in August 1945, he was attacked by neighbours as a "traitor" and received so many threats that he felt forced to look for another place to live. His colleague, Walter Metzler from Vorarlberg, received similar threats, was called a "coward" and was denied any job by the local Austrian authorities. He quickly decided to stop talking about his engagement with the British and burnt all his SOE documents. Other deserter agents of SOE kept their wartime changeover a secret even from their families, telling them that they survived as prisoners of war. Given the post-war political development in Austria, some of the deserter agents who were captured and tortured by the Gestapo during their SOE mission regretted having risked a return to Austria as resistance fighters.⁵⁸ In 1945, when the Western Allies quickly realised that the Austrian anti-fascist resistance represented a negligible small sector of the society (and was for the most part communist), it could not gain any relevance in the broader political considerations of the Western powers apart from the close cooperation with some former resistance fighters, including Wirlandner, Neumann and, in the more bourgeois sector, Otto and Fritz Molden. On the contrary, the British showed sympathy for the formation of the Veteran's organisation ÖKB under the auspices of the Ministry of Interior. It served as a hidden, strictly anti-communist agency for the enlisting of Wehrmacht soldiers and officers for the future Austrian Army.⁵⁹ Both the Ministry of Interior⁶⁰ and the Western Allies made sure the ÖKB and other

⁵⁵ Manoschek, *Österreichische Opfer*, pp. 33–34.

⁵⁶ Geldmacher, *Täter oder Opfer*, pp. 44–45.

⁵⁷ The ÖKB was founded in the early 1950s and was closely tied to the main Austrian political parties (the Catholic ÖVP and the right-wing FPÖ in particular, but on a provincial level also the Socialist Party [SPÖ]) and the Austrian authorities (especially the Ministry of the Interior and, after 1955, the Austrian Army), see Berg, *Challenging Political Culture*. Though the ÖKB still has 250,000 members, the veterans and their supporters have lost political influence in recent years. Metzler, *Ehrlos für immer?*, pp. 61–62; Metzler, *Folgen einer Ausstellung*, pp. 59.

⁵⁸ Interview with Josef H., 22. 2. 2007; Interview with Hans P., 21. 2. 2007; Various letters from Walter H. to the author.

⁵⁹ TNA FO 371/109384, CA1561/2, Letter from G. A. Wallinger to Geoffrey Harrison, 20. 2. 1954.

⁶⁰ The minister was Oskar Helmer (SPÖ), vice-secretary and future Minister of Defence Ferdinand Graf (ÖVP).

veterans' associations had no contact with veteran's organisations in Germany. The second crucial point for the authorities was that the veterans did not openly question the Austrian "Lebenslüge" of their victimization by Germany.⁶¹ Thus, at least the public narrative of the veterans mostly excluded the terms Germany, Austria and National Socialism, mostly centring their necrophile culture on "eternal values" such as comradeship, duty, honour, truth, sacrifice, the defence of Volk, Heimat and Fatherland.⁶² As a consequence, the ÖKB could not attack resistance fighters and deserters as "anti-Germans" and "anti-Nazis". In doing so, they would have set themselves in open contradiction to the Austrian constitution and the official foreign policy of Austrian governments. Instead, the pattern of defamation was closely related to the "values" mentioned above. Resistance fighters and deserters were labelled criminals, murderers, comrade killers, cowards, traitors, perjurers, troublemakers, anti-socials, etc.⁶³ This is especially true in the case of deserters, where the veterans' associations (with their multiple links to party politics, the military, the church and families) succeeded for many years in ingraining such labels into the social, communicative and cultural memory. In this respect, we can argue that deserter SOE agents were forced to silence for many decades. Those who were killed or vanished during their missions go unremembered to this day. It was not until October 2009 that the Austrian parliament, with the vote of SPÖ, ÖVP and the Green Party, passed a bill that finally brought a general rehabilitation for resistance fighters and, for the first time without any evasion, for Wehrmacht deserters. The bill declared all sentences of the National Socialist military justice as null and void. It was the result of a year-long campaign by the Committee "Justice for the Victims of National Socialist Military Justice" (Gerechtigkeit für die Opfer der NS-Militärjustiz) and its speaker Richard Wadani who himself had deserted the Wehrmacht and subsequently joined the British army afterwards.⁶⁴

After an initial search by SOE officers, the British occupation authorities did not consider it their business to solve the fate or death of deserter agents, to put perpetrators on trial and to support families seeking compensation from the Austrian authorities. In general, the British authorities had their hands full solving war crimes committed against British soldiers and allied personnel in their occupation zone, e.g. at the concentration camp on the Loibl/Ljubelj, and had few resources even for that.⁶⁵ Nor did they interfere with compensation cases based on Austrian laws. Regrettably, however, in the case of Stefan Hassler and his comrades this certain disinterest is clear. After an eight-year-long procedure seeking compensation, both the provincial government of Carinthia and the Austrian Ministry of Social Affairs declared that he and his family had been deserters *and* criminals with no link to the resistance. British officers would have known better, namely that he was killed

⁶¹ Berg, *Challenging Political Culture*, p. 530.

⁶² Pelinka, *Kameradschaftsbünde*, p. 994; Berg, *Challenging Political Culture*, p. 529.

⁶³ Fritsche, *Entziehungen*, pp. 159–166; Uhl, *Der "österreichische Freiheitskampf"*, pp. 308–309; Geldmacher, *Täter oder Opfer*, p. 38, p. 51.

⁶⁴ *Kopf des Tages*, *Der Standard*, 8.10.2009, p. 32.

⁶⁵ Retzl/Pirker, *Sigbert Ramsauer*, p. 208.

in action, as his personal file in the SOE archives shows. Officers of the SOE unit 6SFSS met his mother at least twice in summer and autumn 1945. She received compensation from the British “against a receipt in full and final settlement of all claims” arising out of her son’s service.⁶⁶ She never mentioned that her son had worked with the British mission in Friuli over the course of her compensation case against the Austrian authorities. She only argued that he was affiliated with the partisans as a deserter and resistance fighter. But local police contested her account. In November 1944, they had participated in Hassler and his family’s persecution, and were still in office or already back in office after a short dismissal. In fact, denazification’s failure among the security forces had immediate, negative consequences for the victims of Nazi persecution. It remains unclear whether the SOE officers advised Mrs. Hassler not to mention her son’s engagement with the British, or if she kept it to herself in fear of even more negative responses within her social environment and by the authorities. Fact is, there are no clues of any British support in the documents of her compensation file in the archives of the Carinthian provincial government.⁶⁷ More than sixty years later, it was the local cultural association “kuland” that uncovered the truth, contested Stefan Hassler’s reputation as a criminal, refined the local collective memory in publicly telling a different story of resistance and supported the family survivors of Nazi persecution in their compensation claims.⁶⁸ The case received wider publicity in Austria and aided successful efforts for the aforementioned rehabilitation bill of 2009.

The case of Alfgar Hesketh-Prichard: Anti-partisan politics of the past and the overcoming of a taboo

In the case of SOE officer Alfgar Hesketh-Prichard, we find a different battleground with similar paradoxical features of instrumental politics of the past. Soon after the war, with the relationship between the British military authorities and the Liberation Front of the Slovenian People in Carinthia (OF) effectively ruined by the Cold War and the British occupation forces’ strict suppression of Slovenian separatism in Carinthia⁶⁹, the former allies began a defensive discourse concerning the betrayal of anti-fascist solidarity. The fate of Hesketh-Prichard was one focal point in this argument over the past. On the Slovenian side, this discourse was obviously controlled by the Yugoslavian secret police UDBA.⁷⁰ The official Slovenian position was that Hesketh-Prichard was killed by the Germans during an anti-partisan raid of the SS on the Saualpe in December 1944. Not surprisingly, the murder became a state secret in Slovenia. The UDBA heavily pressured involved

⁶⁶ TNA, HS 9/674/1 PF Stefan Hassler.

⁶⁷ Kärntner Landesarchiv (KLA), KLR (Kärntner Landesregierung), 4, 2625/53.

⁶⁸ See <http://nsopfer.kuland.org>.

⁶⁹ See f. e. the articles in Kolenik, Von Neuem, 2008. Knight argues that the British occupation forces in Carinthia “were generally oblivious to the depth of ethnic tension in the area” and saw “the minority simply as a security danger to be dealt with by security measures”. Knight, *Denazification*, p. 584.

⁷⁰ Linasi, *Še o zavezniških misijah*, pp. 108–110.

partisans not to disclose the truth about the death of Hesketh-Prichard while SOE officers and British investigators strongly assumed, without definite proof, that he was killed by partisans.⁷¹ The disruption among the former allies appears in the context of shaping cultural memory, precisely in the history of the aforementioned memorial for the dead partisans of the Sauvalpe at the St. Ruprecht cemetery. When their disinterred bodies were buried in a mass grave at St. Ruprecht in November 1946, the British occupation authorities among others took part in the ceremony. Lieut. Col. Ford praised the partisans and remembered Alfgar Hesketh-Prichard as the British liaison officer who had fought and died with them.⁷² One year later, the situation had completely changed. When the OF planned the unveiling of the monument at the mass grave, the British were not invited. The Carinthian partisan leader Karel Prušnik-Gašper was arrested by the British following his anti-imperialist, anti-British speech at the ceremony. Harshly criticizing the ceremony and its rhetoric, British public relations officer Gerald Sharp accused the partisan veterans of deliberately forgetting the leading role Hesketh-Prichard played in the anti-fascist struggle on the Sauvalpe.⁷³ After this controversy, the British stopped featuring the partisan struggle in Carinthia in their official newspaper, though the Nazi suppression of the Slovenian people in Carinthia remained a subject. Similarly, the Slovenians began to downplay the Clowder mission's strong contribution to the arming and organisation of Carinthian partisan groups, emphasising its failures instead. Karel Prušnik-Gašper's memoirs provide an example of this narrative, where Hesketh-Prichard appears and disappears like a ghost.⁷⁴ Consequently, mention of his fate was put under a taboo.⁷⁵ We can conclude that the British-Slovenian controversy was shaped by the outbreak of the Cold War, with subversive secret operations on both sides of the Austrian-Yugoslav border⁷⁶ and the adamant British position for Austrian state integrity. This was also induced by a non-appeasement "Munich Prism" regarding any separatist movements of national minorities and the aim to build an anti-German Austrian identity in Central Europe, which was not be jeopardised by any understanding of the OF's national cause for the drawing of a new Austrian-Yugoslav border.⁷⁷ In both respects, the post-war constellation was in principle characterised by the same conflicting structure of interest as the relationship between the Clowder mission and the Slovenian partisans in 1944. First it was more or less covered by the common antagonism toward Germany, later on without

⁷¹ IWM, PPW, 03/56/2, 3/3, Report by Capt. J. P. Whitehead regarding enquiries made to ascertain the location of the grave of A. C. G. Hesketh-Prichard, 7. 6. 1946.

⁷² Rettl, *PartisanInnenendenkmäler*, p. 104.

⁷³ Koroška Kronika, 28. 11. 1947, p. 1.

⁷⁴ Prušnik-Gašper, *Gemsens auf der Lawine*, 1984, p. 227, p. 254, p. 256; for a more detailed account see Pirker, *Partisanen und Agenten*, pp. 29–30.

⁷⁵ For a more detailed account see Pirker, *Partisanen und Agenten*, pp. 28–30.

⁷⁶ See Premk, *The Matjaž Army*, pp. 59–60.; Dorril, *MI6*, p. 353.

⁷⁷ In January 1945, SOE drew up a plan for post-war activities in Carinthia "designed to satisfy Austrians without giving Tito an excuse for treating Southern Austria as a Sudetenland". TNA HS 6/17, Possible Examples of Role of Clowder Field Teams, 16. 1. 1945. Cf. Knight, Peter Wilkinson, pp. 76–77; Pirker, *Subversion deutscher Herrschaft*, pp. 380–381.

a common enemy it soon turned into an open conflict. The situation changed again when Tito broke with Stalin in 1948. Finally, it should be pointed out that British authorities never contested the value of the partisan's fight against Nazism.

The opposite proves true when we study the German national memory in Carinthia. In 1984, Carinthian journalist Ingomar Pust published the definitive work on partisan-hostile literature in Austria with his collection of articles "Titostern über Kärnten". Pust claimed that Hesketh-Prichard was murdered by partisans on the Saualpe for standing as an uncomfortable critic of the alleged partisans' excessive violence towards the local German-speaking population.⁷⁸ Pust's chief witness was an anonymous former Gestapo official who supposedly cracked Hesketh-Prichard's radio code. The British agent's transmissions are meanwhile declassified: in them, there is little to nothing to confirm Pust's claims.⁷⁹ Though the files uncovered by Marjan Linasi fairly surely confirm Hesketh-Prichard's murder by partisan commanders, one would have to agree with Lisa Retzl that Pust's constructed justification of the murder's motivation was meant to foster the dominating resentment against partisans in Carinthia.⁸⁰ The historical-political intentions are clear: the alleged murder of a British officer allowed Pust to incorporate him into a "German-Carinthian" story of victimisation and expose the distinct anti-fascist connection between Slovenian partisans and the British as disingenuous deceit on the part of the Slovenians. In light of the political conflict concerning the rights of Carinthian Slovenians, this kind of memory-building was meant to delegitimize and discredit the partisan's resistance.

This type of "historical overhaul" was not interested in the National Socialist murder of other Austrian SOE agents in Carinthia. On the contrary: the memory of Nazi opponents who cooperated with the anti-fascist Slovenian underground organisation TIGR and the D Section (the SOE's predecessor organisation)⁸¹ in 1940, sentenced to death in Klagenfurt as "traitors to the state", was actively sabotaged in the 1950s. It was a significant activist of organised German nationalism in Carinthia, namely Karl Fritz, who went beyond all political upheaval and in 1953 participated in preventing the erecting of a "monument against war" in the hometown of this resistance group, Maria Gail, that commemorated the victims of Nazi persecution. Instead of an anti-war memorial, a heroic monument dedicated to the First World War's fallen soldiers, fighters for the Carinthian border ("Abwehrkampf") and the soldiers of the Wehrmacht was erected. But Fritz not only helped to block the memory of Nazi opponents, as head officer of the German military intelligence service (Abwehr) in Klagenfurt he had also been responsible for tracking them down.⁸² Never held accountable for his activity as a Nazi officer, in the 1950s Karl Fritz became active in the notorious Carinthian Home Guard (Kärntner Heimatdienst – KHD) and was nominated as candidate for the Landtag

⁷⁸ Pust, *Titostern*, pp. 79–80.

⁷⁹ TNA HS 6/14 and HS 6/16.

⁸⁰ Retzl, *PartisanInnenendenkmäler*, p. 86; cf. Entner, "Feinde Kärntens".

⁸¹ See Ferenc, TIGR; Pirker, *Gegen das "Dritte Reich"*.

⁸² KLA, LGK, 20Vr1923/46, Staatspolizei, Niederschrift Karl Fritz, 11.6.1946.

(provincial parliament) by the conservative People's Party. In the speeches during the unveiling of the memorial, deserters were threatened and branded perjurers and traitors.⁸³ It was not until 1999, thanks to the Villach Association "Erinnern", that the executed individuals were listed on the "monument of names", the Villach memorial for the victims of National Socialism⁸⁴, and with it, the ban Karl Fritz and his NS-apologetic comrades declared in 1953, was overcome.

Finally, I would like to return to the partisan memorial in St. Ruprecht, which in its 1994 form, having been destroyed by explosion in 1953 and only deficiently re-erected, experienced its last written elaboration. Starting with Slovenia, a reawakening of interest concerning the co-operation and conflicts between partisans and Western missions, as well as repeated anti-partisan media campaigns in Carinthia, may have led to the Carinthian Partisan Association's decision to place Alfgar Hesketh-Prichard's name on the plinth of the memorial, thereby repudiating the ongoing rumours about Hesketh-Prichard's murder. It was meant to be a symbol of anti-fascist solidarity and, as the monolingual German inscription suggests, in this respect above all an address to the German-speaking public. Thus the expansion can most certainly be read as a sign that the partisan memory in Carinthia was as much on the defence in the 1990s as it had ever been. However, since the renovation of the permanent exhibition in the museum of anti-fascist resistance at the Peršmanhof (Eisenkappel/*Železna Kapla*) in 2012, the Association of Carinthian Partisans/Zveza koroških partizanov openly addresses the political murder of Alfgar Hesketh-Prichard. Thus the association has overcome a longstanding taboo and incorporated a rather dark side of the fight for liberation into the partisans' collective memory.⁸⁵

References

Archival Sources

- Central Archive Federal Security Service of the Russian Federation (CA FSB), Ministry for State Security of the Soviet Union (MGB), Criminal File Johann Sanitzer, Interrogation report, 5. 7. 1949.
- Imperial War Museum (IWM), The Papers of Peter Wilkinson (PPW), 03/56/2, 3/6/9, Letter from Peter Wilkinson to Dušan Biber, 23. 3. 1983.
- IWM, PPW, 03/56/2, 3/6/9, The British, the Yugoslavs, and Austria – some notes on Dr Biber's paper.
- IWM, PPW, 03/56/2, 3/6/9, Yugoslav and British policy towards the Carinthian question 1941–1945, by Dr. Dušan Biber.
- IWM, PPW, 03/56/2, 3/2 (Personal Clowder Letters II), and 3/3 (Letters from Colin Gubbins, Charles Villiers, Alex Ramsey, Frank Pickering to Peter Wilkinson).
- IWM, PPW, 03/56/2, 3/2, Letter from Peter Wilkinson to Edward Renton, 7. 6. 1944.

⁸³ Allgemeine Bauern-Zeitung, 15. 8. 1953; Pirker, Gegen das "Dritte Reich", pp. 246–247.

⁸⁴ See Haider, Nationalsozialismus in Villach.

⁸⁵ Kleine Zeitung, 14. 6. 2012, <http://www.kleinezeitung.at/kaernten/voelkermarkt/3042125/beruehrender-ort-des-erinnerns.story>, 12. 7. 2012. The new exhibition was curated by Werner Koroschitz, Lisa Retzl and Uli Vonbank-Schedler.

- IWM, PPW, 03/56/2, 3/3, Report by Capt. J. P. Whitehead regarding enquiries made to ascertain the location of the grave of A. C. G. Hesketh-Prichard, 7. 6. 1946.
- Kärntner Landesarchiv (KLA), KLR (Kärntner Landesregierung), 4, 2625/53.
- KLA, LGK (Landesgericht Klagenfurt), 20Vr1923/46, Staatspolizei, Niederschrift Karl Fritz, 11. 6. 1946.
- National Archives and Records Administration (NARA), RG 263, Entry ZZ-16/Box44/Folder Sanitzer Johann, Detailed Interrogation Report of Johann Sanitzer, OSS, July 1945.
- Rot-Weiß-Rot-Buch. Darstellungen, Dokumente und Nachweise zur Vorgeschichte und Geschichte der Okkupation Österreichs (nach amtlichen Quellen), erster Teil, Vienna 1946.
- TNA, Foreign Office (FO), 371/38835, C 14533/768/3, Political Memorandum, 18. 10. 1944.
- TNA, FO, 371/55290, C3006/3006/3.
- TNA, FO, 371/109384, CA1561/2, Letter from G. A. Wallinger to Geoffrey Harrison, 20. 2. 1954.
- TNA, The Special Operations Executive in Western Europe (HS 6), 3, Austria, 21. 1. 1941.
- TNA, SOE Headquarters Records (HS 8), 214, Report on the Activities of D. Section during July 1940.
- TNA, HS, 6/2, Minute Sheet, Para 3.
- TNA, HS, 6/14 and HS 6/16.
- TNA, HS, 6/15, Telegram No. 882, 10. 11. 1944.
- TNA, HS, 6/17, Report on a Mission to Carinthia (Korosko), May to September, 1944, by Major C. H. Villiers, November 1944.
- TNA, HS, 6/17, Possible Examples of Role of Clowder Field Teams, 16. 1. 1945.
- TNA, HS, 6/850, Report on British Mission in Frontier Area of North East Italy, November 1944, by M. B. Czernin.
- TNA, HS, 6/22, Safe Houses, Couriers and Contacts given by SOE Missions in N. E. Italy Summer and Autumn 1944, App. D. of Ref. 207/18, 11. 5. 1945.
- TNA, SOE Personal Files (HS 9), 1012/5 Personal File (PF) Hubert Mayr.
- TNA, HS, 9/420/4 PF Georg Dereatti.
- TNA, HS, 9/134/5 PF Michael O'Hara.
- TNA, SOE War Diaries and Histories (HS 7), 146, Extract from a Report by G. S. I. British Troops Austria, Resistance in Bad Aussee.
- TNA, HS, 6/22, Bonzo Operations into Austria from Italy; List Section F.
- TNA, HS, 9/1613, PF Stephan Wirlander [sic!], Volume 3.
- TNA, HS, 9/1612 PF Stephan Wirlander [sic!], Volumes 1 and 2, A/H 259. From D/H.259 to X, 8. 12. 1943.
- TNA, HS, 9/674/1 PF Stefan Hassler.
- TNA, War Office (WO), 204/1954, A Mission to the Untersteiermark (Stajersko) August 1944–January 1945 by Major Frank Pickering.
- TNA, WO, 202/212, Telegram No. 76, 28. 9. 1944.
- TNA WO, 204/1954, Mission to Eastern Tyrol and S. W. Carinthia 18. 8.–27. 11. 1944, by Major G. R. H. Fielding.
- Papers of Clara Holmes, private, memoirs.
- Papers of Stefan Wirlandner, private, memoirs (unpublished).
- Papers of Theo Neumann, private, Application for Employment in the Foreign Service of the United States, 20. 9. 1949.

Literature

- Bajc, Gorazd, *Operacija Julijska Krajina*. Koper: Založba Annales, 2006.
- Bajc, Gorazd, "Plačanci – Agenti/Špijoni Zahoda". Primer retorike povojnih jugoslovanskih oblasti glede pomena in vloge TIGR-A in ocene brinskih obveščevalnih služb." *Acta Histriae* 1, 2007, pp. 261–276.
- Barker, Thomas M., *Social Revolutionaries and Secret Agents: The Carinthian Slovene Partisans and Britain's Special Operations Executive*. Boulder: Columbia University Press, 1990.
- Berg, Matthew Paul, Challenging Political Culture in Post-war Austria: Veterans' Associations, Identity, and the Problem of Contemporary History. *Central European History* 4, 1998, pp. 513–544.
- Biber, Dušan, Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju 1941–1945, *Zgodovinski Časopis* 13, 1979, pp. 127–144.
- Bischof, Günter, Die Instrumentalisierung der Moskauer Erklärung nach dem 2. Weltkrieg. *Zeitgeschichte* 20, 1993, pp. 345–366.
- Bischof, Günter, Anglo-Amerikanische Planungen und Überlegungen der österreichischen Emigration während des Zweiten Weltkrieges für Nachkriegs-Österreich. Rauchensteiner, Manfred (ed.): *Österreich 1945. Ein Ende und viele Anfänge*. Vienna: Styria, 1997, pp. 15–51.
- Clissold, Stephen (ed), *Yugoslavia and the Soviet Union 1939–1973. A documentary survey*. London: Oxford University Press, 1975.
- Dorril, Stephen, *MI6. Fifty Years of Special Operations*. London: Fourth Estate, 2000.
- Entner, Brigitte, "Feinde Kärntens". Zur Konstruktion des Bildes der PartisanInnen in der (Deutsch-) Kärntner Öffentlichkeit. Wenninger, Florian et al. (eds.): *Geschichte macht Herrschaft. Zur Politik mit dem Vergangenen*, Vienna: Braumüller Verlag, 2007, pp. 259–274.
- Ferenc, Tone: The Austrians and Slovenia. Parkinson, Fred (ed.): *Conquering the Past: Austrian Nazism Yesterday and Today*. Detroit: Wayne State University Press, 1989, pp. 207–222.
- Ferenc, Tone, *Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940*. Ljubljana: Založba Borec, 1977.
- Fleck, Christian, *Koralmpartisanen. Über abweichende Karrieren politisch motivierter Widerstandskämpfer*. Vienna: Böhlau, 1986.
- Fritsche, Maria, *Entziehungen. Österreichische Deserteure und Selbstverstümmelter in der Deutschen Wehrmacht*. Vienna: Böhlau, 2004.
- Fritsche, Maria, "Meinen Mann habe ich gestellt!" Geschlechtsidentitäten österreichischer Wehrmachtsdeserteure im Kontext des militärischen Männlichkeitsdiskurses der NS-Zeit. Pirker, Peter/Wenninger, Florian (eds.): *Wehrmachtsjustiz. Kontext, Praxis, Nachwirkungen*. Vienna: Braumüller, 2011, pp. 124–141.
- Gaiswinkler, Albrecht, *Sprung in die Freiheit*. Vienna: Ried, 1947.
- Geldmacher, Thomas, Täter oder Opfer, Widerstandskämpfer oder Feiglinge? Österreichs Wehrmachtsdeserteure und die Zweite Republik. DÖW (ed): *Bewaffneter Widerstand, Widerstand im Militär*. Vienna: LIT, 2009, pp. 37–59.
- Božidar Gorjan-Bogo, *Zavezniške misije na Koroškem in Štajerskem 1944–45. Operacija Avstrija*. Koper: Založba LIPA, 2003.
- Grat-Kijev, Ladislav, *V Metežu*. Ljubljana: Borec, 1969.
- Haider, Hans, *Nationalsozialismus in Villach*. Klagenfurt: edition kaernoel, 2008.
- Harclerode, Peter/Pittaway, Brendan: *The Lost Masters. The Looting of Europe's Treasurehouses*. London: Gollancz, 1999.

- Holzer, Willibald, Am Beispiel der Kampfgruppe Avantgarde/Steiermark (1944–1945). Zur Genese und Gestalt leninistisch-maoistischer Guerilladoktrin und ihrer Realisierungschance in Österreich. Botz, Gerhard (ed): *Bewegung und Klasse. Studien zur österreichischen Arbeitergeschichte*. Vienna: Europa Verlag, 1978, pp. 377–424.
- Kammerstätter, Peter, *Dem Galgen, dem Fallbeil, der Kugel entkommen. Neun Lebensbilder aus dem Widerstand*. Grünbach: Edition Geschichte der Heimat, 2006.
- Keyserlingk, Robert H., *Austria in World War II. An Anglo-American Dilemma*. Quebec: McGill-Queen's University Press, 1988.
- Knight, Robert, Besiegt oder befreit? Eine völkerrechtliche Frage historisch betrachtet, in: Bischof, G./Leidenfrost, J. (eds.): *Die bevormundete Nation. Österreich und die Alliierten 1945–1949*. Innsbruck: Haymon, 1988, pp. 77–91.
- Knight, Robert, Denazification and Integration in the Austrian Province of Carinthia. *The Journal of Modern History* 79, 2007, pp. 572–612.
- Knight, Robert, Life after SOE. Peter Wilkinson's Journey from the Clowder Mission to Waldheim. *Journal for Intelligence, Propaganda and Security Studies* 1, 2009, pp. 71–82.
- Kolenik, Lipej, *Von Neuem. Die Kärntner Slowenen unter der britischen Besatzungsmacht nach dem Jahr 1945*. Klagenfurt/Celovec: Drava, 2008.
- Koschat, Michael, *Die italienischen "Partisanenrepubliken" im Sommer und Herbst 1944: Improvisation oder historisches Modell? Die "Repubblica Partigiana della Carnia e del Friuli"*. PhD thesis, Universität Wien, 2003.
- Linasi, Marjan, Še o zavezniških misijah ali kako in zakaj je moral umreti britanski major Cahusac. *Zgodovinski Časopis* 1–2, 2004, pp. 99–126.
- Manoschek, Walter/Geldmacher, Thomas, Vergangenheitspolitik. Dachs, Herbert et al. (eds): *Politik in Österreich*, Vienna: Manz, 2006, pp. 577–593.
- Manoschek, Walter, Österreichische Opfer der NS-Militärjustiz: Auf dem langen Weg zur Rehabilitierung. Geldmacher, Thomas et al. (eds.): *"Da machen wir nicht mehr mit;K" Österreichische Soldaten und Zivilisten vor Gerichten der Wehrmacht*. Vienna: Mandelbaum, 2010, pp. 31–49.
- Maimann, Helene, *Politik im Wartesaal. Österreichische Exilpolitik in Großbritannien 1938 bis 1945*. Vienna: Böhlau, 1975.
- Metzler, Hannes, *Ehrlos für immer? Die Rehabilitierung der Wehrmachtsdeserteure in Deutschland und Österreich*. Vienna: Mandelbaum, 2007.
- Metzler Hannes, Folgen einer Ausstellung. Die Rehabilitierung der Wehrmachtsdeserteure in Österreich. Geldmacher, Thomas et al. (eds.): *"Da machen wir nicht mehr mit..." Österreichische Soldaten und Zivilisten vor Gerichten der Wehrmacht*. Vienna: Mandelbaum, 2010, pp. 50–62.
- Muchitsch, Max, *Die Partisanengruppe Leoben-Donawitz*. Vienna: Europa Verlag, 1966.
- Muchitsch, Max, *Die rote Stafette. Vom Triglav zum Hochschwab*, Vienna: Europa Verlag, 1985.
- Martin-Smith, Patrick, *Friuli '44*. Udine: Del Bianco, 1991.
- Martin-Smith, Patrick/Pirker, Peter (ed.), *Widerstand vom Himmel. Österreich-Einsätze des britischen Geheimdienstes SOE 1944*, Vienna: Czernin, 2004.
- Pelinka, Anton, Kameradschaftsbünde als Männerbünde. Ein Versuch in 10 Thesen. DÖW (eds.): *Handbuch des österreichischen Rechtsextremismus*. Vienna: Deuticke, 1994, pp. 309–314.
- Pirker, Peter: Agents in Field. Biographische Skizzen. Martin-Smith, Patrick/Pirker, Peter (ed): *Widerstand vom Himmel. Österreicheinsätze des britischen Geheimdienstes SOE 1944*, Vienna: Czernin, pp. 227–360.

- Pirker, Peter, *Gegen das Dritte Reich. Sabotage und transnationaler Widerstand in Österreich und Slowenien*. Klagenfurt: Kitab, 2010.
- Pirker, Peter, Partisanen und Agenten. Geschichtsmythen um die SOE-Mission Clowder. *Zeitgeschichte* 1, 2011, pp. 21–55.
- Pirker, Peter, *Subversion deutscher Herrschaft. Der britische Kriegsgeheimdienst SOE und Österreich*. Vienna: Vienna University Press, 2012.
- Premk, Martin: The Matjaž Army. Terrorism and the Fight of Intelligence Services in Slovenia 1945–1950. *Glasnik* 9, 2009, pp. 59–60.
- Presterl, Josef Martin, *Im Schatten des Hochschwab. Skizzen aus dem steirischen Widerstand*. (ed. Heimo Halbrainer/Karl Wimmeler) Graz: Clio, 2011.
- Pust, Ingomar, *Titostern über Kärnten 1942–1945. Totgeschwiegene Tragödien*. Klagenfurt: Kärntner Abwehrkämpferbund, 1984.
- Rathkolb, Oliver, *Die paradoxe Republik. Österreich 1945 bis 2005*. Vienna: Zsolnay, 2005.
- Rettl, Lisa, *PartisanInnenendenkmäler. Antifaschistische Erinnerungskultur in Kärnten*, Innsbruck: Studien Verlag, 2006.
- Rettl, Lisa/Pirker, Peter, "Ich war mit Freuden dabei." *Der KZ-Arzt Sigbert Ramsauer. Eine österreichische Geschichte*. Vienna: Milena Verlag, 2010.
- Sandner, Günther, Hegemonie und Erinnerung: Zur Konzeption von Geschichts- und Vergangenheitspolitik. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 1, 2001, pp. 5–17.
- Scharf, Erwin, *Ich hab's gewagt mit Sinnen... Entscheidungen im antifaschistischen Widerstand – Erlebnisse in der politischen Konfrontation*. Vienna: Globus, 1988.
- Scharf, E. (1948), *Ich darf nicht schweigen. Drei Jahre Politik des Parteivorstandes der SPÖ – von innen gesehen*. Vienna: Self-published.
- Schwarz, Peter/Ganglmaier, Siegwald, Emigration und Exil 1938–1945. Tálos, Emmerich et al. (eds): *NS-Herrschaft in Österreich. Ein Handbuch*. Wien: ÖBV, 2000, pp. 817–851.
- Steinacher, Gerald, The Special Operations Executive (SOE) in Austria, 1940–1945. *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, 15, 2002, pp. 211–221.
- Stourzh, Gerald, *Um Einheit und Freiheit. Staatsvertrag, Neutralität und das Ende der Ost-West-Besetzung Österreichs 1945–1955*. Vienna: Böhlau, 1998.
- Topf, Christian, *Auf den Spuren der Partisanen. Zeitgeschichtliche Wanderungen im Salzkammergut*. Grünbach: Steinmaßl, 2006.
- Torkar, Blaž, American Intelligence Team 'Dania' and its Activities among Slovenian Partisans during World War II. *Studia Historica Slovenica*, 1, 2011, pp. 137–146.
- Uhl, Heidemarie, Der „österreichische Freiheitskampf“. Zu den Transformationen und zum Verblässen eines Gedächtnisortes. Kramer, H. et al. (eds): *Österreichische Nation, Kultur, Exil und Widerstand*, Vienna: LIT, 2006, pp. 303–312.
- Venus, Theodor, Kontinuitäten und Brüche in der sozialdemokratischen Tagespresse. Messner, Maria (ed.): *Entnazifizierungsanspruch zwischen politischem Anspruch, Parteienkonkurrenz und Kaltem Krieg. Das Beispiel der SPÖ*. Vienna: Oldenbourg, 2005, pp. 186–265.
- Vodušek Starič, Jerca, The Concurrence of Allied and Yugoslav Intelligence Aims and Activities. *Journal of Intelligence History* 1, 2005, pp. 29–44.
- Wallgram, Peter, *Hubert Mayr 1913–1945. Ein Leben im Kampf um die Freiheit*. Innsbruck: Studien Verlag, 2005.
- Weber, Fritz, *Der Kalte Krieg in der SPÖ. Koalitionswächter, Pragmatiker und Revolutionäre Sozialisten*. Vienna: Verlag für Gesellschaftskritik, 1986.
- Wilkinson, Peter, *Foreign Fields. The story of an SOE operative*. London: Tauris, 2002.
- Williams, Heather, *Parachutes, Patriots, and Partisans. The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945*. London: University of Wisconsin Press, 2003.

Wolfrum, Edgar, *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland 1949-1989. Phasen und Kontroversen*. Bock Petra/Wolfrum, Edgar (eds): *Umkämpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik im internationalen Vergleich*, Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1999, pp. 55–81.

POVZETEK

Agenti SOE v Avstriji. Pregarjanje, povojna integracija in spomin

Peter Pirker

Pričujoči članek vsebuje v prvem delu kratek pregled politike, osebja in najvažnejših misij britanske vojne obveščevalne službe (Specials Operations Executive, v nadaljevanju SOE) v Avstrijo. Nato avtor analizira reintegracijo avstrijskih agentov SOE v povojno družbo in prikaže, kako je bilo sodelovanje Avstrijcev z zavezniškimi silami interpretirano in kakšni tabuji so ob tem nastali.

Članek se začneja s kratko razpravo o politiki SOE, ki si je v okviru britanske vojne politike prizadevala za vzpostavitev Avstrije kot neodvisne nacionalne države in k temu cilju usmerjala različne frakcije avstrijskega političnega emigracije. Najtesnejši avstrijski sodelavci SOE so od leta 1942/43 dalje postali socialisti, potem ko so se odpovedali svoji vsenemški usmeritvi. Socialisti v emigraciji so SOE dali na razpolago vrsto svojih agentov. Največje skupine od skupno 144 agentov avstrijskega oddelka SOE so tvorili Židje, ki so 1938/39 iz Avstrije pobegnili v Anglijo, ter avstrijski vojni ujetniki in dezerterji iz nemške vojske. Do velikih infiltracij pa je prišlo šele po letu 1943. Poleg Švice in Turčije sta bili leta 1944 Slovenija in Furlanija glavni izhodišči za misije SOE v Avstrijo. V okviru »Clowder Mission« sta dva britanska oficirja SOE Alfgar Hesketh-Prichard in Hubert Mayr ob podpori partizanov prečkala nemško mejo v jugovzhodni in zahodni Koroški. Iz različnih vzrokov jima ni uspelo uresničiti njune naloge organiziranja odpora v Avstriji. Na južnem Koroškem je sodelovanje med oficirji SOE in partizanskim vodstvom potekalo v senci prikritega tekmovanja za primat v Avstriji. Vzporedno z »Clowder Mission« je partizansko vodstvo sodelovalo s Komunistično partijo Avstrije in s Kominterno z namenom, da bi v Avstrijo pripeljalo komunistično vodeno in prosovjetsko usmerjeno partizansko skupino »Avantgarde«. Avtor pride do zaključka, da je potrebno umor oficirja SOE Alfgarja Hesketh-Pricharda s strani nekega partizanskega poveljnika interpretirati bolj v povezavi z geopolitično konkurenco zagotavljanja vplivnih con v centralni Evropi kot pa v okviru lokalnih konfliktov pri konkretnem sodelovanju med oficirji SOE in partizanskimi enotami. V zahodni Koroški antifašistična konkurenca ni ovirala delovanja Huberta Mayra. Vendar pa v družbi, prežeti z ideologijo tretjega rajha, ni naletel na zadostno podporo in patriotično pripravljenost za odpor. S pomočjo lokalnih odpornikov in dezerterjev iz nemške vojske mu je sicer uspelo zgraditi krhko mrežo med vzhodno Tirolsko in Dravsko ter Ziljsko dolino do Beljaka, vendar pa so jeseni 1944 lokalne nacistične enote, žandarmerija in gestapo uničile njegovo delo. Hubert Mayr in njegovi sodelavci veljajo od takrat za pogrešane, mnogi so bili med zasledovanjem ubiti.

V osrednjem delu članka avtor analizira in komentira izkušnje tistih agentov SOE, ki so se proti koncu vojne in po njej vrnili v Avstrijo. V fokusu raziskave sta dve skupini: socialisti in dezerterji iz nemške vojske. Na podlagi časopisnih člankov, osebnih dokumentov in intervjujev avtor dokaže, da so socialisti, ki so se vrnili, naleteli na močne zadržke, tako znotraj lastne stranke kot tudi pri političnemu nasprotniku. Kmalu so spoznali, da svojega odporniškega delovanja na zavezniški strani ne bodo mogli vnovčiti za to, da bi naredili politično kariero. Zato so svojo dejavnost v emigraciji zamolčali. Že leta 1945/46 so ob začetku hladne vojne vse politične stranke – socialisti, konzervativci in komunisti – začele z negativnim diskurzom, v katerem so emigrante in pripadnike odporniškega gibanja znotraj zavezniških armad označevale

in zasramovale kot »agente«. V ozadju teh konfliktov je bilo snovanje avstrijskega nacionalizma, na katerega zunanje sile ne bi imele vpliva. Ob tem se je že zgodila družbena integracija nekdanjih nacionalsocialistov in vojakov nemške vojske. Oznake »agenti«, »izdajalci«, »najemniški vojaki« za nekdanje emigrante in pripadnike odporniškega gibanja je ta veliki krog volilcev sprejel pozitivno in z njimi soglašal.

Podobne izkušnje so ob povratku doživeli dezerterji iz nemške vojske, ki jih je rekrutirala SOE. Sami so se imeli za osvoboditelje, njihovo družbeno okolje pa jih je smatralo za izdajalce in jih socialno pogosto diskriminiralo. Pomemben akter pri obnovi moštvenega duha v povojnem obdobju je bila zveza veteranov »Österreichischer Kameradschaftsbund« (ÖKB). Tudi hladna vojna in integracija Nemčije v NATO sta v veliki meri prispevala k temu, da je veteranska organizacija vojno delovanje nemške vojske lahko prikazovala kot častno službo »domovini«, dezerterje in pripadnike odpora pa izključevala kot izdajalce. Intervjuji pa so prav tako pokazali, da je bil bistveni vzrok za odklanjanje dezerterjev kontinuiteta pozitivnih emocij do nemške vojske pri velikemu delu avstrijskega prebivalstva.

Na koncu se avtor ukvarja z vprašanjem, kako so se na Koroškem spominjali smrti Alfgarja Hesketh-Pricharda. Ugotovi, da sta obstajali dve obliki spominjanja: V koroškemu nemškemu nacionalnemu taboru je bila nepojasnjena smrt Hesketh-Pricharda instrumentalizirana za protislovensko agitacijo, in sicer v okviru boja za manjšinske pravice. V spominu nekdanjih partizanov pa je prišlo do tabuizacije usode Hesketh-Pricharda, ki so jo postopoma presegli šele v preteklih letih. V novem partizanskem muzeju na Peršmanovi kmetiji je umor Hesketh-Pricharda sedaj tematiziran. Po mnenju avtorja bi morala biti v mednarodnem raziskovanju odpora in tudi v politiki spominjanja vendarle močnejše prisotna zavest o tem, da je sodelovanje med SOE in koroškimi partizanskimi enotami omogočilo najmočnejši oboroženi odpor znotraj meja nacistične Nemčije.

Problemi in diskusija

Boris Golec

K prikazu novejšje zgodovine v *Slovenskem zgodovinskem atlasu*

(Ljubljana, Nova revija, 2011)

Ni običajno in morda na prvi pogled tudi ne korektno, da soavtor monografije po njenem izidu javno komentira delo drugega soavtorja, kar bom storil v pričujočem zapisu. A pri *Slovenskem zgodovinskem atlasu* gre za drugačno situacijo in ugovor, da bi morebitna odprta vprašanja lahko prediskutiral s soavtorji še pred izidom knjige, žal ne bi vzdržal. Resnično žal, kajti ta izgubljena in zamujena priložnost je sopovzročila nemalo kritik (do)končnega izdelka našega večletnega dela, posledice njegovega dometa, takšne in drugačne, pa bo glede na visoko naklado atlasa in široko ciljno publiko čutiti še zelo dolgo. Obžalujem, da avtorji pred izidom nismo imeli vpogleda v celoto, ki se je »stekala« pri založbi, da je bila koordinacija pomanjkljiva (medtem se je zamenjal urednik), nastajanje besedilnega dela atlasa, zlasti uvodov k poglavjem, pa je teklo ločeno od kartografskega dela (pri tem je kartografka opravila hvalevredno poslanstvo in upravičeno so jo nazadnje uvrstili med avtorje). Oglašam se tudi zato, ker za končni izdelek posredno nosim večjo »krivdo« od kolegov soavtorjev, saj sem jeseni 2004 k projektu pristopil prvi ter bil hkrati s povabilom naprošen, naj poiščem še druge sodelavce. Vsi štirje so se povabilu nemudoma odzvali in vsi razen sodelavca za področje cerkvene zgodovine smo bili v skladu z željo založnika tedaj resnično še zgodovinarji »mlajše generacije«.

Ko sem nekaj dni po izidu atlasa na prvi javni predstavitvi 23. avgusta 2011 v Ljubljani (te sem se edine tudi udeležil) izrazil prepričanje, da sedem let za nastajanje dela ni predolga doba in da bi bilo dobrodošlo še kakšno leto za usklajevanje, se nisem zavedal, kolikokrat se bom teh svojih besed spomnil. Ocene in poročila o atlasu so namreč odtlej opozorili na več slabosti rezultata našega dela. Vseh poročanj nisem spremljal (avtorje je o odzivih nekaj časa obveščala Nova revija), a kolikor mi je znano, je v znanstveni periodiki do danes (24. junija 2012) zagledala luč sveta ena sama ocena, objavljena februarja letos v *Kroniki*,¹ v naslednji, junijski številki iste revije pa odziv na del te ocene.² Prebiranje obeh, še posebej odziva, opazno daljšega od recenzije, me je tudi spodbudilo k pisanju. Ker se želim omejiti na oceno/e in odziv/e znotraj stroke, se v svojem pisanju deloma opiram na

¹ Simon Purger, Slovenski zgodovinski atlas (avtorji France M. Dolinar et al.). Ljubljana : Nova revija, 2011, 263 strani. *Kronika* 60 (2012), št. 1, str. 176–179.

² Aleš Gabrič, Odgovor na recenzijo Simona Purgerja. *Kronika* 60 (2012), št. 2, str. 313–316.

recenzijo Simona Purgerja in na odziv soavtorja atlasa Aleša Gabriča, namenoma pa puščam ob strani prispevke v časnikih in strokovnih revijah.³

V relativno majhnem nacionalnem prostoru so kritične ocene znotraj zgodovinske stroke veliko bolj izjema kot pravilo, kar je na neki način sicer logično in razumljivo, le stežka pa tudi opravičljivo, saj takšna praksa težko prispeva k razvijanju znanosti in kritičnega mišljenja. Vsaka izražena kritika namreč ni »obračunavanje« osebne ali nazorske narave, čeravno najdemo tudi takšne primere, pogostejše v odzivih na ocene kot v ocenah samih. V izogib morebitnim nesporazumom naj povem, da se z osebno(ostno) in nazorsko platjo sodelavcev atlasa nisem ukvarjal ne med njegovim nastajanjem ne pozneje. Zagotovo jih leta 2004 ne bi povabil k sodelovanju, če bi dvomil o njihovi profesionalni korektnosti. V projekt se prav tako ne bi podal, če za to nalogo ne bi našel (vsaj po svojem prepričanju) primernih avtorjev. Zdaj, ko je stvar (večidel) za nami, si dovoljujem nekaj osebnih razmišljanj o tem, kaj bi lahko bilo oziroma tudi kaj bi moralo biti narejeno bolje ali drugače. S svojim pisanjem se ne nameravam spuščati v polemiko, še zlasti ne, če se ne bi bila sposobna odmakniti od osebnega nivoja in iskanja apriornih razlogov, zakaj se kdo z določeno trditvijo ali pogledom ne strinja. Poglavij Aleša Gabriča, na katera se moja opažanja nanašajo, nisem sistematično analiziral. Uporabljeni primeri so ponazoritvene narave (vzorčni) in zategadelj nujno selektivni. Odgovor na morebiten ugovor, zakaj sem poudaril prav te primere in zakaj ne (še) česa drugega, zato najbrž ni potreben.

Ni dvoma, da bi v atlasu pri slehernem poglavju od prazgodovine do samostojne Slovenije našli še nemalo vsebin oziroma kartografskih prikazov, ki v tovrstna dela sodijo, a jih v našem pogrešamo. Nekaterih »manjkajočih« iz »svojega« obdobja sem se, denimo, domislil šele po izidu. Treba je seveda upoštevati objektivne okoliščine – tudi omejen obseg atlasa –, a je teža pogrešanih vsebin vendarle različna. Vprašanje, kateri zemljevidi bi še (nujno) prišli v poštrev in zakaj, zavestno puščam ob strani, kakor tudi, ali je kateri od sedanjih odveč. Prepričan sem, da prikaz kakšnega manj pomembnega pojava ali dogodka ne more biti moteč, če je hkrati upoštevano in prikazano tisto, kar je močno ali celo usodno zaznamovalo določeno zgodovinsko obdobje in prostor. Ne pravim *ustrezno* prikazano, temveč prikazano *z ustreznim poudarkom glede na celoto*, tj. glede na druge kartografske prikaze in spremljajoča besedila.

Pri vprašanju, kateri zemljevid(i) manjka(jo), bom naredil edino izjemo s Kozlerjevim *Zemljevidom slovenske dežele in pokrajin* (1853), za katerega sem bil skoraj do zadnjega prepričan, da ga bom našel nekje blizu začetka poglavja o obdobju 1848–1918, a ga v atlasu na moje veliko presenečenje ni. Glede na to, da sodi zemljevid v začetek obdobja, ki neposredno sledi »mojemu« obdobju (do 1848), in da smo se o njegovi objavi nekajkrat pogovarjali kot o dogovorjeni stvari, je ta izjema upravičena. Še posebej tudi zato, ker gre za prvi prikaz »Slovenije«, neposredno po nastanku prvega slovenskega narodnega programa. V atlasu je bil

³ Od zgodovinarjev je kratko oceno kot odziv na povabilo urednice *Pogledov*, priloge *Dela*, napisala Tamara Griesser Pečar (*Pogledi*, št. 20, 12. 11. 2011), v *Zgodovini v šoli* pa je izšlo krajše poročilo Vilme Brodnik (*Zgodovina v šoli* XXI (2012), št. 1–2, str. 77).

Kozlerjev zemljevid načrtovan kot »protiutež« Czoernigovi etnografski karti (ne v vsebinsko-interpretativnem smislu, ampak kot njeno nadaljevanje), glede na svoj zgodovinski pomen in težo pospremljen z ustreznim komentarjem. Komentirana objava v nacionalnem atlasu bi bila idealna priložnost in hkrati referenca za interpretacije zemljevida v prihodnje, potem ko so ga v zadnjih desetletjih nekajkrat zlorabili v politično-propagandne (nacionalistične) namene. S postavitvijo v zgodovinski kontekst in opozorilom, da je na zemljevidu vrisana tudi narodna meja, pa čeprav ponekod potegnjena »na škodo« Slovencev (to v 20. stoletju ni ostalo brez posledic), bi Kozlerjev zemljevid v *Slovenskem zgodovinskem atlasu* opravljal poslanstvo, ki ga v drugih objavah ne more oziroma ga lahko le deloma. Če nič drugega, Kozler sodi v atlas v izogib nadaljevanju (hotenih ali nehotenih) zmotnih laičnih interpretacij o večjem obsegu slovenskega narodnega prostora v preteklosti. Ne nazadnje je pomemben dokument časa in si mesto v atlasu zasluži vsaj toliko kot prikazi razmejitvenih predlogov po obeh svetovnih vojnah.

Tudi v pričujočem zapisu zaseda največ prostora vojni in povojni čas, obdobji, s katerih prikazom sta bili zgodovinarska in nezgodovinarska javnost (sodeč po (ne)objavljenih odzivih) doslej daleč najmanj zadovoljni. Glede na prelomnost in posledice druge svetovne vojne na Slovenskem bi bil gotovo vsak prikaz tega obdobja med najbolj kritiziranimi. O tem ne dvomim. Lahko pa bi kritikom vzeli iz jader nemalo vetra, če se avtor ne bi lotil obravnave tako površno. Ni mi najbolj blizu izraz *uravnoteženost*, še teže je v zgodovinopisju z *objektivnostjo*, zlasti ob relativno kratki časovni distanci. Morda se je avtor trudil doseči vse naštet, a tega kljub dobri volji nisem mogel zaznati.

Kje torej vidim težave? Če v prostorsko omejenem, zato domala enciklopedično zasnovanem, široki strokovni in laični javnosti namenjenem »standardnem delu« ne najdemo določenih temeljnih informacij, je najbrž posredi neka ovira. Tem prej, če je v uvodnem besedilu v poglavje Slovenci v Jugoslaviji (str. 161–167) dovolj prostora za spremljevalne posledice in ponazoritvene primere. V omenjenem poglavju je zlasti za obdobje druge svetovne vojne izrazito pomanjkljiva kronologija, in to ravno v prikazu časa, v katerem je pomemben domala vsak dan, saj se »obradi« in »zasuki« vrstijo z neprimerljivo večjo hitrostjo. Nekaterih bistvenih podatkov za razumevanje obdobja 1918–1991 preprosto ni, čeprav je uvodno poglavje namenjeno prav temu. A pogrešamo jih tudi v nadaljevanju pri zemljevidih. Glede na poudarjanje določenih dejstev ali dogodkov ter odsotnost drugih, takih z neprimerno večjo težo, se je težko znebiti občutka, da je avtor sicer neizogibno selekcijo opravil precej samovoljno. Težnji po uravnoteženosti ni mogoče zadošiti z uporabo »težkih besed« pri presojanju dejanj ene in druge v vojno vpletene strani, objektivnosti pa ne more biti tam, kjer izpostavimo posamezna »sporna« dejanja enih (merjeno tudi z očmi medtem že »razsvetljenih« vnukov), ne da bi hkrati spregovorili o »spornem« ravnanju drugih v istem času in prostoru. Če smo že poudarili eno, zakaj molčati o drugem in tretjem? In še posebej, zakaj avtor v uvodnem poglavju, ki bi moralo biti napisano karseda strnjeno in povedno, pa četudi bolj sproščeno kot enciklopedična gesla, čuti potrebo kar koli pojasnjevati s pogojnikom: »kaj bi verjetno bilo, če bi bilo«? Zlasti ker takšno v zgodovinopisju

težko dopustno metodo uporabi v kontekstu, ki daje občutek, da skuša na vsak način nekaj opravičiti. Takšna osebna reminiscenca bi bila v znanstvenem delu do neke mere še sprejemljiva, nikakor pa ne sodi v atlas, ki je med drugim pedagoški pripomoček. Končno se sprašujem, kje so bili recenzenti in ali so vsi navedeni enako odgovorni. Glede na to, da se ukvarjajo z različnimi obdobji, najbrž ne.

Nekaterih stvari, ki jih bom navedel v podkrepitev zgornjih splošnih opažanj, se je dotaknil že Simon Purger v *Kroniki* in jih tu ne bi želel ponavljati. Neizogibno pa se moram tudi sam ustaviti vsaj pri eni bistveni stvari – pri neomembi (komunistične/socialistične) *revolucije* (Purger, str. 178). Na Purgerjev utemeljeni očitek, da gre vendar za temeljno značilnost vojnega in povojnega obdobja, je Aleš Gabrič na moje neizmerno začudenje odgovoril kot nekdo, ki obdobja sploh ne bi poznal: »Sam sem izpostavil, da je bil glavni cilj komunističnega vodstva prevzem oblasti po vojni; jasno je menda, da so se lahko lotili revolucionarnih ukrepov šele po tem (sic!), ko so se dokopali do popolne oblasti.« (Gabrič, str. 315) Stavek sem moral prebrati večkrat, a še vedno nisem povsem prepričan, ali ne gre za lapsus. Ali pa je morda čas med letoma 1941 in 1945 tekel v obrnjeni smeri? Neomembo revolucije kolega Gabrič pojasnjuje še z besedami: »Cilji komunistične oblasti bralcu teh strani nikakor niso zakriti, čeprav morda pogreša to ali ono besedo.« (Prav tam) Besedna zveza »to ali ono« ne more nadomestiti »katere koli« besede, in ta je bila v Gabričevi in moji mladosti izrečena in slišana neštetokrat, vklesana je na številnih spomenikih, končno tudi na enem glavnih ljubljanskih trgov. Ni katera koli. Vsi iz naše generacije smo jo morali dobro poznati od osnovne šole dalje. Če zdaj pri kom ni priljubljena, je povsem irelevantno. Tudi med vojno je niso povsod uporabljali enako odkrito, a jo je oblast pozneje zelo poudarjala in slavila. Postavljati »revolucionarne ukrepe« v čas po popolnem prevzemu oblasti (po vojni), lahko torej pomeni le dvojje: sprenevedanje ali ignoranco (v prvotnem in širšem pomenu besede). Bodi eno ali drugo, Alešu Gabriču se je glede na prejšnjo trditev očitno zapisal lapsus, ko je v čas po kapitulaciji Italije postavil poskus partizanskega obračuna z vojaškimi formacijami »slovenske protirevolucije« (!), pa tudi ko pri obravnavi maja 1945 govori o »političnem vodstvu protirevolucije« (*Slovenski zgodovinski atlas*, str. 164). Ker nisem strokovnjak za drugo svetovno vojno, se bom pustil podučiti poklicanim, ki bodo argumentirano razložili, kako je mogoč soobstoj ne-revolucije in protirevolucije.

V uvodnem prikazu dogajanj med drugo svetovno vojno na Slovenskem torej ni bilo prostora za *revolucijo*, našel pa se je prostor za omembo Narodnega sveta (*Slovenski zgodovinski atlas*, str. 163), ki je aprila 1941 obstajal vsega 12 dni. Revolucije ni niti pri obravnavi povojnega časa (ko naj bi se komunisti po Gabriču končno lahko lotili »revolucionarnih ukrepov«), zato pa v kratkem orisu druge Jugoslavije najdemo celo t. i. samizdate, ki so jih izdajali intelektualci v drugih komunističnih državah, medtem ko »v Jugoslaviji niso imeli pomembnejše vloge« (str. 166–167), in »podržavljenje najemniških stanovanj in zazidljivih zemljišč« leta 1958 (str. 166). O revolucionarnih ukrepih, »po tem ko so se [komunisti] dokopali do popolne oblasti« (tako Gabrič), pa lahko beremo kvečjemu med vrsticami.

Pomanjkljivo je opisan tudi način prevzema oblasti po koncu vojne, že kronološko. Še posebej neprofesionalno delujeta konstatacija, četudi postavljena v jugoslovanski kontekst, da »predvojne slovenske stranke sploh niso poskušale obnoviti delovanja in jih oblastem niti ni bilo treba prepovedati«, in oznaka »dejansko šibke opozicijske stranke« za onemogočene politične stranke v Srbiji in na Hrvaškem (str. 165). V atlasu, najsi bo v uvodu v poglavje Slovenci v Jugoslaviji (gre za obdobje 1918–1991) najsi bo pri zemljevidih, pogrešam tudi temeljni kratek oris idejne podstat, organiziranosti in delovanja vodilne politične sile druge Jugoslavije. O državnem nasilju nad državljani v Titovi Jugoslaviji in po Titu atlas molči, le mimogrede izvemo za posledico: »zmanjšanje števila političnih zapornikov« (str. 166). In pa, da se je »veliko ljudi izselilo zaradi strahu pred komunistično oblastjo in njenim terorjem«, kot lahko preberemo pod zemljevidom o demografskih posledicah 2. svetovne vojne, kjer je omenjena tudi »povojna politična emigracija« (str. 191). Še več, ene najpomembnejših ustanov oziroma podsistemov jugoslovanskega režima – politične policije – se avtorju ni zdelo vredno niti imenovati. Nadvse skrivnostno, primerno oznaki, jo je omenil kot »tajno policijo«, in to zgolj mimogrede v stavku: »Že med vojno je KPJ prevzela nadzor nad vojsko, tajno policijo in mediji.« (str. 164) Čigava je bila vojska, kdo je ustanovil »tajno policijo«, s kakšnimi pristojnostmi in delokrogom, pa tudi, katere medije si je partija »podredila«, si današnja mladina le težko predstavlja. Meni, ki ne pripadam šolajoči se generaciji, ampak, recimo, tisti z »vseživljenjskim izobraževanjem«, zvenijo takšne formulacije evfemistično. Izražajo bodisi avtorjevo nevživljanje v širok krog uporabnikov atlasa bodisi gre za nerodno evfemiziranje, zaradi katerega so stvari ostale nejasne. V osmih praznih vrsticah ob koncu uvodnega poglavja (str. 167) bi bilo o »tajni policiji«, dejansko eni temeljnih komponent političnega sistema, mogoče povedati vsaj najosnovnejše, ob Edvardu Kardelju, »partijskem ideologu« (tako Gabrič na isti strani), pa bi si omembo zaslužil vsaj še »prvi državni varnostnik« Aleksandar Ranković.

Le deloma se bralec lahko strinja z navedbami v kontekstu informbirojevskega spora, »da se je KPJ prebila na oblast z lastno vojsko« in »da Titov kult v Jugoslaviji ni zaostajal za Stalinovim v Sovjetski zvezi«, kar naj bi »omogočilo jugoslovanskim komunistom precejšnjo avtonomnost tudi v odnosu do komunistične centrale« (str. 166). Najbrž ni treba spomniti na odločilno težo sovjetske vojaške sile pri osv(ob)ajanju Srednje in Jugovzhodne Evrope in na podrejenost Titovega kulta Stalinovemu v prvih povojnih letih. Zgodovinarju in delu, ki ga je soustvarjal, tudi ne pritičejo besede, kot so: »da hoče Stalin zamenjati jugoslovanske oblastnike s sebi zvestimi strežaji«. (Prav tam) Kako je Tito dosegel notranjo disciplino v partiji in državi, bi bilo vredno najmanj takšne omembe kot trditev, da je Jugoslavija po začetku spora »poskušala velikemu bratu dokazati, da so v Jugoslaviji na oblasti pravi komunisti«, in to tako, da je »sovjetskemu tipu socializma« »stopila še nekaj korakov bliže po začetku spora« (prav tam). Ti »koraki« so v nadaljevanju povsem neslišni, kot bi se bilo bati dolge roke »tajne policije«.

Naj v nadaljevanju navedem nekaj bolj opaznih primerov pogrešanih osnovnih faktografskih podatkov v uvodu (str. 161–167). Poskus decentralizacije Kraljevine

Jugoslavije leta 1939 ni niti omenjen; na str. 171 najdemo sicer Banovino Hrvaško, a tudi tu brez vsebinske opredelitve in ustanovne letnice, tako da lahko le iz zemljevida pod besedilom (ne ob njem) sklepamo, kdaj je najbrž nastala. Glede na to, da je pri kratkotrajnem Narodnem svetu poleg dneva ustanovitve 6. aprila 1941 (ni pa omenjen njegov razpust) navedeno celo eno njegovih neuspešnih dejanj, bi bralec pričakoval vsaj datum ustanovitve Protiimperialistične fronte, ustanovljene dva tedna pozneje. O kapitulaciji Jugoslavije ni v uvodu niti besede, na njeno vladu v tujini naletimo prvič šele sredi vojne (str. 163), enako na golo omembo četništva (str. 164) in na poraz slovenskih četnikov v Grčaricah (str. 184). Draže Mihailovića v atlasu ni, Ivan Šubašić pade od nikoder leta 1945 zgolj kot Šubašić (str. 165), a ne v vladu, le s Titom se dogovarja. Bralec mora skratka zelo dobro poznati zgodovinske osebnosti, relacije in dogajanja. Tako, denimo, ne izve za datum nemškega napada na Sovjetsko zvezo, s katerim avtor povezuje preimenovanje Protiimperialistične fronte (str. 163) in poziv Osvobodilne fronte k oboroženemu upor (str. 182). Od obeh zasedanj AVNOJ-a je le prvo, manj pomembno, opredeljeno z mesecem in letom, drugo, temelj za najpomembnejši državni praznik, pa je brez vsake časovne komponente (str. 164); pozneje izvemo za mesec (str. 187), medtem ko se dan skriva v omembi druge obletnice zasedanja (str. 193). Kot že rečeno, ne srečamo vlade Tito-Šubašić, ampak le dogovore obeh mož (str. 165) in sporazum, »po katerem sta dobila AVNOJ in Titova vlada mednarodno veljavo« (str. 187), vse brez časovne komponente. Konec vojne je prav tako časovno opredeljen šele pozneje, ob zemljevidu (str. 190), datuma razglasitve republike – nadvse pomembne prelomnice – ne najdemo (iz navedb na str. 165 sklepamo, da sodi nekako v čas med novembrom 1945 in januarjem 1946), ko pa je na str. 193 le naveden, je govor samo o novem imenu države. Iz vojnega časa so v avtorjevih očeh poleg 6. aprila 1941 pomembni le trije točni datumi: 20. april 1944 (domobranska prisega na Hitlerjev rojstni dan), 3. maj 1945 (zasedanje Narodnega odbora za Slovenijo) in 5. maj 1945 (ustanovitev Narodne vlade Slovenije). So res umestni, če ni drugih? Dejanski cilji in metode Komunistične partije ter slovenska specifičnost – formalna politična pluralnost v začetnem partizanskem gibanju in njen prisilni konec z Dolomitsko izjavo – so kriti v stavku: »Komunistična partija je želje po povojnem prevzemu oblasti zakrila z gesli o osvobodilnem boju, toda že med osvobodilno vojno je dejansko prevzela vse glavne vzvode odločanja v Osvobodilni fronti, ki je do pomladi 1943 tudi že izgubila prvotno formalno koalicijsko podobo« (str. 163). Podobno se informbirojevski spor pomladi 1948 samo začne, vrhunca z izključitvijo Jugoslavije iz organizacije pa ne doseže (str. 166). In tovrstnim nedoslednostim še ni konca. Nemara za druge republike ni veljalo isto kot za Slovenijo, o kateri beremo: »Za Slovenijo je bilo pomembno, da ji je vsaka [ustava] dodelila več pravic kot prejšnja« (str. 167).

Četudi je hotel avtor s konkretnimi »življenjskimi« podatki in s »slogovnimi elementi« popestriti uvod in besedila ob zemljevidih, jim je v veliki meri zmanjšal relevantnost, ko je na drugi strani poudaril nekogaršnje »slabosti« in zamolčal tovrstne »težave« drugega, dveh sodobnikov v istem času in prostoru. Prizadevanja Narodnega sveta med aprilsko vojno 1941, da bi celotno jugoslovansko Slovenijo zasedel en okupator, je brez navedbe, za katerega okupatorja je šlo, in brez ustreznega

komentarja (zadoščalo bi pol stavka) mogoče razumeti povsem napak. Tako kot ni pojasnjeno, zakaj se je ob nemškem napadu na Sovjetsko zvezo Protiimperialistična fronta preimenovala v Osvobodilno fronto in kaj je pomenilo njeno prvotno ime (str. 163). Tudi tu bi bilo dovolj le nekaj besed, zlasti o odločilni vlogi Kominterne za začetek oboroženega boja jugoslovanskih komunistov (ti med drugim niso bili ne prvi ne edini uporniki). V turbulentnem in skrajno negotovem času je pač težko biti prerok, pa če sediš na sejah Narodnega sveta, Protiimperialistične fronte ali v Churchillovem kabinetu. Ne razumem precej burnega odziva Aleša Gabriča (str. 314) na ugotovitev Simona Purgerja v oceni v *Kroniki* (Purger, str. 178), da ustanovitev Protiimperialistične fronte v atlasu ni omenjena niti razložena, čeprav je prav njena ustanovitev temelj za enega od slovenskih državnih praznikov. Osnovne informacije o predhodnici zelo pomembne organizacije, formalno na čelu zmagovitega političnega gibanja, namreč *resnično* pogrešamo, le njeno preimenovanje je omenjeno, a brez vzročne povezave z 22. junijem 1941.

Kmalu se pokaže, da določeni izrazi in izbor podatkov v atlasu ne morejo biti povsem naključni. Na str. 163 zanese Gabriča v težko izpodbijano apologetiko: »V svojih načrtih pa so slovenski *politiki starega kova povsem podcenili voljo večine Slovencev*, ki so menili, da je stanje nevzdržno, da jim preti propad in da je za rešitev vredno tudi kaj žrtvovati.« Čemu tako patetične besede? Potem ko v opisu vojnega časa še stopnjuje simpatije do ene v vojno vpletene strani, in uporablja »slogovne elemente«, kot je »begunska vlada« oziroma »emigrantska vlada«, pa, denimo, ob koncu podpoglavja med »dogodke, ki so sledili«, vključí »zlasti pobjo številnih razoroženih pripadnikov kolaboracije in civilistov« (str. 164). Najbrž ni zmoten vtis, da iz besedila izhajajo avtorjeva različna merila, saj je nekaj označeno kot napačno, drugo pa prikazano najmanj precej bolj nevtrarno. Kako preprosto bi bilo bralcu razložiti, da sta na strani istih zaveznikov – sicer z različnimi preferencami – obstajala dva »tabora«, legitimistični z vlado v tujini (ta ima v dveh odstavkih kar tri nazive: begunska, emigrantska in kraljeva) in revolucionarni z vodstvom v Jugoslaviji, vsak s svojimi načrti in metodami. Tudi kolaboracijo bi mu neprimerno lažje približali v povezavi s protirevolucijo, a se zdaj omenjata vsaksebi in dajeta vtis, kot da je šlo za ločena pojava. Prepričan sem, da bi bralec potem bolje razumel tudi vse drugo, seveda ob dopolnjeni kronologiji in odpravi zlahka odpravi površnosti.

K avtorjevim vrednostnim sodbam in sosledici dogodkov, kot jo opisuje, naj dodam še nekaj pripomb. Začetek »državlanske vojne med sonarodnjaki« uvede takole: »V svojem protikomunizmu so šli [predvsem katoliški veljaki] tako daleč, da so bili pripravljeni tudi vojaško sodelovati z okupatorjem. Dodatno je takšno pripravljenost spodbujal teror nekaterih partizanskih enot na prvih osvobojenih ozemljih in atentati na znane protikomunistične politike v Ljubljani.« (str. 163) Nič pa ni mogoče prebrati o koalicijskih prizadevanjih in o prvotni, ne tako hitro ugasli pripravljenosti mnogih za sodelovanje s komunisti proti skupnemu sovražniku. Je *Slovenska zaveza* umanjala po naključju? Narodni svet in Narodni odbor sta tu. Le to lahko preberemo, da so politiki, ki so ostali doma, »v Osvobodilni fronti videli zakrinkano Komunistično partijo in jo ocenjevali kot vse resnejšo tekmico za

prevzem oblasti po vojni« (prav tam). O močnem osipu podpornikov Osvobodilne fronte kot »nezanemarljivem« pojavu se ne moremo poučiti.

Najbolj nesprejemljiv del Gabričevega poglavja je zame druga vrednostna sodba, čeravno je previdno izražena s pogojnikom, a je prav zato še bolj moteča. »Ljudska fronta *bi* [na volitvah novembra 1945] *verjetno brez težav zmagala* tudi v bolj umirjenem političnem vzdušju, *saj je stavila na načela* narodnoosvobodilnega boja; podpirali so jo pripadniki osvobodilnega gibanja, z nekaterimi reformami pa so bili pridobljeni še glasovi tistih, ki so se za podobna načela navduševali že pred vojno.« (str. 165) Če je bila Komunistična partija Jugoslavije tako prepričana o zmagi Ljudske fronte »brez težav«, bi se ob teh besedah lahko vprašal bralec, zakaj potem ni dopustila demokratičnih volitev, brez terorja, predhodnih množičnih pobojev in drugačnih utišanj volivcev, saj bi prav s spoštovanjem demokratičnih načel in sploh le tako pridobila v očeh domače in tuje javnosti polno legitimnost, Tito pa bi izpolnil svoje obljube. Alešu Gabriču pravzaprav lahko pritrdim zgolj v enem segmentu: »podpirali so jo pripadniki osvobodilnega gibanja«. Ti so edini lahko jamčili zmago »brez težav«, in sicer s svojim orožjem. Pri tem se ne morem otresti vtisa, da skuša kolega opravičiti nedemokratičen prihod partije na oblast in s tem legitimirati skoraj pol stoletja njene vladavine. Upam, da se motim.

Tako kot resnično upam, da v odgovoru na oceno Simona Purgerja ni imel namena nikogar žaliti in podcenjevati, ko je v uvodu zapisal, da »se še vedno oglašajo kritiki, ki sicer *ne slovijo najbolj po svojih historiografskih študijah*, a se kljub temu vztrajno zaletavajo v predzadnje poglavje atlasa Slovenci v Jugoslaviji in poskušajo pokazati domnevne slabosti, pomanjkljivosti in izkrivljanja zgodovinske resnice, ki naj bi jo zakrivil avtor tega dela atlasa« (Gabrič, str. 313). Bilo bi res nenavadno, ko bi kolega Gabrič argumente pisca ocene v *Kroniki* kolega Purgerja zavračal (tudi) zaradi različne (formalne) stopnje izobrazbe in izkazane bibliografije. Simon Purger je zase navedel, da je »profesor oziroma učitelj zgodovine« in »preučevalec ter iskalec resnice o preteklosti, čemur se kot človek in zgodovinar čuti(m) zavezanega« (Purger, str. 177). Aleš Gabrič ga v svojem odgovoru prvič omeni kot človeka, ki se je »predstavil kot učitelj zgodovine in iskalec resnice«, ga nato še nekajkrat označi kot »iskalca resnice«, v odgovor na Purgerjev kritični pogled na nekatere njegove interpretacije pa zapiše, da »v svojem iskanju resnice ne razkrije, zakaj zagovarja drugačna stališča in od kod je povzel svoje ocene dogajanja na Slovenskem med 2. svetovno vojno in po njej«. Purger naj bi »sledil tezam, ki so nastale že med vojno v političnem taboru meščanskih strank in jih je po vojni v tujini intenzivno razvijala slovenska politična emigracija« (Gabrič, str. 315). Priznati moram, da mi takšna formulacija zveni zelo znano iz nekih drugih časov. Neprimeren je tudi Gabričev sklepni del misli: »Če [Purger] bolj zaupa interpretacijam, ki imajo v strokovnih krogih le omejen vpliv, bi v polemiki vsekakor moral poudariti, zakaj se ne strinja z ocenami iz temeljnih zgodovinskih študij o tem obdobju.« (Gabrič, str. 315) Katere študije naj bi bile temeljne, lahko bralec, z nekaj truda sicer, sklepa iz seznama literature v atlasu. Čeprav »ne slovim ravno po svojih historiografskih študijah« za to obdobje, moram ugotoviti, da kakšno temeljno delo o drugi svetovni vojni na Slovenskem na tem seznamu

pogrešam. Kakor tudi duha, ki ga izžareva pregled novejše slovenske zgodovine izpod peresa Petra Vodopivca.

Če deloma še lahko razumem pristop Aleša Gabriča k problematiki druge svetovne vojne v atlasu, sicer neprimeren za strokovno delo tega tipa, se vendar vedno znova čudim tonom in argumentom, s katerimi odgovarja na ocene svojega dela pri atlasu. Namesto da bi svoj odgovor v *Kroniki* podal v duhu strokovne korektnosti – tudi če bi menil, da si avtor ocene tega ne zasluži –, Gabrič odgovarjanje že vnaprej označuje kot »nesmiselno bojevanje z mlini na veter«, češ da »njegovim argumentom nasprotna stran sploh ni pripravljena niti prisluhniti« (Gabrič, str. 313). Purger naj bi v zvezi s poveljnimi poboji »v absurdnem stilu« zapisal, »da pogreša omembo, da je pobje potekal brez ustreznih sodnih postopkov«, ob čemer se je Gabrič »kar malce nasmehnil« (sic!) (str. 314). Po lastnih besedah naj bi namreč »jasno poudaril tudi v spremnem besedilu pod zemljevidom«, »da je za dejanji stal najvišji državni vrh« (prav tam). Morda je kolega Gabrič v resnici želel biti jasen in tudi kaj poudariti, toda v atlasu pod zemljevidom na str. 191 glavni krivec za poboje ni naveden; govor je le o »poveljnih obračunavanjih nove komunistične oblasti«. Nemalo se čudim nadaljevanju Gabričevega odgovora: »Kritik pa je šel še korak naprej in brez zadržkov zapisal, da se je to zgodilo "z ukazom najvišjega državnega vodstva". Obžalujem le, da ni tega razkritja podkrepil z navedbo, kje je ta ukaz prebral ali videl (sic!), saj bi s tem pomagal tudi drugim raziskovalcem teh dogodkov in jih napotil na mesto, kjer bi lahko o tragičnih dogodkih oz. zločinih izvedeli še kaj več.« Aleš Gabrič, ki se je maloprej »kar malo nasmehnil« (str. 314), bi za te besede lahko požel le grenak nasmešek.

»Zdravo« samokritičnemu zgodovinarju ne bi smelo uiti etiketiranje, da recenzent »ne odstopa od dosedanjih ocen iz idejno ožje profiliranega slovenskega časopisja«. Mar pisanje Aleša Gabriča v *Slovenskem zgodovinskem atlasu* in še posebej v *Kroniki* tako jasno odstopa od načina pisanja »ožje profiliranega slovenskega časopisja«? Ali iz njegovih trditev in seznama literature v atlasu res izhaja, da tako dobro »pozna strokovno literaturo o vprašanih, za katere navaja dokončne in nedvoumne odgovore«? Nasprotno namreč očita Purgerju (Gabrič, str. 316). In ali mu mora Simon Purger res razložiti, »na katere [etične] dimenzije misli in katere naj bi bile po njegovem [Purgerjevem] mnenju ustrezne ter kdo mu je zagotovil, da so ravno njegova etična stališča najbolj pravilna in obvezujoča za vse ljudi«? (Gabrič, str. 313) Recenzent je zgolj konstatiral, da sintagma »zločinski pobje razoroženih enot kolaboracije« »psihološko zmanjšuje težo okrutnih pobojev, kar je etično nedopustno«. V nadaljevanju je še opozoril, da je atlas pedagoški pripomoček, po katerem bodo segali mnogi učenci in dijaki, ravno etična dimenzija pa se močno razvija v obdobju otroštva in mladosti (Purger, str. 178). Glede na celoten odziv Aleša Gabriča, način, ton, argumente, bi še sam lahko kaj dodal o etiki. Zgodovinarji je nikakor ne bi smeli zanemariti, vendar se to žal vedno znova dogaja – hote, ne hote, iz nevednosti ali preprosto iz bojazni pred sesutjem lastnih samoidentifikacijskih predstav?

Kongresi in simpoziji

36. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Rogla, 18.–20. oktober 2012

Za nami je že 36. bienalno srečanje slovenskih zgodovinarov in zgodovinarjev, ki je zgodovinarski srenji omogočilo, da se je za nekaj lepih jesenskih dni umaknila iz vrveža vsakdanjih obveznosti v prijetno planinsko okolje. Srečanje je potekalo med 18. in 20. oktobrom 2012 na Rogli, ki je med drugim znana tudi kot klimatsko zdravilišče, kar je zagotovo pripomoglo tudi k živahnemu vzdušju v predavalnicah hotela Planja. Program srečanja je bil sicer časovno nabit, saj je svoje prispevke v pisni obliki oddalo 55 avtorjev, presenetljivo veliko iz tujine, na samem srečanju pa se je predstavilo kar 43 referentov. Naporna dneva pa sta se poslušalcem zagotovo vtisnila globoko v spomin tudi zaradi obilice novega znanja, ki ga je na plan prinesla rdeča nit zborovanja, zgodovina otroštva.

Pohvalno je, da je tokratno zborovanje vzelo pod drobnogled v slovenskem zgodovinoписju doslej vse premalo obravnavano in zapostavljeno temo, ter se s tem vključilo v tokove sodobnega zgodovinoписja. Zapletena obravnava zgodovine otroštva seveda nujno kliče po interdisciplinarnem pristopu, na kar namigujejo tudi številni prispevki v obsežnem zborniku. Šele najnovejše raziskave so pokazale, da so bili pogledi na otroštvo doslej marsikdaj paradigmatško poenostavljeni in preveč idealistično obarvani ter prinesle nekatera nova spoznanja. Referenti, ki sicer pripadajo vsebinsko sorodnemu, a metodološko drugačnemu svetu, so poskrbeli, da interdisciplinarnost ni ostala le »prazna beseda«.

Že ob registraciji so udeleženci v roke prejeli izvod zbornika, za kar je potrebno še posebej pohvaliti programski in uredniški odbor, ki je uspešno nadaljeval utečeno prakso izdaje prejetih prispevkov še pred začetkom zborovanja. Tokrat so se znašli pred zelo težko nalogo, ki je prinesla še težji, kar 746-stranski zbornik (*Zgodovina otroštva*, uredili Aida Škoro Babić, Mateja Jeraj, Matevž Košir, Bojan Balkovec, Zbirka Zgodovinskega časopisa 45, Ljubljana 2012).

ZZDS je program zborovanja pripravljala skupaj z Društvom učiteljev zgodovine Slovenije, to je nameravalo predstaviti tudi pedagoški pogled na temo, ki je seveda tesno povezana z njihovimi prizadevanji. Panel je zaradi »kriznih razmer«, ki pedagoškim delavcem otežujejo udeležbo na takšnih zborovanjih, žal odpadel, ter je bil le deloma izpeljan na drugi lokaciji. Škoda, predvsem zaradi napovedane zanimive okrogle mize o novih učnih načrtih. Zborovanje je bilo sicer dobro obiskano, žal pa se organizatorji tokrat ne bodo mogli pohvaliti z rekordnimi številkami udeležencev, k solidnemu, a zmanjšanemu obisku pa nista prispevala niti tematika niti lokacija, temveč vse ostrejši varčevalni ukrepi.

Otvoritev zborovanja je v slovesnem vzdušju potekala v četrtek zjutraj, nekoliko napetosti pa je v slovesnost vnesla podelitev nagrade Klio za najboljše zgodovinopisno delo v preteklem dvoletju. Sedmi prejemnik nagrade je postal Bojan Godeša za svojo monografijo *Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije* (Mladinska knjiga, Ljubljana 2011), ki je s svojim delom osvetlil do sedaj manj poznano delovanje Slovenske ljudske stranke v tem času. Prvič je bila podeljena tudi nagrada Ervina Dolenca za zgodovinopisni prvenec, ki jo je prejela Neva Makuc za monografijo *Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriški* (Založba ZRC, Ljubljana 2011). Za svoj prispevek k razvoju slovenskega zgodovinopisja je bil za častnega člana ZZDS imenovan Peter Vodopivec, ki se je s tem uvrstil v Zlato sobo častnih članov.

Otvoritvi so sledila štiri nosilna predavanja, kjer se je še posebej nakazala želja po prej omenjenih spremembah miselnih konceptov, kar je na podlagi metodoloških razmišljanj Uweja Krebsa, umetnostnozgodovinske analize upodobitev otrok Matevža Langusa Kristine Preininger, pronicljive analize podobe otroka v slovenski mladinski književnosti Milene Mileve Blažič in orisu otroških motivov v slovenskem ljudskem izročilu Darje Mihelič usmerilo pozornost prisotnih na poglobljena vprašanja. Referenti so vzpodbudili tudi zelo živahno diskusijo, ki se je nato prenašala na vse panele zborovanja, pa tudi izven zgolj formalnih okvirov.

Do odmora za kosilo so nato sledili še trije sočasni paneli. V okviru panela Šolstvo in vzgoja, ki ga je vodil Egon Pelikan, je o otroških vrtcih predavala Irena Selišnik, Aleksandra Serše je predstavila ljubljanska otroška zavetišča v času prve svetovne vojne, šolanje kot del otroštva je predstavil Branko Šuštar, katoliške vzgojne prijeme iz druge polovice 19. stoletja pa Mateja Tominšek Rihtar. Na sočasnem panelu o otrocih v družini in brez nje je pod vodstvom Nine Vodopivec Zdenka Bonin predstavila problematiko najdenčkov in sirot v Kopru, Katarina Keber je orisala socialno-zdravstveni položaj otrok delavcev premogovnika Leše, medtem ko je Petra Testen segla v čas nosečnosti. Panel je zaključila Petra Svoljšak, ki je prikazala položaj otrok med veliko vojno. Živopisnost otroštva na fotografijah je na panelu Podobe otroštva pod vodstvom Mateje Jeraj predstavila Katarina Jurjavčič, Marjetka Balkovec Debevec je prikazala, kdaj so otroška oblačila postala otroška in ne več le pomanjšana odrasla, medtem ko sta etnološke poglede na »čas iger in dela« razložili Barbara Turk Niskač in Teja Močnik.

Popoldanski del predavanj je bil ravno tako živahen, nadaljevanje panela o šolstvu in vzgoji je prevzel Branko Šuštar, o zdravstvenih vidikih sta predavali Senta Jaunig in Mirjana Kontestabile Rovis, Stanislav Južnič pa je predstavil »genije v kratkih hlačah«. V drugi dvorani se je medtem žarišče premaknilo k ideologiji in otroštvu. Petra Svoljšak je krmarila med referati o vlogi otrok in mladinskih organizacij pod tremi totalitarnimi režimi: tematiko so predstavili Egon Pelikan, Riccardo Damiani, Tone Kregar in Vitaly Bezrogov. Tretji panel o podobah otroštva se je tudi nadaljeval iz dopoldanskega dela, predsedoval mu je Marko Štuhec. Iz matičnih knjig sta podatke o otrocih na Notranjskem in Pohorju črpala Sonja Škrlić Počkaj in Oskar Habjanič, Anja Paulič pa je prikazala podobe otrok v slovenskem protestantskem tisku. Delovni dan se je zaključil s panelom o zdravstveni oskrbi

otrok, o čemer so predavale Zvonka Zupanič Slavec, Urška Železnik in Dunja Dobaja, razpravo pa je moderiral Borut Batagelj. V tem terminu je potekala tudi predstavitev novih doktoratov s področja zgodovinoписja; sedem zanimivih novosti in svežih doktorjev znanosti je uspešno skozi skopo odmerjeni čas pripeljal Aleš Gabrič. Večer se je zaključil ob projekciji dokumentarnih posnetkov iz Slovenskega filmskega arhiva.

Tempo ni popustil niti v petek, metodološko usmerjene referate sta pod vodstvom Uweja Krebsa in Marte Verginella predstavili Nina Vodopivec, ki se je usmerila na ustno zgodovino ter Maria Papathanassiou s prikazom razmer med dunajskimi otroci v preteklosti. Položaj otrok z družbenega dna na prelomu iz 18. v 19. stoletje je orisala Dragica Čeč, njeno predavanje pa je smiselno dopolnil Markus Fath z referatom o nasilju nad otroki. V nadaljevanju dopoldneva je bil prikazan še pravni vidik, o čemer so pod taktirko Petra Štiha predavali Marko Kambič, Tanja Gomiršek, Gorazd Stariha in Ksenija Domiter Prottnik, v sosednji dvorani pa je beseda tekla o otrocih v vojni. Panel je vodil Bojan Godeša, različne zgodbe iz časa druge svetovne vojne pa so predstavili Vida Deželak Barič, Renato Podbersič in Metka Gombač. Zgodnje popoldne je bilo posvečeno skrbi za zaščito otrokovih pravic, o tej tematiki je pod vodstvom Petre Svoljšak predavala Ana Cergol Paradiž, panel pa se je združil s tematiko o migracijah in begunstvu, o čemer sta predavala Marjan Drnovšek in Žarko Štrumblj; zanimiv referat o usodi makedonskega begunca v Jugoslaviji v času grške državljanske vojne pa je v imenu odsotnega Jureta Gombača prebrala Petra Svoljšak. Ideološke teme so bile prisotne tudi v petek; o zlorabi otrok v imenu ideologije so na eni strani predavali Jože Dežman, Marta Milena Keršič in Majda Pučnik Rudl; pionirsko organizacijo in otroke socializma pa sta v prostor in čas umestili Ivanka Zajc Cizelj ter Mateja Jeraj. Nekoliko utrujenemu in že razredčenemu občinstvu je bila nato na voljo dana še možnost, da o vsem slišnem razpravlja na okrogli mizi, in še sveža spoznanja ustrezno zaključijo v enovito celoto.

Drugi dan zborovanja se je zaključil z Občnim zborom ZZDS, ki je potekal v intimnem vzdušju in brez posebnega vznemirjenja, saj je potrdil kontinuiteto vodstva tudi v naslednjem mandatu. Glede na uspešno vodenje zveze in dobro organizacijo zborovanja si je to takšno priznanje nedvomno tudi zaslužilo. Ob koncu delovnih obvez je sledila še projekcija filma *Otroci s Petrička*, v soboto pa tradicionalna ekskurzija. Ta je ponudila spoj zgodovine z najmodernejšo dobo, saj so si udeleženci ogledali žičko kartuzijo in razstavo o Hermanu Potočniku in vesoljski tehnologiji v Zavodu Kulturno središče evropskih vesoljskih tehnologij.

Da spominov ne bi zabrisal čas ter želja, da bi si lahko dogodke ogledali tudi tisti, ki se zborovanja niste mogli udeležiti, so bila vsa predavanja in dogodki posneti, videoposnetki pa bodo v času, ko bo objavljen ta zapis, že dostopni na portalu *Zgodovina Slovenije – SIstory*.

Jurij Hadalin

Mednarodni posvet Prebivalstvo v Sloveniji in sosednjih deželah v zgodovinski perspektivi: raziskovalni izzivi historične demografije

Koper, 13. in 14. december 2012

Historična demografija se v slovenskem zgodovinopisju ni uspela tako globoko usidrati in si pridobiti enako vidnega mesta v preučevanju preteklosti kakršnega ima v mnogih historiografskih šolah v Evropi in po svetu. Kljub ugledni tradiciji in pionirskim korakom v tridesetih letih prejšnjega stoletja se namreč slovenski prostor ni odzval na izredni in metodološko revolucionarni razvoj, ki ga je beležila historična demografija kot del serialnega in kvantitativnega zgodovinopisja od šestdesetih let dalje. Razloge za to je najbrž iskati ne samo v prevladi drugih tematskih usmeritev, ampak tudi v nezadostni »kritični masi« zgodovinarjev, pomanjkanju organizacijske propulzivnosti in multidisciplinarnega sodelovanja, ki so potrebni za razvoj tega raziskovalnega polja. Kljub temu študije o prebivalstvu in historična demografija niso ostali tuji slovenski zgodovinski srenji, saj so na to polje od časa do časa vendarle stopili mnogi zgodovinarji in se proslavili s tematsko in metodološko inovativnimi dosežki. Ta trend se je povečal v zadnjih dvajsetih letih in z njim je beležiti tudi prizadevanja za sistematičnejše preučevanje historičnodemografskih virov in vprašanj. Poseben posluš za to je izkazalo Znanstveno-raziskovalno središče Univerze na Primorskem, kjer se historičnodemografske teme preučujejo v okviru mnogih projektov in so v ta namen bile vzpostavljene tudi ustrezne podatkovne baze. Med spodbude za razvoj tega področja sodi tudi posvet Prebivalstvo v Sloveniji in sosednjih deželah v zgodovinski perspektivi: raziskovalni izzivi historične demografije, s katerim je UP ZRS želelo ustvariti priložnost za pregled prehojene poti in za soočenje med raziskovalci tega multidisciplinarnega študijskega področja na mednarodni ravni. Posvet je bil zato zasnovan v smislu komparacije slovenskega in sosednjih prostorov ter izpostavitve vprašanj mednarodnega pomena in interesa. Nanj so se odzvali, poleg slovenskih, še zgodovinarji iz Avstrije, Hrvaške in Italije s prispevki, ki so bili razvrščeni v šest tematskih sklopov.

Sestanek se je začel z uvodnim predavanjem Marte Verginelle z Univerze v Ljubljani in Univerze na Primorskem, ki je orisala razvojni okvir in usmeritve zgodovinskega preučevanja prebivalstva na Slovenskem. Pri tem je izpostavila ključno vlogo Frana Zwitterja, ki je v tridesetih letih 20. stoletja postavil temelje temu raziskovalnemu področju, in prispevke drugih zgodovinarjev starejše in mlajše generacije. Prikazala je tudi razčlenitve, ki so jih zanimanja doživela v zadnjih desetletjih, ko so se historičnodemografske raziskave tematsko razširile na razne vidike socialne in gospodarske zgodovine, razpravljala pa je tudi o vprašanjih, zaradi katerih historična demografija in preučevanje serijskih virov se nista uspela

povzpeti više na lestvici interesov slovenskega zgodovinopisja. Sledil je prvi sklop referatov, ki je bil posvečen virom in metodološkim vprašanjem, to je klasičnima problematikama, ki v temeljih pogojujeta razpravo kvantitativnega in serijskega zgodovinopisja. Jože Hudač z Univerze v Ljubljani je spregovoril o problemih in možnostih uporabe zapisnikov duš ter popisov prebivalstva iz 18. in 19. stoletja za preučevanje vzorcev družinskega življenja in življenjskega cikla na različnih mejnih območjih slovenskega prostora. Mithad Kozličić in Ante Bralić z Univerze v Zadru sta razpravljala o verodostojnosti podatkov v dalmatinskih župnijskih knjigah s posebnim poudarkom na otroški umrljivosti v prvi polovici 19. stoletja. Pokazala sta na mnoga dinamična in strukturna neskladja statistik, pridobljenih iz župnijskih prebivalstvenih evidenc, v primerjavi z realnimi trendi v razvoju prebivalstva in še enkrat opozorila na previdnost in potrebo po kompleksnem metodološkem inštrumentariju, s katerima se mora historični demograf opremiti pri rokovanju in interpretaciji omenjenih gradiv. Dragica Čeč z Univerze na Primorskem je poročala o demografskih informacijah, ki jih ponujajo sezname prejemnikov ubožne oskrbe iz 18. in 19. stoletja. Ti viri, ki sodijo na področje ubožnega prava in v okvir posegov oblasti za socialno oskrbo revnega prebivalstva, lahko včasih nadomestijo popise, dragoceni pa so predvsem, ker vsebujejo natančne informacije o določenih socialnih in poklicnih skupinah, o družinskih strukturah, o poklicni mobilnosti, prostorskim premikanjem, povezanim s poročanjem, in selitvah.

Drugi tematski sklop je imel v središču pozornosti vprašanje umrljivosti in nezakonskosti. Irena Rožman z Univerze na Primorskem je v svojem referatu vzela v pretres regionalne razlike v otroški umrljivosti na Slovenskem v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja glede na preživetvene vire, na deleže nezakonskih otrok, pravila spolne morale in življenjsko raven prebivalstva. Peter Teibenbacher z Univerze v Gradcu pa je svoj prispevek posvetil pojavu nezakonskih rojstev na Štajerskem v zadnjih sto letih. Na začetku obravnavanega obdobja je štajersko podeželje beležilo visoke stopnje izvenzakonskih rojstev, ki jih je pripisati predvsem preprekam sklepanju zakonskih zvez med najrevnejšim prebivalstvom in predvsem med posli. Zaradi upadanja tega prebivalstvenega segmenta je nato v fazi t.i. *baby booma* tudi stopnja nezakonskih otrok upadla, nakar je zaradi druge demografske tranzicije upadla še stopnja zakonske fertilitnosti. Sledil je dvig »nove« nezakonskosti, to je tiste, povezane s post-modernističnimi možnostmi ustvarjanja neformalnih družinskih partnerstev. Tretji tematski sklop, posvečen porokam in družinskim strukturam, sta oblikovala Claudio Lorenzini z Univerze v Vidmu in Robert Skenderović s Hrvatskega instituta za povijest iz Zagreba. Prvi je analiziral proces grajenja in sklepanja poročnih zvez v nekaterih vaseh na stičišču Železne doline in doline Režije v drugi polovici 16. in prvi polovici 17. stoletja s poudarkom na težavah, s katerimi so se soočale tradicionalne prakse ob uveljavljanju poročnih norm, ki jih je uvedel tridentinski zbor. Drugi pa je razpravljal o »hišni zadruzi« v Slavoniji v 17. in 18. stoletju. Izhajal je iz razlikovanja med civilno Slavonijo in slavonsko vojno krajino ter izpostavil različna koncepta in različne interese, ki so spodbujali ali zavirali širitev hišne zadruge kot gospodarskega in družbenega koncepta razširjene kmečke družine. Na podlagi primerov je prikazal pomen, ki

ga je imela v razumevanju in uveljavljanju razširjenega gospodinjstva kot tipične predmoderne družinske strukture v Slavoniji razpoložljivost zemlje.

Četrta skupina referatov je bila posvečena skupnostim. Aleksander Panjek z Univerze na Primorskem je prikazal razvojne poteze in demografsko ter socialno strukturo prebivalstva Gorice in njenega podeželja v luči popisa prebivalstva iz leta 1566. To, edino razpoložljivo evidenco prebivalstva iz predstatističnega časa, ki razlikuje prebivalstvo tudi po družbenem stanu, je avtor interpretiral v luči podatkov o gospodarskem dogajanju in jo uporabil tudi za natančnejšo periodizacijo gospodarske zgodovine obravnavanega prostora. Darja Mihelič iz Znanstveno-raziskovalnega centra SAZU je podala sliko prebivalstva Pirana na osnovi pragradiva avstrijskega štetja iz leta 1890 in poročnih formularjev, ki razodevajo vrsto zanimivosti v navadah poročanja in izvoru novoporočencev. Prispevek je pokazal tudi spremembe v etnični sestavi prebivalstva z uveljavitvijo slovenskega elementa na podeželju in v gospodarski strukturi, kjer se kaže nazadovanje poljedelskih in mornariških poklicev. Dubravka Božić Bogović z Univerze v Osijeku je spregovorila o strukturnih spremembah v prebivalstvu južne Baranje v 18. in na začetku 19. stoletja, povezanih s spremembami meja po turško-avstrijskih vojnah in prehodu dežele pod habsburško oblast. Opozorila je na izjemno etnično in versko nehomogenost tako omejenega prostora, ki so ji botrovali tudi množični premiki prebivalstva in ki jo je zaradi pomanjkljivosti virov (vizitacijskih poročil) mogoče le delno pretehtati.

V petem tematskem sklopu je tekla beseda o migracijah. Franco Cecotti z Inštituta za zgodovino odpornišstva dežele Furlanije Julijske krajine je predstavil raziskavo o t.i. »regnicolih«, to je priseljencih iz Kraljevine Italije v Trstu od leta 1857 do prve svetovne vojne. Prikaz, osnovan na evidenci italijanskih državljanov, ki jo je vodil italijanski konzulat v Trstu, je izpostavil mozaični značaj te priseljske skupnosti, ki se je šele po zedinjenju Italije formalno združila v enotnem imenu, medtem ko so jo prej sestavljali podaniki različnih italijanskih držav. Avtor je poudaril deformacije, ki sta jih v priseljsko statistiko vnesla rojstvo zedinjene italijanske države in zakonodaja o državljanstvu, zaradi katere so med italijanske državljanke in državljane, in torej tujce, všteti tudi v Avstriji rojeni soproge in potomci italijanskih priseljencev v Trstu. Rebeka Mesarić Žabčič z Inštituta za migracije i narodnosti v Zagrebu je poročala o demografskih procesih na otoku Susku v 19. in 20. stoletju s posebnim poudarkom na čezoceanskem izseljevanju. Šlo je v prvi vrsti za izseljevanje v ZDA, točneje v zvezno državo New Jersey, ki se je uveljavilo od osemdesetih let 19. stoletja kot posledica krize lokalnega vinogradniškega kmetijstva in splošnega upešanja gospodarstva. Verižna čezoceanska migracija je prispevala k depopulaciji otoka in hkrati k nastanku kolonij v New Jerseyu, katerih člani in njihovi potomci ohranjajo še vedno tesne vezi z izvirnim krajem. Javier Grossutti z Univerze v Vidnu je svoj prispevek posvetil istrskemu izseljevanju v Argentino v drugi polovici 19. stoletja in do druge svetovne vojne in vprašanju narodne pripadnosti oziroma identifikacije istrskih izseljencev. Ugotavljal je, da toga klasifikacija po posameznih narodnih skupinah ni mogoča, ker izseljenci iz etnično mešanih območij niso izkazovali jasne opredelitve za eno

ali drugo narodnost. Med njimi v Argentini tudi ni zaznati nacionalnih napetosti, v nasprotju s konfliktno situacijo, ki se je pojavljala v Istri pred in zlasti po prvi svetovni vojni. Značilno pa je, da so se v Argentini istrski priseljenci italijanskega in hrvaškega porekla organizirali in se družili na osnovi istrske, slovenski Istrani pa v večji meri na podlagi nacionalne pripadnosti.

Šesti in zadnji tematski sklop je bil časovno opredeljen in posvečen obdobju med koncem prve in leti po drugi svetovni vojni, obdobju, ki je tako na Slovenskem kot v sosednjih deželah prineslo korenite demografske spremembe, povezane z vojnim in političnim dogajanjem. Alessio Fornasin z Univerze v Vidmu in Marco Breschi z Univerze v Sassariju sta na osnovi neobjavljene italijanske prebivalstvene statistike prikazala demografske spremembe, ki so v omenjenem obdobju zaznamovale Julijsko krajino. Nakazala sta trende in vprašanja, ki jih je mogoče povezati s prehajanjem območja pod različne državne okvire, migracijskimi premiki in demografskimi politikami, kot so italijanska demografska politika od leta 1927 dalje, priseljevanje prebivalstva iz italijanskega polotoka in odseljevanje slovenskega in hrvaškega prebivalstva. Analiza odpira vrsto vprašanj tudi v ustaljenih razlagah o prebivalstvenih premikih v Julijski krajini med in po drugi svetovni vojni. Tadeja Tominšek Čehulič z Inštituta za novejšo zgodovino iz Ljubljane je spregovorila o metodoloških izzivih vojne demografije na Primorskem med drugo svetovno vojno, točneje o raziskavi o vojnih smrtnih žrtvah, ki so jo na inštitutu izvedli po vzoru podobne raziskave v Furlaniji Julijski krajini. Opozorila je na številne metodološke probleme, s katerimi se srečuje vojna demografija, in specifične slovenskega žrtvoslovja, ki zaradi obvladljivega teritorija vendarle beleži zavidljive rezultate. Michael Wedekind z Univerze na Dunaju je nastopil z referatom o nemški populacijski politiki v okupirani Sloveniji med drugo svetovno vojno in vzel v pretres koncepte, strategije ter ukrepe, s katerimi se je nemška oblast lotila etnične, socialne in prostorske reorganizacije slovenskega prostora. Podčrtal je razmerje med populacijsko znanostjo in populacijsko politiko, se pravi med tvorci politike, njihovimi svetovalci iz znanstvenih krogov in upravnimi tehnokrati, ki so bili mobilizirani in so sodelovali pri udejanjanju populacijskih načrtov. Damir Josipović z Inštituta za narodnostna vprašanja iz Ljubljane se je ukvarjal z vprašanjem razmejitve med Italijo in jugoslavijo oziroma Slovenijo ter med Slovenijo in Hrvaško v luči podatkov avstrijskih popisov iz let 1880-1910 in Rogličevega štetja iz leta 1945. Podrobno je prikazal predlagane oziroma načrtovane in dejanske mejne črte, demografske oziroma druge utemeljitve in principe, s katerimi so bile podprte. Pri tem je izpostavil pomen avstrijskih in poveljnega popisa kot pripomočka za dogovarjanje in določanje državnih razmejitev. Nazadnje je Leo Lavrenčič z Univerze na Primorskem predstavil raziskavo, posvečeno prenovi prebivalstva Kopra po drugi svetovni vojni, ko se je hkrati in po množičnem odhodu italijanskega prebivalstva iz mesta odvijalo prihajanje priseljencev iz Slovenije in drugih jugoslovanskih republik. Za razliko od t.i. eksodusa, o katerem je bilo že veliko napisanega, je proces »repopulacije« Kopra (in Istre nasploh) posebno zanimiv historiografski izziv, ki daleč presega demografske okvire, saj se predstavlja kot proces globoke preobrazbe družbenega ter kulturnega tkiva tega mesta.

Referate so spremljale živahne razprave, ki so pokazale na dodatna vprašanja in opozorile na mnoga še neraziskana problemska ombočja. Posrečen se je izkazal tudi geografski koncept sestanka, saj so meje (ne samo državnoupravne in etnične oziroma nacionalne, ampak tudi med družbenimi in gospodarskimi sistemi) in mejni prostori za zgodovinsko preučevanje prebivalstva posebno hvaležni laboratoriji, ki s svojimi posebnostmi otežujejo, a hkrati prispevajo k izostritvi metodoloških pristopov in interpretacij.

Aleksej Kalc

Ocene in poročila

Herwig Wolfram, **Conversio Bagoariorum et Carantanorum – Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien mit Zusätzen und Ergänzungen**. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert und um die Epistola Theotmari wie um Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt. Zweite, gründlich bearbeitete Ausgabe. Ljubljana / Laibach : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede, 2012. 419 str. (Dela 38 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 44).

Anonimni spis o pokristjanjenju Bavarcev in Karantancev – *Conversio* – predstavlja po večkrat citirani sodbi, ki jo je izrekel avstrijski zgodovinar Alphons Lhotsky in jo zdaj z dodatnimi argumenti podkrepil Herwig Wolfram, »poglavitni in paradni primer (*Haupt- und Glanzstück*) slavnega salzburškega zgodovinopisja«. Napisan je v na videz skromni, a precizni latinščini, ki se marsikje zgleduje ob mojstrih antične historiografije, v katero pa se je – po latinskih ovinkih – prikradlo tudi nekaj prijemov dvorezne sofistične retorike (ali z naslovom nekega poprejšnjega Wolframovega članka, »Lügen mit der Wahrheit«).

Conversio pa predstavlja obenem tudi nad vse pomemben vir za politično, cerkveno in kulturno zgodovino večjega dela ozemlja sedanje Slovenije v zgodnjem srednjem veku. Zato nas ne preseneča, da so se zanjo že zgodaj začeli zanimati slovenski, pa tudi hrvaški in češki zgodovinarji. Prvo izdajo je v 16. stoletju priredil in objavil *Flaccius Illyricus* (Matija Vlačić) v zbirki *Catalogi testium veritatis* (Basileae 1556), drugo izdajo dve stoletji za njim Marko Hanžič (Marcus Hansic), koroški jezuit slovenskega rodu, v drugem delu svojega velikega opusa *Germania Sacra* (*Germaniae sacrae Tomus II: Metropolis Salisburgensis, Augustae Vindelicorum* 1729). Spis so nato poznali in citirali, preučevali in upoštevali vsi pomembnejši slovenski zgodovinarji od Linharta (1788) dalje; obširneje je razpravljala o teh odmevih in vplivih Darja Mihelič (v: *Začetki slovenske etnogeneze II*, Ljubljana 2000, p. 839–961). Za *Conversio* pa so se zanimali tudi naši literarni zgodovinarji. Tako se npr. Karel Štrelkelj v uvodnih poglavjih k predavanjem o zgodovini slovenskega slovstva, ki jih je imel v letih 1899–1901 na graški univerzi (v slovenščini) in so nam v rokopisu ohranjena (in bodo kmalu dostopna tudi v knjižni obliki), pogosto naslanja na *Conversio*, iz katere nekaj odlomkov tudi prevaja. Že pred njim je *Conversio* poslovenil Janez Majcinger v dodatku k prevodu Billyjeve knjige *Zgodovina svetih apostolov slovanskih Cirila in Metoda* (Praga 1863, p. 98–103). Tudi Josip Gruden na več mestih *Zgodovine slovenskega naroda*, zlasti v poglavju o *Krščanskih blagovestnikih iz Solnograda*, povzema ali prosto prevaja odlomke iz nje, npr. zgodbo o Ingu, ki jo radi navajajo tudi naši literarni zgodovinarji (npr. Ivan Grafenauer v *Kratki zgodovini starejšega slovenskega slovstva*). Vse pomembne odlomke anonimnega spisa je v zanesljivem prevodu objavil Fran Kos v prvih dveh knjigah *Gradiva za zgodovino Slovencev* (1902, 1906). Še vedno pa ostaja nenadomestljiva in vsega upoštevanja vredna komentirana kritična izdaja, ki jo je priredil Milko Kos (Ljubljana 1936).

Zadnji slovenski prevod sem objavil podpisani (in k prevodu napisal nekaj opomb) v sedmem zvezku zbirke *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, ki je izšel ob 1100

letnici Metodove smrti (*Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih*, Ljubljana 1985, p. 15–27). Prevodu je dodan tudi latinski tekst, povzet po Milku Kosu (p. 28–42), uvodno študijo pa je napisal Bogo Grafenauer (p. 9–14), ki mu Wolfram v seznamu literature pomotoma pripisuje tudi avtorstvo mojega prevoda, čeprav je ne le na koncu Grafenauerjevega slovenskega uvoda, ampak tudi v angleškem povzetku izrecno napisano: *the text from Milko Kos's book was translated anew by Kajetan Gantar*).

Wolframova monografija je v prvi izdaji izšla pred več kot tremi desetletji pri graški založbi Böhlau-Verlag (1979), a je bila za drugo izdajo temeljito predelana in dopolnjena. Po izčrpnosti, preglednosti in vsestranski poglobljenosti nedvomno presega vse dosedanje objave in interpretacije tega pomembnega zgodovinskega vira, ki ga Wolfram v podnaslovu upravičeno označuje kot »belo knjigo« (*das Weißbuch*) salzburške cerkve.

Solidno in prepričljivo izhodišče Wolframove interpretacije predstavljajo avtorjeva metodična razmišljanja (*Methodische Überlegungen*, p. 52–56), kjer se naslanja na argumente *ex silentio*, tako da »po točkah« našteva vse, česar *Conversio* ne omenja, čeprav bi v takšnem kontekstu vsekakor moralo biti omenjeno. S tem nazorno osvetli tendenciozno in polemično ozadje »bele knjige«, zastrto z diplomatsko prefinjenim molkom o nekaterih neizpodbitnih in pomembnih zgodovinskih dejstvih. Skratka, gre za dvomljivo in v marsičem etično sporno dokazovanje anonimnega pisca o uveljavljanju in širjenju starodavnih pravic salzburške nadškofije na ozemlje nekdanje Spodnje Panonije (torej za nekak misijonarski »Drang nach Osten«). Po Wolframu je ta tendenca vidna že iz same kompozicije spisa, ki je – po njegovem mnenju – izrazito trodelna. V tem smislu so nato v nadaljevanju razčlenjena tudi poglavja komentarja (p. 85–217), ki predstavljajo najboljše in osrednji del knjige: 1. Pokristjanjenje (*Bekehrungsgeschichte*) Bavarcev, 2. Pokristjanjenje Karantancev, 3. Pokristjanjenje Slovanov Spodnje Panonije.

Ravno v pogledih na kompozicijo se pisec očitno razhaja z Bogom Grafenauerjem, ki je zagovarjal tradicionalno tezo o dvodelni kompoziciji; ta naj bi bila razvidna že iz naslova, v katerem sta navedena le dva vsebinska sklopa (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*). Grafenauer v svoji uvodni študiji ob tem vprašanju polemizira z Wolframom in se v nekem smislu distancira tudi od mojega prevoda (p. 11): »razdelitev, ki je razvidna tudi iz našega prevoda«. Ob tem naj omenim, da razčlenitvi prevoda na tri poglavja (po vzoru H. Wolframa) Bogo Grafenauer ni odločneje nasprotoval, predlagal mi je le, naj naslov tretjega poglavja (*Pokristjanjenje Slovanov v Spodnji Panoniji*) dam v oklepaj (in sem to sugestijo tudi sprejel). Po drugi strani pa se mi še vedno zdi Wolframova teza o trodelni kompoziciji upravičena, tem bolj, ker naj bi bilo polemično težišče in bistveni poudarek salzburške »bele knjige« vendarle na dokazovanju do pravic salzburške cerkvene jurisdikcije nad tistim delom populacije, ki ni zajet v naslovu *Bagoariorum et Carantanorum*, to pa je slovanski živelj v Spodnji Panoniji.

Wolframove interpretacije kažejo izreden posluš za prefinjeno zastrte stilne odtiske izvirnega latinskega besedila, ki imajo pogosto presenetljivo tendenciozno ozadje. Odkrito moram priznati, da bi moral v tem smislu svoj prevod marsikje

ponovno natančneje stilizirati. Tako npr. ob interpretaciji 4. poglavja, ki utegne biti ključnega pomena za našo nacionalno zgodovino, avtor opozarja, kako anonimni pisec obdobje polnih 80 let (od Samove smrti do vpada Avarov) preskoči s kratko frazo *non multo post tempore* (»ne dolgo zatem«). – Še pomembnejše je njegovo opozorilo na pomenske odtenke besedila o Avarih, češ da ne gre za zunanji vpad, saj latinski izraz *hostilis seditio* v resnici pomeni *sovražno vstajo*, tj. notranjo vstajo Avarov kot že podvrženih podložnikov. – Posebej kritična do prejšnjih prevajalcev in interpretov je Wolframova interpretacija zgodbe o Ingu in njegovi gostiji (v 7. poglavju). V nasprotju s prevladujočim mnenjem večine uglednih zgodovinarjev (med našimi omenja F. in M. Kosa, Lj. Hauptmanna, B. Grafenauerja), ki Inga predstavljajo kot karantanskega kneza, vidi Wolfram v njem duhovnika, svojo domnevo pa opira predvsem na eksaktno slovnično analizo latinskega genitiva relativnega zaimka *quorum unus* (ki pa vseeno še vedno dopušča odprti obe možnosti), pa tudi omembo imena Ingo v nekem drugem viru, kjer je dokumentiran z oznako *presbyter*. – Pomembno je tudi opozorilo na precej nenavaden, a očitno skrbno pretehtan izraz *complacitatio* (ki sem ga prevedel kot *pogodbo*), ki pa naj bi v resnici pomenil dogovor o pobotu neke sporne zadeve ob navzočnosti mnogih uglednih prič, ki jih *Conversio* poimensko našteva in katerih imena niso nametana po golem naključju, ampak po dobro premišljenem zaporedju: na čelu Kocelj, za njim Uncat (ne slovansko in ne germansko ime, temveč morda bolgarsko ime? morda Pribinov sin iz prvega zakona?), na tretjem Hotimir in nato dober ducat drugih slovanskih in poldrug ducat germanskih imen. – Še pomembnejši kot omenjena *complacitatio* pa je bil zbor v Regensburgu oktobra 847 (in ne leta 848, kot je zapisano v latinskem izvirniku in tudi v mojem prevodu), ki se omenja v 12. poglavju in ki se ga je udeležil, kot bi danes rekli, ves takratni srednjeevropski cerkveni in državni vrh. Briljantno predstavitev in pomembnost tega »vrha« je podal Peter Štih v svoji razpravi o Pribini (*Priwina: slawischer Fürst oder fränkischer Graf? – v: Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 31, 1994, p. 209–222*), ki jo H. Wolfram večkrat citira. – In ne nazadnje moram v svojem prevodu poleg omenjene letnice popraviti še neko letnico, in sicer letnico na začetku naslednjega (13.) poglavja ob omembi božiča, ki ga je sazburški nadškof Adalvin praznoval na Kocljevem posestvu, kjer bi moralo biti namesto leta 865 zapisano leto 864 (kar sta upoštevala že Milko Kos in Franc Grivec), kajti – po kronanju Karla Velikega – se je novo leto začinjalo že z božičem.

Za razliko od številnih starejših zgodovinarjev, ki so si očitno prizadevali dokazovati »slovenstvo« ali »nemštvo« posameznih lokalitet in ozemelj, ki se omenjajo v *Conversio*, se Wolfram usmerja k čim bolj nepristranskim, z nacionalizmi neobremenjenim ocenam. V ta okvir sodijo npr. njegova opažanja o obsegu in značaju karantanske kneževine, ki je »zaradi svoje enkratnosti velikega pomena tako za zgodovino Avstrije kot Slovenije« (p. 120), saj naj bi obsegala okoli 35 % ozemlja tako današnje Avstrije kot tudi današnje Slovenije. Podobno velja za njegova opažanja o »Slovanih, ki se označujejo kot Karantanci«, češ da gre v bistvu za nekakšno »polietnično gens«, ki se v precejšnji meri navezuje tudi na rimsko kontinuiteto (p. 121).

S tega vidika so zanimiva tudi avtorjeva izvajanja o knežjem kamnu, kjer ne pozabi izrecno omeniti, da se je obred ustoličenja izvajal v slovanskem jeziku (p. 122–125). V tej zvezi prizanesljivo in nepristransko (a obenem duhovito in iskrivo) komentira tudi nekatera aktualna dogajanja, npr. dnevno-politične reakcije enih ali drugih skrajnežev ob upodobitvah knežjega kamna na slovenskih tolar-skih bankovcih (1991) in nekaj let pozneje na centimskih evro-kovancih: »Bilo bi lepo, še več, bilo bi razumno, če bi se lahko tako južno kot severno od Karavank sporazumeli, da bi karantanski knežji kamen, ki ni samo del zgodovine Koroške in znatnega dela Avstrije, ampak tudi del zgodovine slovenske Štajerske in tistega majhnega dela Koroške, ki je zdaj v Sloveniji, imeli za simbol, ki nas povezuje in ne ločuje« (p. 124). In čeprav se npr. v *Conversio* ime solunskega apostola Metoda samo dvakrat izrecno omenja, Wolfram opozarja, koliko poniževanja (skoraj zlobe) se skriva v ozadju oznake *philosophus*, edine titulature, s katero anonimni pisec označuje Metoda, saj naj bi bila takšna titulatura povsem neprimerna za označevanje cerkvenega dostojanstvenika škofovskega ranga. Lahko bi k temu dodali, da se zloba in poniževalnost zrcali tudi v rabi nedoločnega zaimka *quidam*, ki ima v latinščini pogosto slabšalen prizvok in ki ga *Conversio* (najbrž ne slučajno) med vsemi številnimi zgodovinskimi osebami, ki jih navaja, doda samo dvema – Pri-binu in Metodu (v nemščini se dodani atribut podobno slabšalno prevaja kot »ein gewisser«). Zanimivo, da enak slabšalni *quidam* dodaja Metodu tudi poznejši izvleček, *Excerptum de Karentanis*, ki se kot dodatek pogosto objavlja in prevaja hkrati s *Conversio*. V tem izvlečku se Metod označuje kot *quidam Sclavus ab Hystriae et Dalmatiae partibus*: gre za povsem netočno oznako, ki so jo salzburški dostojanstveniki zavestno in načrtno gojili še nekaj stoletij po Metodovi smrti. Zato tem prijetneje preseneča Wolframova nepristranskost, ko nastopa skorajda kot Metodov advokat. Zlonamerno trditev anonimnega avtorja o Metodu, češ da je z nedavno iznajdbo slovanskih črk zakrivil izpodrivanje latinščine in »uglednih latinskih črk« (*litterae auctores Latinae*), označuje Wolfram kot *eine Übertreibung* (pretiravanje), pri čemer opozarja tudi na podatek v *Žitje Metodija* (c.17), da se je bogoslužje ob Metodovi smrti opravilo v treh jezikih, v latinskem, grškem in slovenskem jeziku.

Wolfram je drugi izdaji in komentiranemu prevodu anonimne *Conversio* dodal tudi latinski tekst in prevod pisma salzburškega škofa Teotmarja (*Epistola Theotmari episcopi*), ki je nastalo kmalu za *Conversio* (ok. leta 900) in ki se v dikciji in tematiki očitno tudi nanjo navezuje. Doslej je to pismo veljalo za falzifikat, a je nedavno avstrijski latinist Fritz Lošek prepričljivo dokazal njegovo pristnost, o čemer je poročal tudi v referatu na mednarodnem simpoziju »Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo« (septembra 1997 v Ljubljani). (Mimogrede: Fritz Lošek je – dve desetletji po prvi izdaji Wolframove *Conversio* – tudi sam izdal in prevedel *Conversio* za serijo MGH, širši nemški publiki pa je še bolj znan kot prenovitelj popularnega Stowasserjevega Latinsko-nemškega slovarja iz 19. stoletja, ki ga je osvežil in obogatil z besednjakom in odenki srednjeveške latinščine. Lošek velja hkrati za najsubtilnejšega poznavalca »salzburške latinščine 8. stoletja«, ki se ji posveča že od svoje disertacije na dunajski univerzi /1982/,

ki je imela naslov »*Conversio Bagoariorum et Carantanorum – Kritische Edition und deskriptive Grammatik*«.)

Poleg tega je Wolfram novo izdajo anonimne *Conversio* obogatil še z dodatkom štirih že prej objavljenih, a težje dostopnih razprav. Prva se posveča mejnim problemom frankovske države in vprašanjem latinske terminologije, kar je zanimivo tudi za ozemlje naše današnje države. Še bolj je za nas zanimiva druga razprava, ki se – poleg drugega – ukvarja tudi z interpretacijo slovanskih imen v Čedadskem evangelijarju. Najbolj aktualna pa zna biti tretja v vrsti teh razprav, ki se dotika problema državnih tvorb na vzhodu srednjeevropskega prostora, med kakršne je sodila npr. država kralja Sama.

Serijo dodanih razprav zaključuje *Schlußwort*, zgoščena sklepna beseda (p. 355/6), ki vsebuje klic in poziv k strpni interpretaciji brez mitiziranja zgodovinskih pojavov, ki se lahko kaj hitro izrodi v gojišče škodljivih nacionalizmov. Tako Wolframova monografija ne izzveni v znanstveni larpurlartizem, ampak v pomemben in dragocen prispevek k sožitju in boljšemu razumevanju dveh sosednjih narodov in držav. Obenem pa predstavlja tudi tehten prispevek k raziskovanju oblastvenih struktur karolinške države, o katerih se, kot je zapisal Peter Štih (v omenjenem članku o Pribini, p. 212), »naše znanje množi le počasi, postopno in z velikimi naporji, tako da je podoba te problematike danes sicer popolnejša, a obenem tudi precej bolj zapletena.« In ker lahko v tej državni *mega-tvorbi* že pred dvanajstimi stoletji iščemo prve zametke sedanje evropske unije, kamor se – ne samo po geografskem položaju, ampak tudi po zgodovinskih koreninah – vrašča ozemlje današnje Slovenije, pomeni Wolframova knjiga tudi s tega zornega kota aktualen prispevek za nadaljnje poglobljeno raziskovanje naših korenin.

Ne nazadnje naj ponovim še deziderat, ki ga je že pred tremi desetletji zapisal Bogo Grafenauer ob koncu omenjene uvodne študije (p. 14), da bi namreč morali tudi v slovenščini razmišljati o prenovljeni komentirani izdaji tega temeljnega vira in dokumenta naše duhovne in politične zgodovine. Tem bolj, ker ostajajo študije in izsledki naših zgodovinarjev, ki so se v tej zvezi soočali s podobnimi vprašanji in problemi in prihajali velikokrat do presenetljivo podobnih spoznanj, skoraj neopažene. Tako se npr. na koncu Wolframove knjige v seznamu strokovne literature (seznam obsega skoraj štirideset strani!) – poleg Boga Grafenauerja in Milka Kosa – omenjajo samo tri imena slovenskih zgodovinarjev (Ljudmil Hauptmann, Jaro Šašel, Peter Štih). Nikjer omembe Frana Grivca, avtorja sicer ponekod vprašljive, a vendar doslej edine obsežnejše knjige o knezu Kocljju, ki se ga Wolframov komentar na več mestih dotika, nikjer razprav Sergeja Vilfana ali Rajka Bratoža, ki se sicer omenja kot urednik, ne pa tudi kot pisec relevantnih razprav, objavljenih večkrat tudi v nemščini (zadnja in po tematiki najbližja, o začetkih slovenske etnogeneze, ki je izšla v knjigi *Grundlagen der slowenischen Kultur* leta 2010 pri Akademiji znanosti v Göttingenu, seveda še ni mogla biti upoštevana, saj sta obe deli šli skoraj istočasno v tisk). Še zlasti nas preseneča, da se npr. iz dveh knjig o začetkih slovenske etnogeneze (*Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und Karolingischer Epoche – Anfänge der slowenischen Etrhnogenese*, Ljubljana

2000), ki obsegata skupaj več kot 1100 strani in kjer je skoraj polovica prispevkov objavljena v nemščini (enega od uvodnih člankov je v njej napisal tudi Herwig Wolfram), omenjata samo dva članka (Fritz Lošek, Uwe Ludwig), ne pa tudi nekaj tistih, ki se še bolj neposredno nanašajo na *Conversio*.

Ne glede na te pripombe pa mora biti Wolframova monografija našim raziskovalcem vzor, stimulans in izziv za nastanek podobno zasnovanega poglobljenega dela v slovenščini, seveda ob primerno večjem upoštevanju izsledkov in dognanj tudi naših slovenskih avtorjev. Izbrane strani iz *Conversio* pa bi kot vzor srednjeveške latinščine morale najti mesto tudi v šolski lektiri na naših gimnazijah, vsaj tistih, ki imajo latinščino v svojem učnem programu.

Kajetan Gantar

Esad Kurtović, **Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača**. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 526 str. (Historijske monografije, knj. 4).

Značilno za proučevanje bosenske srednjeveške preteklosti je, da so se mnogi zgodovinarji odločili za monografsko obdelavo vidnih osebnosti, vladarjev in velikašev. Prav ta biografski pristop pa je omogočil vsestranski vpogled v širša politična in družbena dogajanja v bosenski srednjeveški državi. Tako imamo doslej monografsko obdelane naslednje osebnosti: vojvodo Sandalja Hranića (Jovan Radonić), kneza Pavla Radenovića (Jovan Radonić), vojvodo Hrvoja Vukčića (Ferdo Šišić), hercega Stjepana Vukčića Kosačo (Sima Ćirković) in kralja Trtka II. Tvrtkovića (Pavo Živković).

Esad Kurtović, profesor na Filozofski fakulteti v Sarajevu, je na osnovi novega arhivskega gradiva na novo obdelal velikega vojvodo Sandalja Hranića Kosačo. Sandalj Hranić je eden najpomembnejših velikašev bosenske države s konca 14. in začetka 15. stoletja. Obsežna knjiga o Sandalju Hraniću (je dopolnjena doktorska disertacija) predstavlja rezultat avtorjevega večletnega raziskovalnega dela, predvsem ob upoštevanju doslej neznanega gradiva v Državnem arhivu v Dubrovniku.

Vsebinsko je delo razdeljeno na sedem tematsko-kronološko zaokroženih vsebin. Posamezna poglavja imajo več podpoglavij, v katerih nas avtor opozarja na pomembna vprašanja povezana z delovanjem Sandalja Hranića. V uvodnem poglavju daje izčrpen pregled objavljenega in neobjavljenega arhivskega gradiva ter kritičen pogled na objavljeno literaturo o Sandalju Hraniću. Pri tem se še posebej omejuje na Radonićevo študijo o Sandalju. V poglavjih ki sledijo obdeluje posameznosti iz Sandaljevega življenja, govori o poreklu rodbine Kosača in njegovemu predniku Vlatku Vukoviću (udeležencu Kosovske bitke). Podrobno obravnava biografije njegovih bratov Vuka in Vukca ter navaja podatke o "četrte kuće plemena Kosača". Najobsežnejši del knjige je posvečen opisovanju Sandaljevih odnosov do bosenskih vladarjev ter do ostalih velikašev bosanske države (Radosava Pavlovića, Hrvoja Vukčića itd). Nadalje so podrobno opisani odnosi z Dubrovniško republiko, Benetkami, Ogrsko in osmanskimi Turki. V zvezi z obdelavo položaja Sandalja so opisane sicer znane teme iz bosenske zgodovine, vendar sedaj skozi prizmo Sandaljevega delovanja. Posebej izstopajo bosensko-dubrovniška vojna 1403–1404 in sklepanje miru, pa odnosi bosanskega plemstva z ogrskim kraljem Sigismundom Luksemburškim, borbe povezane s kraljevim prestolom, Konaveljska vojna itd.

Eden glavnih avtorjevih ciljev je bil prikazati sposobnosti, kako je Sandalju uspelo obdržati in naprej razviti matično posest svoje rodbine. Kurtoviću je uspelo podati celoten vpogled v Sandaljevo zemljiško posest, ki je znatno preseгла ozemlje, ki ga je podedoval od strica Vlatka Vukovića. To področje je imelo močno gospodarsko podlago zaradi povezanosti z živahnimi komunikacijskimi potmi usmerjeni proti notranjosti Balkana. Podedoval je tudi vojvodski naslov, ki mu je omogočil doseči pomemben družbeni status med najpomembnejšimi predstavniki visokega plemstva. On je bil med tistimi odličniki, ki so ob vladarju odločali o najvažnejših vprašanjih bosenske politike. Posest Vlatka Vukovića je obsegala področje Podrinja i Polimlja, dele Zete in Konavelj ter Dračevico z Novim. Sandaljeva posest pa je

bila na severu in severozahodu omejena z reko Neretvo vse do izliva Neretve v morje, Severna meja je potekala po reki Neretvi, šla nato nad Fočo in Goraždem na ustje Pive in Tare v Drino. Vzhodna meja je obsegala Polimlje z Mileševim in Plevlje in se ob Brskovu spiščala do Boko Kotorskega zaliva.

Glavni podpornik neapeljske politike Ladislava Neaplejskega v Bosni je bil vojvoda in herceg Hrvoje Vukčić Hrvatinić. V tej borbi je Sandalj Hranić podpiral Hrvojevo politiki. Vrhunec te povezave doseže z ženitveno povezavo s hišo Hrvatinićev. V spremenjenih političnih okoliščinah, ko je prenehala podpora Ladislavu Neapeljskemu, je moral tudi Sandalj Hranić priznati Sigismunda Luksemburškega. Toda priznati je moral dvojno vazalstvo, ki ga je pogojeval ogrsko osmanski spopad v Bosni zaradi delitve interesnih področji na jugovzhodu Evrope. Prisotnost osmanskih Turkov v Bosni in ogrožen od pritiskov nasprotnikov v Bosni, ki so jih vodili Pavlovići in bosenski vladar, se je vojvoda Sandalj približal osmanskim Turkom in nastalo situacijo obrnil v svojo korist. Trajna orientacija do Osmanom mu je prinesla stabilnost, ki jo je plačeval s tributom.

Avtor se dotakne tudi Sandaljeve poslovne aktivnosti. Z razpredenim carinskim sistemom je kontroliral tovarniški promet. Trdna ekonomska moč je potrjena s podatki, da je razpolagal z velikimi količinami srebra, čeprav ni imel na svojem področju srebrnih rudnikov. Kontroliral je tudi enega najprometnejših trgov s soljo v Drijevih in s tem dosegel pomembne dohodke. Med Sandaljevo imetje spadajo mnoge hiše, ki jih je imel v Kotoru, Zadru, Benetkah in Dubrovniku, pa še posest, ki jo je imel na področju Dubrovniške republike. Bil je lastnik bogatega depozita, ki ga je imel v Dubrovniku in Zadru, naložb v Benetkah, dohodkov iz Kotora, Olova in Drijeva (carina od prodaje soli), mogoriša (plačuje Dubrovniška republika), konaveljskega tributa in drugih carin. Po vzoru na kraljev dvor je uredil svoj dvor z lastno pisarno in številnimi poslanci, ki jih je pošiljal v misije, predvsem v Dubrovnik. Preko razpredene mreže odposlancev je prihajal do izčrpnih poročil o dogodkih v neposredni bližini in po Evropi.

Glede verske opredelitve Sandalja avtor poudarja, da je versko pripadnost Sandalja težko ugotoviti, ker je situacija verskega življenja v takratni Bosni zelo zapletena. Čeprav je krščansko opredeljevanje bilo sestavni del srednjeveškega duhovnega izražanja, je bil Sandalj "Crkvi bosenski" verjetno naklonjen. Preko treh zakonov, je bil preko žena povezan tudi z verami svojih žena (pravoslavljem in katolištvom).

Sandalju Hranicu je uspelo ohraniti in razširiti posest plemiške rodbine Kosać. Tako je svojemu nasledniku hercegu Stjepanu Vukčiću zagotovil boljše izhodišče kot ga je imel sam. Njegov naslednik je lahko nadaljeval uspešno politično in gospodarsko politiko in s tem povečal moč Kosać. Delo Esada Kurtovića je pomemben prispevek k proučevanju bosenske srednjeveške zgodovine in podlaga za nadaljnje raziskave.

Na koncu knjige je avtor dodal 5 prilog, v katerih so povzetki oziroma regesti virov, pa tudi objave celotnega teksta dokumenta najdenega v Dubrovniški arhivu. Povzetek je v angleškem jeziku.

Knjiga je opremljena z obsežnim znanstvenim aparatom, izčrpno bibliografijo, tabelarnimi pregledi ter registrom osebnih in krajevnih imen.

Ignacij Voje

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Matthias Krüger in Isabella Woldt (ur.), **Im Dienst der Nation, Identitätsstiftungen und Identitätsbrüche in Werken der bildenden Kunst**. Hamburg: Akademie Verlag, 2011, str. 408.

Predstavljeno knjigo je leta 2011 izdal Warburg Kolleg v zbirki Mnemosyne, ki od 2005 deluje kot kulturnozgodovinski oddelek Univerze v Hamburgu. Njegovo poslanstvo je oblikovanje foruma za izmenjavo pogledov mladih doktorandov in raziskovalcev s področja kulturne zgodovine in sorodnih disciplin. Prvo posvetovanje je inštitut pripravil spomladi in jeseni 2006 na temo nacionalizacije umetnosti; rezultat posvetovanja je zbornik razprav, ki je predmet predstavitve. V letu 2007 je potekalo posvetovanje na temo ogrožanja slikarskih umetnin od antike do sodobnosti, 2008 in 2009 na temo izoblikovanja umetnikov v tujini, 2010 o tehnikah vpletanja nadnaravnih (magičnih) elementov v slikah od srednjega veka do sodobnosti, 2012 in 2013 na temo portretov.

Urednika ocenjujeta, da je umetnost bila (in je še vedno) tesno povezana z oblikovanjem narodov oziroma narodnih identitet, zato menita, da je posvetovanje izjemno koristno, saj prinaša različne poglede in izkušnje v procesu uporabe in zlorabe umetnikov in umetnin pri narodnem konstituiranju in osmišljanju narodne identitete. V zborniku je predmet obravnave kompleksen odnos med kulturo/umetnostjo in umetniki na eni strani in kolektivnimi skupnostmi na drugi strani, kar je predstavljeno z analizo slik, skulptur, materialov, oceno o obstoju posebnih nacionalnih umetniških slogov, oblikovanja umetnikov in njihovega umeščanja v umetniško-slogovne šole. Ker je predmet obravnave povezave z narodnim kolektivnim skupnostmi so le-te predstavljene v širokem časovnem loku od zgodnjega novega (predmodernih teritorialnih narodnih skupnosti – Nizozemska in Poljska) do obdobja po drugi svetovni vojni (gradnja mavzoleja Mustafe Kemala Atatürka), pri čemer je težišče na obdobju od zadnje tretjine 19. stoletja do druge svetovne vojne. Torej v obdobju, ko so bile umetnine kot specifična oblika ustvarjalnosti umeščene v diskurz o narodni identiteti, narodnih oblikah, posebnih specifičnih narodnih materialih, ali pa so umetnine ali umetniki retrogradno dobili oznako, status in funkcijo sooblikovalcev narodne identitete. Na ta način se je oblikovala nova povezava med motivom umetnine, umetnikom in njeno umeščenostjo v nacionalni kontekst (vsaj na ravni zgodovinskega spomina).

Monografija, ki je primer kulturno-historičnega pristopa, je razdeljena na pet sklopov: Narodni slogi in narodni ornamenti, Narod in avantgarda, Umetnostna geografija, Gradnja objektov in predimenzioniranost narodno-reprezentativnih gradenj ter Narodni miti. Razprave so večinoma v nemščini (ostale so angleščini) in so sicer tudi tesno povezani z nemškimi umetniki in nemškim narodom. Uporabljena sta dva pogleda. Na eni strani so predstavljeni pogledi na dogajanje znotraj kulturniške srenje in njihovo vključevanje umetnini, arhitekturnih zamislih in izvedb, kritik ter predlogov v narodni kontekst in s tem prizadevanje za sooblikovanje identifikacijskega jedra narodne samopodobe. Na drugi strani pa je namenjena pozornost instrumentalizaciji in kategorizaciji umetniških del in kulturnih kritik od zgoraj, tako na ravni države kot tudi kulturnih institucij. V primeru držav je to

namenjeno ideološkemu zaostrovanju v Evropi (v Nemčiji, Italiji in Franciji) v tridesetih letih 20. stoletja.

V prvem sklopu Narodni slogi – Narodni ornamenti so razprave Anne Grosskopf, Vere Wolff, Monike Wagner in Jindřicha Vybiral. Grosskopfova je predstavila pomen in prizadevanje za iskanje posebnega nemškega narodnega arhitekturnega sloga na začetku 20. stoletja, kar obravnava z analizo strategij za organizacijo narodnih in mednarodnih umetniških razstav. Osrednjo pozornost je namenila arhitektu Petru Behrnsu, utemeljitelju t.i. kristalne linije in Darmstadtske šole. Kljub arhitektovi velikopoteznosti se njegove arhitekturne zamisli niso širše uveljavile. V drugi razpravi je Wolffova je predstavila potovanje nemškega arhitekta Bruna Tauta na Japonsko na začetku tridesetih let 20. stoletja. Opozori, da je Taut oblikoval s svojimi potopisi in časopisni članki pogled zahodnega sveta na Japonsko arhitekturo do osemdesetih let 20. stoletja. V razpravi Monike Wagner je predstavljen les kot material in njegov simbolni pomen v nemškem javnem diskurzu. Avtoričina ugotovitev je, da je bil les kot umetniški material cenjen toliko kot je odražal idealizirane kvalitete nemštva – trpežnost, vzdržljivost in obstojnost. V zadnji razpravi v prvem razdelku je Vybiral predstavil oblikovanje posebnega češkega sloga v heterogenem okolju habsburške monarhije v 19. stoletju. Pri tem je primerjal oblikovanju in razvoj znanosti kot svetovljanske, in umetnosti kot izrazito nacionalne ali vsaj regionalne kulturne dejavnosti. Poudaril je, da je bila pobudo za oblikovanje posebnega češkega sloga na stran naročnikov, ki so s tem želel poudariti domoljubno pripadnost Češki, zaradi česar so se uveljavili tradicionalni umetniški pristopi iz 17. stoletja. Kot pomembno prelomnico pri oblikovanju narodnega sloga postavi zlom dunajske borze 1873, in s tem povezane procesa krepitve narodne zavesti. Do dejanskega preloma in oblikovanja posebnega narodnega sloga pa naj bi prišlo šele po razpadu Habsburške monarhije in nastanku Čehoslovaške.

V drugem sklopu Narod in avantgarda so razprave Lynette Roth, Kate C. Kangaslahti in Jennifer Hirsh. Rothova je predstavila problem 'Neue Sachlichkeit', ki je bila, zaradi njene zlorabe v obdobju nacionalsocializma, dolgo prezrta tema. Opozarja na problematičnost delitev umetnikov in kot primer navaja delitev Gustava Friedricha Hartlauba predstavnikov Neue Sachlichkeit na veriste in realiste. Jedro razprave predstavlja refleksije Franza Wilhelma Seiwerta, kritika umetniške srenje in duševnega miljeja weimarske Nemčije. Seiwert, ki je bil član t.i. kölnskih naprednjakov, je kritiziral površinsko samozadostno nemške kulture in umetnosti, kar je označil kot cinično iztrošenost in suhoparnost. To naj bi simbolno predstavljalo slikanje lepih podob prostitutk in s tem nezmožnosti, če že ne celo izogibanja, družbeno angažirani in kompleksni obravnavi teme in drugi sorodnih tem v weimarski Nemčiji. Kangaslahtijeva analizira odnos Francozov in francoske kulture do tujcev od izjemne širokogrudnosti v 19. stoletju do bistvenega poslabšanja odnosa po veliki gospodarski krizi, kar predstavi kot razvoj francoske identitete od pretežno kulturnega do etično utemeljenega nacionalizma. Pri tem pa opozarja na izjemno živahnost in kulturno samozavest Pariza, ki se oblikuje kot posebna Ecole de Paris z množico zasebnih umetniških šol. To občutenje ponazori z navezanostjo Marca Chagala na francosko prestolnico, ki je mesto označeval kot

kraj umetniškega rojstva in s tem izjemnega pomena na njegovo ustvarjanje, razvoj talenta in dojemanje sveta. Hirsheva obravnava ustvarjanje italijanskega slikarja Giorgia de Chirca po prvi svetovni vojni, torej v obdobju po vrhuncu v njegovi karieri. Ob tem opozori, da je v Italiji tudi v obdobju fašizma obstajala liberalnosti na področju slikarske umetnosti. Kljub temu pa je opozorila, da je bilo pomembno sodelovanje s politiko, saj je de Chirco z vstopom k fašistični stranki pridobil povabil za razstavljanje na drugem rimski kvadrinalu (1935) in druga javna naročila. Ker pa ni bil med bolj izpostavljenimi »režimskimi« slikarji, se je lahko po drugi svetovni vojni elegantno distanciral od fašizma.

V sklopu Umetnostna geografija sta razpravi Itaya Sapiirja in Matthiasa Krügerja. Sapir je predstavil problematičnost razvrščanju umetnikov po umetniških šolah kot izrazito sodobnem pogledu, ki je že na načelni ravni redukcionističen. Svoje razmišljanje ponazori na primeru slikarja Adama Elesheimerja, ki je kot mlad Frankfurtčan ob koncu 16. stoletja odšel v Benetke in nato v Rim, kjer je ustvaril večino del. Za časa življenja si ni pridobil posebnega ugleda, zaradi česar je bil v enciklopedijah suhoparno predstavljen. Do izjemnega porasta zanimanja zanj pa je prišlo v 30. letih 20. stoletja, kot sta bili izdani dve obsežni monografiji, seveda kot nemškega umetnika, četudi je večino del ustvaril v Benetkah in Rimu. Krüger pa je predstavil simbolem učinek odtenkov v delih Emila Noldeja, ki je v svetlih odtenkih predstavljal naravo in človekov stik z njo, ter na drugi strani mračne predstavitve oblik mestnega življenja. Nolde je imel odklonilen odnos tako do kubizma kot do mestnega življenja.

Sklop Gradnja objektov in predimenzioniranost narodno-reprezentativnih gradenj je najobsežnejši sklop, kar potrjuje pomen prezentiranosti narodnih skupnosti v urbanih središčih. V njem so razprave Britte Hentschel, Monike Pemič, Anne Minta, Jennifer Verhoeven in Burcu Dogramanci. Hentschelova predstavlja dogajanje v Rimu po letu 1870, ko je Papeška država postala del kraljevine Italije, in ko je kralj Viktor Emanuel za svoj rezidenco izbral palačo na Kvirinalu, papeževo poletno rezidenco. Predstavlja priprave urbanističnih načrtov, gradnjo narodno-reprezentativnih stavb (parlament, narodna banka in sodna palača) ter prizadevanjem za simbolno prevrednotenje mestnih stavb. V ta kontekst umešča izbor Panteona za grobnico kraljevske družine. Slovenska umetnostna zgodovinarica Monika Pemič primerja gradnjo narodnega doma v Ljubljani in Mariboru. Opozarja na različne tehnike zbiranje sredstev za gradnjo obeh pomembnih družabnih stavb. Medtem ko so v Ljubljani večino denarja prispevali slovenski meščani, so pri gradnji mariborskega doma slovenskih kulturnih društev prispevali večino rodoljubi s podeželja. Poseben poudarek daje umeščanje obeh stavbišč v mestni organizem. Pri tem opozarja, da je narodno oznako Narodnemu domu v Ljubljani dalo okrasje in ne sam izbor arhitektove zamisli. Ne drži pa njena ugotovitev, da so bile na Kongresnem trgu samo nemške stavbe, saj je bilo društvo Slovenska matica od jeseni 1879 lastnica stavbe na trgu v kateri ima še danes sedež, ki jo je kupila ob bankrotu Zavarovalne banke Slovenija. Minta predstavi prizadevanja verskih skupnosti za gradnjo narodno-reprezentativnih objektov v prestolnici ZDA. Osrednjo pozornost nameni prizadevanjem dveh največjih in najmočnejših verskih

skupnosti (rimo katoliške in protestantske – Episcopal church) ter njuno prizadevanje za pridobitev politične in materialne podpore pri gradnji monumentalnih verskih objektov. Obe skupnosti sta težili, da bi njuni katedrali pridobili statut narodnih svetišč. V teh prizadevanjih, kljub verbalno močnem poudarku vere v ZDA, sta bili neuspešni. Verhoevnova je predstavila Limburško katedralo in njeno umeščanje v nemški narodni diskurz v obdobju nacionalsocializma, tako v kontekstu razprav o izboru gradbenega materiala za restavratorska dela (kamen ali kakšen drug material, ter seveda simbolno vzporejanje kamna z idealiziranimi nemškimi lastnostmi) kot vključevanje vedute katedrale (z avtocestnim viaduktom v ozadju) v narodni spomin. Veduta katedrale z avtocestnim viaduktom je bila tako predstavljena v posebnem spominskem listu, ki je izšel ob rojstnem dnevu Adolfa Hitlerja aprila 1941. Na strukturni ravni pa je predstavila faze instrumentalizacije kulturnega spomenika v nacionalsocialistično ideologijo. Dogramaci je predstavil gradnjo mavzoleja za Mastafo Kemala Atatürka ter nemški vpliv na razvoj turške umetnosti in sekularne družbe ter razvoj turške umetnosti. Atatürk je povabil nemške strokovnjake, da pomagajo pri izgradnji moderne turške države. Zato so nemški strokovnjaki in kulturniki kasneje zastopali stališče, da se prvemu predsedniku Turčije postavil veličasten in reprezentativen spomenik, ki bo na simbolni predstavljalo navzočnost njegovih idej o moderni Turčiji. Gradnja mavzoleja je omogočila osamosvojitve turških umetnikov, h čemur so prispevale tudi mednarodno politične razmere po drugi svetovni vojni.

V sklopu s pomenljivim naslovom Narodni miti so prispevki Miriam Volmert, Isabelle Woldt in Martine Baleve. V prvi razpravi je predstavljeno vključevanje morja in sipin v samopodobo Nizozemcev, ki se prične oblikovati sočasno z bojem za neodvisnost od Špancev od 16. stoletja dalje, pri čemer je kot osnova služilo starejše ljudsko izročilo. Slike morja, sipin in ograjenih vrtov naj bi tematizirale odnos do narave, tako trdi boj pri pridobivanju nove zemlje in hkrati tudi bogastvo, ki omogoča preživetje. Za Volmertovo je posebno pomembna projekcija kolektivnih idealov prizadevanj, ki se počasi, a vztrajno preoblikujejo od lokalne znamenitosti v narodno. Woldtova obravnava fenomen sarmatizma v novem veku kot posledico političnega dogajanja (širjenje poljske države proti vzhodu) in njegov vpliv na umetniško (re)prezentacijo. Pri tem primerja vpliv sarmatistične ideologije na področju slikarstva in arhitekture. Ugotavlja, da je imel sarmatizem velik vpliv na prikazovanje oblačilne kulture, medtem ko takšen vpliv pri arhitektonski rešitvah ni opazen, saj so podeželski dvorci zgrajeni pod francoskim in italijanskim vplivom. Baleva obravnava vpliv slik pokola pri Bataku na oblikovanje bolgarskega spomina na bolgarsko vstajo spomladi 1876 proti osmanski državi. Opozori na velik vpliv zasidranih predstav zahodnega sveta o Balkanu in Turkih, ki ima svoj izvor v protiturških propagandi na začetku novega veka. Poljski umetnik Antoni Piotrowski je 16 let po tragičnem dogodku naslikal podobo masakra, ki je sprožil bolgarsko vstajo protu Turkom. Pri tem pa se je očitno opiral na sodobne reportaže angleškega novinarja, četudi je v spominih kot vir navedel obsežno delo Stojanova Zacharija, ki je delo izdal nekaj mesecev potem ko je bila slika že razstavljena na prvi bolgarski narodni razstavi v Plodivu. Baleva zaokroži zbornik razprav z

opozorilom, da ima podoba pokola negativen vpliv na sodoben odnos večinskega prebivalstva do Pomakov. Knjiga, ki predstavlja zanimivo branje, prispeva k refleksiji o aktualnosti umetniških (re)prezentacij in njihovega umeščanja ter vpliva na oblikovanje narodne in drugih (sub)identitet.

Željko Oset

Aleksander Lorenčič, **Prelom s starim in začetek novega**, Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizmu (1990–2004). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012. 520 strani (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones ; 15).

Dvajset let po razpadu Jugoslavije, ki ni pomenil le političnega, pač pa tudi gospodarski prelom, smo dobili izpod peresa Aleksandra Lorenčiča knjigo, ki govori o slovenskem prehodu iz socialističnega gospodarstva v kapitalistično. Že na začetku je potrebno povedati, da nam lahko knjiga ponudi tudi nekaj odgovorov na vprašanja, ki si jih zastavljamo v hudi krizi, s katero se spopadamo na prelomu iz prvega v drugo desetletje 21. stoletja.

Slovenski prehod v kapitalizem je predstavljen kot postopen. Postopnost, namesto šok terapije in trenutnega reza s preteklostjo, piše Lorenčič ekonomisti danes ocenjujejo diametralno nasprotno. Na eni strani posamezniki to mehak prehod označujejo kot najuspešnejši med tranzicijskimi državami, na drugi strani pa so ostri kritiki, ki pravijo, da je bil ta prehod najslabše izveden ravno v Sloveniji, in da je zgodba o uspehu, le puhlica.

Po uvodnem opredeljevanju pojma tranzicija se Lorenčič loti pojasnjevanja gospodarskega stanja in razpadanja Jugoslavije v osemdesetih letih. Avtor poudarja, da je bila Jugoslavija gospodarsko zlomljena že v drugi polovici sedemdesetih let, ko se ni prilagodila po znani naftni krizi. Standard je padel na vrednosti iz šestdesetih let in vsi poskusi reševanja so bili neuspešni. Lorenčič z besedami nekdanje predsednice Zveznega izvršnega sveta Milke Planinc pojasni, da je bil glavni krivec partija, ki se ni bila pripravljena ukloniti nujnosti približevanja tržnemu gospodarstvu. Velika gospodarska težava je bila tudi različna stopnja razvitosti posameznih delov Jugoslavije. Slovensko gospodarsko stanje v osemdesetih je delilo usodo jugoslovanske krize – stagnacija, razkorak med uvozom in izvozom, rast cen. Bilo je nekaj načrtov rešitve, v praksi pa je poskusil svojega realizirati novi predsednik ZIS Ante Marković, ki pa svoje različice šok terapije ni uspel izpeljati. Reforma, ki jo je začel konec leta 1989 je do jeseni 1990 že ovenela.

Gospodarska reforma ni bila prioriteta demokratske vlade, saj se je resneje lotila preoblikovanja gospodarskega sistema šele konec leta 1990. V prvi polovici leta 1991 so bili sprejeti nekateri ukrepi, ko so slovensko gospodarstvo že trgali od jugoslovanskega. Kako različni so bili občutki temelječi na zanosu odmikavanja od Beograda in trezno presoje bodočega razvoja je po Lorenčiču lepo izrazil Jože Mencinger, ki je povzemal razmišljanja in občutke javnosti in ekonomistov, ki so na eni strani videli gospodarski razcvet in Švico za prvim ovinkom, in drugo stranjo, ki je predvidevala popoln gospodarski polom. Prehod v kapitalistično gospodarstvo je pomenil prehod iz družbene lastnine v zasebno, premik od industrije v storitvene dejavnosti, od velikih podjetij k manjšim, preusmeritev z jugoslovanskega trga na zahtevnejše zahodne trge in iz ekonomije ponudbe v ekonomijo povpraševanja. Slovenija je imela na začetku prehoda v kapitalistično gospodarstvo kar nekaj prednosti pred ostalo vzhodno Evropo. Zanimivo si je danes vsaj poskusiti odgovoriti na Mencingerjevo vprašanje iz leta 1991 ali bo Slovenija te prednosti znala obdržati. Na našo najhujšo hibo pa je, kot povzema Lorenčič, že pred časom opozoril Božo

Repe, namreč, da so po osamosvojitvi strankarski interesi slovenskih političnih strank prevladali nad nacionalnimi. Tudi za zgodovinarja je na mestu vprašanje ali je dvajset let po osamosvojitvi in v času hude gospodarske krize kaj drugače?

Dober vpogled v slovenski gospodarski razvoj po osamosvojitvi je mogoč skozi tabele in grafikone. Branje tabel, preglednic in grafikonov nam ponudi hiter vpogled v gospodarsko stanje Slovenije v skoraj desetletju in pol po razglasitvi samostojnosti. Podatki pa se le hiter vpogled, ozadje pa je moč razbrati v podrobnem branju Lorenčičevega teksta. Mnogi se bomo spomnili različnih zgodb, katerih ena plat je vidna tudi v podatkih o npr. visoki inflaciji, ki smo ji bili priča še do konca leta 1992. Ali veliki brezposelnosti in propadu npr. mariborske kovinske industrije. Socialistična družba ni poznala brezposelnosti. V Sloveniji je bilo leta 1987 1,4 % brezposelnih, šest let kasneje pa 14,4 %. Stavke so postale nekaj vsakdanje, nekaj česar smo se morali navaditi, saj tega v prejšnjem režimu tako rekoč ni bilo.

Druga polovica devetdesetih je bila po hudem padcu v začetku devetdesetih let, leta uravnoteženega razvoja, ki ga Lorenčič prikazuje v poglavju imenovanem *Obdobje brezvetrja*. To so bila leta, ko smo se začeli približevati Evropski uniji. V teh letih je Slovenija nadoknadila tranzicijski padec. Lorenčič navaja, da smo leta 1996 dosegli gospodarsko razvitost iz leta 1990 in dve leti kasneje 1998 stopnjo iz leta 1987, pred začetkom padanja bruto družbenega proizvoda. Leta 1997 je Slovenija že dosegla stopnjo razvitosti najmanj razvitih članov EU, Grčije in se približala Portugalski. Začetek novega stoletja je nekaj težav povzročala inflacija, ki je imela delno domače delno pa tudi zunanje vzroke.

Prvega maja 2004 je Slovenija dosegla svoj strateški cilj vse od osamosvojitve, vstopila je v Evropsko unijo. Ne nepomemben element gospodarskega položaja v državi je tudi njena zadolženost. Skupen slovenski dolg se je od leta 1993 do 2000 povečal za več kot trikrat.

Privatizacija je bila pomemben element preoblikovanja gospodarskega sistema. O tem so tekale burne ter zanimive razprave in nasprotovanja, tudi spori, med zagovorniki različnih načinov privatizacije. Kot se spomnimo smo nazadnje dobili lastninske certifikate. Privatizacija pa pravzaprav še vedno ni končana. Posebno poglavje je bila privatizacija stanovanj. Eni večjih žrtev tranzicije, polomu gospodarstva v Mariboru je avtor namenil celo poglavje.

Ob spremembi gospodarske sistema, pa tudi sicer, se v gospodarstvu pojavljajo namerne napake in tudi kriminalna dejanja. Gospodarstvo so pretresale tudi različne afere, za katere pa po Lorenčiču v glavnem velja izrek, »*Tresla se je gora, rodila se je miš*«.

Gospodarstvo posamezne države ni izolirano okolje, pač pa nujno povezano z gospodarstvom drugih držav. V zadnjem delu knjige Lorenčič predstavlja gospodarski prehod iz socializma v kapitalizem na Češkem, Madžarskem in Poljskem. Prehodi so si podobni v smislu privatizacije in vzpostavljanja kapitalističnih gospodarskih temeljev, vendar različni glede na stanje pred prehodom in različne izbrane poti. Na nekaj zadnjih straneh je prikazano stanje na Hrvaškem in v Srbiji, kot drugem in tretjem najmočnejšem gospodarstvu nekdanje Jugoslavije.

Naj predstavitev končam s besedami avtorja iz povzetka. »Slovenija po formalnem zaključku tranzicije ni dežela, kjer se cedita samo med in mleko. ... Pričakovanja glede prehoda v tržno gospodarstvo so bila velika, drznil bi si reči, da prevelika (podobno kot v drugih tranzicijskih državah). To se danes izrazito kaže kot nemoč in brezup ljudi, ter nerazumevanje obstoječega sistema. Gospodarska kriza je te občutke najverjetneje še stopnjevala.

Bojan Balkovec

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko.

Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavlja ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljeni v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začenjajo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepljeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji želene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga: Turizem v Sloveniji v času med vojnami (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text.

When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga: *Turizem v Sloveniji v času med vojnoma (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

Zgodovina otroštva
History of Childhood